

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

Over dit boek

Dit is een digitale kopie van een boek dat al generaties lang op bibliotheekplanken heeft gestaan, maar nu zorgvuldig is gescand door Google. Dat doen we omdat we alle boeken ter wereld online beschikbaar willen maken.

Dit boek is zo oud dat het auteursrecht erop is verlopen, zodat het boek nu deel uitmaakt van het publieke domein. Een boek dat tot het publieke domein behoort, is een boek dat nooit onder het auteursrecht is gevallen, of waarvan de wettelijke auteursrechttermijn is verlopen. Het kan per land verschillen of een boek tot het publieke domein behoort. Boeken in het publieke domein zijn een stem uit het verleden. Ze vormen een bron van geschiedenis, cultuur en kennis die anders moeilijk te verkrijgen zou zijn.

Aantekeningen, opmerkingen en andere kanttekeningen die in het origineel stonden, worden weergegeven in dit bestand, als herinnering aan de lange reis die het boek heeft gemaakt van uitgever naar bibliotheek, en uiteindelijk naar u.

Richtlijnen voor gebruik

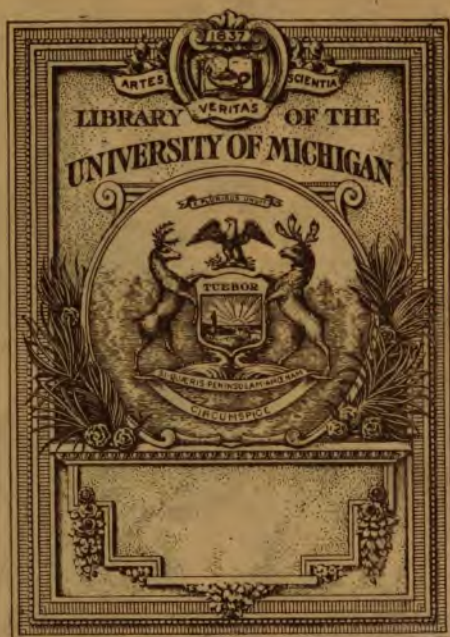
Google werkt samen met bibliotheken om materiaal uit het publieke domein te digitaliseren, zodat het voor iedereen beschikbaar wordt. Boeken uit het publieke domein behoren toe aan het publiek; wij bewaren ze alleen. Dit is echter een kostbaar proces. Om deze dienst te kunnen blijven leveren, hebben we maatregelen genomen om misbruik door commerciële partijen te voorkomen, zoals het plaatsen van technische beperkingen op automatisch zoeken.

Verder vragen we u het volgende:

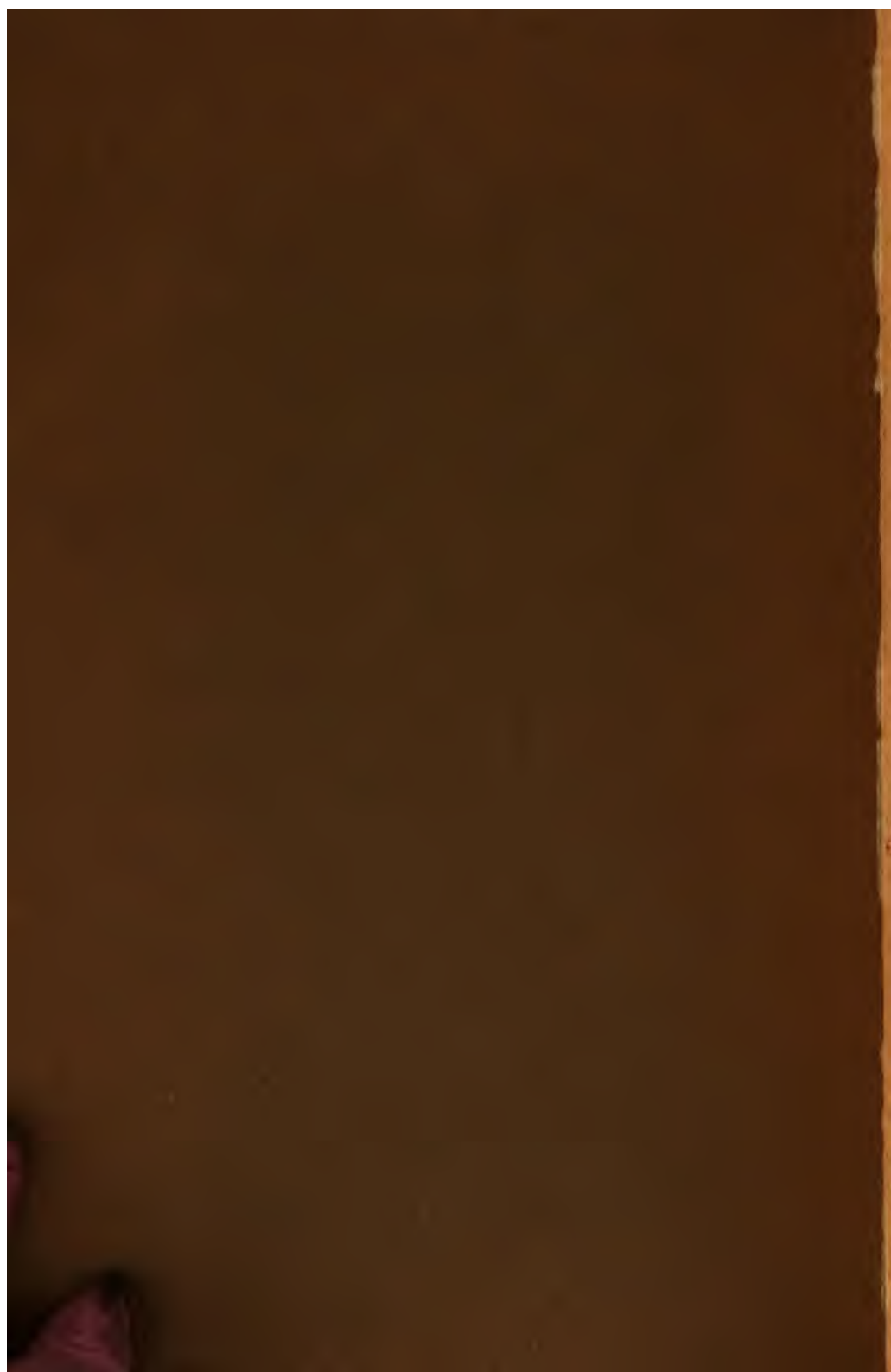
- + *Gebruik de bestanden alleen voor niet-commerciële doeleinden* We hebben Zoeken naar boeken met Google ontworpen voor gebruik door individuen. We vragen u deze bestanden alleen te gebruiken voor persoonlijke en niet-commerciële doeleinden.
- + *Voer geen geautomatiseerde zoekopdrachten uit* Stuur geen geautomatiseerde zoekopdrachten naar het systeem van Google. Als u onderzoek doet naar computervertalingen, optische tekenherkenning of andere wetenschapsgebieden waarbij u toegang nodig heeft tot grote hoeveelheden tekst, kunt u contact met ons opnemen. We raden u aan hiervoor materiaal uit het publieke domein te gebruiken, en kunnen u misschien hiermee van dienst zijn.
- + *Laat de eigendomsverklaring staan* Het “watermerk” van Google dat u onder aan elk bestand ziet, dient om mensen informatie over het project te geven, en ze te helpen extra materiaal te vinden met Zoeken naar boeken met Google. Verwijder dit watermerk niet.
- + *Houd u aan de wet* Wat u ook doet, houd er rekening mee dat u er zelf verantwoordelijk voor bent dat alles wat u doet legaal is. U kunt er niet van uitgaan dat wanneer een werk beschikbaar lijkt te zijn voor het publieke domein in de Verenigde Staten, het ook publiek domein is voor gebruikers in andere landen. Of er nog auteursrecht op een boek rust, verschilt per land. We kunnen u niet vertellen wat u in uw geval met een bepaald boek mag doen. Neem niet zomaar aan dat u een boek overal ter wereld op allerlei manieren kunt gebruiken, wanneer het eenmaal in Zoeken naar boeken met Google staat. De wettelijke aansprakelijkheid voor auteursrechten is behoorlijk streng.

Informatie over Zoeken naar boeken met Google

Het doel van Google is om alle informatie wereldwijd toegankelijk en bruikbaar te maken. Zoeken naar boeken met Google helpt lezers boeken uit allerlei landen te ontdekken, en helpt auteurs en uitgevers om een nieuw leespubliek te bereiken. U kunt de volledige tekst van dit boek doorzoeken op het web via <http://books.google.com>

111
112
113

DE TACHTIGJARIGE OORLOG

ONDER DEN TITEL „DE TACHTIGJARIGE OORLOG”
ZIJN DE ONDERSTAANDE OPSTELLEN IN ZES DEELEN
VEREENIGD. =====

INHOUD DER 6 DEELEN.

| Het voorspel van den tachtigjarigen oorlog. =====

Prins Willem I in het jaar 1570. — Prins Willem in onderhandeling met den vijand over vrede, 1572—1576. — De oude verhalen van den moord van Prins Willem I. — Over een brief van den Kardinaal Baronius betreffende het martelaarschap van Baltazar Gérard. — Willem de Zwijger.

| De Nederlandsche beroerten in de XVIe eeuw. uit een Katholiek oogpunt beschouwd. — Een proeve van historische kritiek. — De Gorcumscbe martelaren. — De stemming der Katholieke gemeenten en der regeering van Amsterdam tijdens het Geus worden der stad. =====

De wederopluiking van het Katholicisme in Noord-Nederland, omstreeks den aanvang der XVII eeuw. — De Anales van Franciscus Dusseldorpius.

De overwinning bij Heiligerlee. — Nederland in 1571 betrokken in de politiek der groote mogendheden. — Motley's Geschiedenis der Vereenigde Nederlanden. — Herinnering aan Marnix van St. Aldegonde.

Alva's plan van veldtocht van 1572. — De voorbereiding in de ballingschap van de Gereformeerde Kerk van Holland. — De slag bij Nieuwpoort. — Hugo de Groot en Maria van Reigersbergh. — De jeugd van Louise Henriette d'Orange. =====

DE TACHTIGJARIGE OORLOG

HISTORISCHE OPSTELLEN

DOOR

Robert Jacobus
FRUIN, 1823 - 1899

HET VOORSPEL
VAN DEN TACHTIGJARIGEN OORLOG

'S-GRAVENHAGE
MARTINUS NIJHOFF
1908

STOOMDRUKKERIJ KOCH & KNUTTEL — GOUDA.

18 Feb. 20. EHW

HET VOORSPEL VAN DEN TACHTIGJARIGEN OORLOG.

„Het werk van Motley komt mij voor een zoo degelijken grondslag te leggen voor de geschiedenis van de wording van het Gemeenebest der Vereenigde Nederlanden, dat het bijna plicht wordt alles bij te dragen wat men zelf bezit om op dien grondslag voort te bouwen”.

Zoo gunstig oordeelt Bakhuizen van den Brink, in zijne inleiding tot de Hollandsche vertaling, over het beroemde boek, waarvan wij den titel aan het hoofd dezer bladzijden gesteld hebben. Wij stemmen met dat gunstige oordeel van ganscher harte in; ook ons komt het in het belang der Vaderlandsche geschiedenis wenschelijk voor, dat wij Motley's boek als handboek aannemen, aan welks aanvulling en verbetering wij arbeiden, zonder vooreerst aan het samenstellen eener nieuwe beschrijving te beginnen. Juist dit is het nut van zulk een doorlopend verhaal, dat het ons een

De opkomst van de Nederlandsche Republiek, door Johan Lothrop Motley, met inleiding en aantekeningen van Dr. R. C. Bakhuizen van den Brink. (Afl. 1—6).

Het jaar 1566, een historische proeve uit den Nederlandschen vrijheidsoorlog. Meerendeels naar onuitgegeven bescheiden bewerkt, door M. L. van Deventer.

Nederland's opstand tegen Spanje, in zijn beginselen, aard en strekking geschetst door Johs. van Vloten.

Bilan. M. W. 7-11-34

2 HET VOORSPEL VAN DEN TACHTIGJARIGEN OORLOG.

overzicht geeft van wat er reeds voor de verzameling der bouwstof en voor hare verwerking gedaan is; dat het onze aandacht vestigt op de leemten, die er in onze wetenschap nog bestaan, en, door het opwekken der belangstelling van het publiek, ons lust geeft tot nieuwe navorsching, tot het opsporen van nieuwe bronnen, tot vernieuwd onderzoek van hetgeen nog maar gebrekkig begrepen wordt.

Die goede gevolgen zijn ook hier niet uitgebleven. Door het lezen van Motley's boeiend verhaal, dat uit de berichten van zoo vele getuigen is opgemaakt, is bij het publiek de belangstelling in bronnenstudie verlevendigd. Eene vereeniging van mannen van aanzien en geleerdheid heeft zich in België gevormd met het doel om nog onuitgegeven of zeldzaam geworden gedenkschriften uit den tijd van den opstand tegen Spanje aan het licht te brengen. Reeds zijn door hare zorg eenige hoogst belangrijke bescheiden in druk gegeven: om van minder merkwaardige niet te spreken, de *Mémoires de Pasquier de la Barre*, die Motley nog in handschrift gelezen had; de *Description de l'estat, succès et occurences advenues au Pais-Bas au faict de la religion* van Jacob van Wesenbeke, die tot nog toe bijna uitsluitend uit eene slordige vertaling bekend was. Spoedig zullen wij het levendige verhaal van Pontus Payen, dat nog nooit gedrukt is, ontvangen; nog andere even belangrijke uitgaven zijn ons toegezegd. Onder ons is voor het uitgeven van onbekende bescheiden nog weinig gedaan. Maar de heer Van Deventer heeft over het jaar 1566 eene merkwaardige proeve geleverd, grootendeels bewerkt naar de oorkonden, die zich de heer Bakhuizen van den Brink uit de archieven van België en van Nederland verzameld had. De heer Van Vloten heeft het archief van Brussel zelf bezocht.

en uit den overvloed van bouwstof, dien hij daar gevonden heeft, zijne voorlezingen opgesteld, waarin sommige leemten van Motley's geschiedenis aangevuld en menige kleine onnauwkeurigheid verbeterd worden. De heer Bakhuizen eindelijk heeft zijne medewerking aan de vertaling van het boek van Motley verleend; hij tracht in breedvoerige aantekeningen en in eene meesterlijk geschreven inleiding juist dat te verhelpen, waarin de schrijver vooral te kort schiet, de opvatting der drijfveeren, die de geschiedenis van den opstand bewegen, de beoordeeling der daden en bedoelingen van de hoofdpersonen. Wij bejammeren het, dat die aantekeningen, in den beginne zoo rijkelijk ten beste gegeven, zoo spoedig schaarscher worden en allengs ophouden. Heeft de spoed, waarmee het noodig scheen de vertaling aan de lezers in handen te geven, misschien het gelijktijdig uitgeven der aantekeningen moeilijk gemaakt, en mogen wij dus verwachten, dat, als de vertaling voltooid is, de aantekeningen, die wij zoo ongaarne zouden missen, in een aanhangsel volgen zullen? Wij hopen het. De heer Bakhuizen heeft zelf erkend, dat het „bijna plicht” is aan het werk van Motley toe te voegen, wat wij ter verbetering kunnen bijbrengen: en wie heeft zulk een overvloed van bijdragen gereed als hij, op wiens bijdragen stelt het publiek zoo hoogen prijs als op de zijne?

Wij voor ons wenschen naar ons vermogen meê te werken om tot eene juistere kennis van dit gewichtig tijdvak onzer geschiedenis te geraken. Wij hebben geen nog ongebruikte bronnen ontdekt. Wij hebben geen andere bescheiden geraadpleegd dan die onze boekerijen ons aanbieden. Maar kan daarom ons opstel niets nieuws bevatten? Zijn de oude bronnen reeds volkomen uitgeput? Is de samenhang der gebeurtenissen, waaruit zij

zoo vaak beoordeeld moeten worden, reeds overal met juistheid aangewezen? Ik durf het betwijfelen. De lezing van Motley's boek heeft mij tot het opzettelijk onderzoeken zijner bronnen geleid, en die studie heeft mij eene andere voorstelling der feiten, van hunne oorzaken en samenhang gegeven, dan ik in zijne boeiende beschrijving had aangetroffen. Ik wil ze aan het oordeel mijner lezers onderwerpen; ik ga uit van de onderstelling, dat allen het werk van den Amerikaanschen schrijver kennen; nu het in de Hollandsche vertaling binnen het bereik van allen gebracht is, zou het schande zijn, als de landgenooten verzuimden te lezen, wat de vreemdeling belangrijk genoeg geacht heeft om te beschrijven. Ik onderstel dus dat de feiten, waarover wij handelen, reeds bekend zijn; ik waag er mij niet aan ze, na Motley, nog eens te verhalen; alleen over de beteekenis der feiten in hun onderling verband, en in samenhang met de algemeene Europeesche geschiedenis, veroorloof ik mij eenige opmerkingen. Om niet al te uitvoerig te worden, bepalen wij ons voorloopig tot het tijdperk, dat aan de komst van Alva voorafgaat.

Het wordt algemeen erkend, Motley munt uit in het beschrijven. Hij is een bekwaam stylist, en de sympathie die hij gevoelt voor het volk, welks lijden en strijden hij schildert, geeft kleur en gloed aan zijne tafereelen. Maar minder gelukkig is hij in het doorgronden van de verborgene oorzaken, die de voorvallen te weeg brengen; van de beweegredenen die zoo en niet anders doen handelen. Wat de getuigen, die hij oproept, berichten, weet hij beter dan zij na te vertellen; maar hij ondervraagt hen niet scherp genoeg naar hetgeen zij soms maar ter loops, met een enkel woord, aangeven; hij maakt uit hunne getuigenis niet alles op

wat er in ligt. Zoo komt hij niet altijd tot eene juiste waardeering der daden en van de bedoelingen der handelende personen. Het „hoe” staat in zijn verhaal meestal juist genoeg te lezen; het „waarom” is niet altijd even duidelijk verklaard. Gedeeltelijk ligt dit daaraan, dat de schrijver zich al te nauw bij zijn onderwerp bepaald heeft; hij heeft zijn oog niet ver genoeg laten weiden over hetgeen vooraf was gegaan, niet genoeg over hetgeen in den omtrek ter zelfder tijd plaats greep. En juist in deze omstandigheden ligt niet zelden de aanleiding tot hetgeen hier te lande gebeurde. Door dit uit het oog te verliezen, wordt hij jegens sommige hoofdpersonen van zijn verhaal onbillijk. Zijn oordeel over Karel V, dien hij in een ander licht dan in dat zijner eeuw beschouwd heeft, is te hard: de heer Bakhuizen heeft het aangetoond. Zijne veroordeeling van sommige regeeringsdaden van Philips en Granvelle berust op onhoudbare gronden: in het algemeen, hij heeft zin voor de vrijheidsliefde, die het Nederlandsche volk bezielde, maar hij heeft geen besef van het recht der regeering, die den modernen staat op de puinhoopen der middeleeuwsche privilegiën stichten moest. En toch had de groote Ranke, wiens werken hij bestudeerd heeft, dien geest des tijds meesterlijk geteekend, en het juiste standpunt aangewezen, waaruit onze vrijheidsoorlog moet beschouwd worden. Het overzicht, dat Ranke van dit tijdvak onzer geschiedenis in weinige bladzijden gegeven heeft, hoewel in bijzonderheden onnauwkeurig — gelijk te verwachten was, daar hij het slechts in het voorbijgaan behandelde — is ter beoordeeling van den opstand tegen Spanje van hooger waarde dan menige uitvoerige beschrijving. De eigenaardigheid der Nederlandsche beroerten, te midden der algemeene beweging, die over geheel Europa terzelfder

tijd plaats greep, wordt ons in enkele maar vaste trekken sprekend voor oogen gesteld.

Gedurende het tijdvak, waarin onze vrijheidsoorlog valt, ontwikkelt zich de hedendaagsche staat uit den afgeleefden middeneeuwschen leenstaat, in het eene land iets vroeger, in het andere iets later, en onder eene verscheidenheid van vormen, waarin zich het karakter der verschillende volken vertoont. Het algemeene van deze staatsvormingen bestaat hoofdzakelijk hierin, dat, in plaats der vroegere zelfstandigheid van corporatiën en personen, ondergeschiktheid aan eene centrale regeering, en in plaats der aloude afzondering van de maatschappelijke standen, de eenheid der natie opkomt. De vrijheid wordt ingekort in het belang der orde. Dat vorderden de toenemende nijverheid en handel, die, meer nog dan vrijheid, veiligheid en orde behoeften om hun werkkring uit te breiden. De bevoorrechte standen der middeneeuwen hadden vooral voor hunne voorrechten en vrijheden gewaakt; de derde stand zoekt bij zijn opkomen bescherming voor zijn arbeid in een krachtige regeering. Hij wordt de getrouwe bondgenoot der vorsten, die tot uitbreiding van hun gezag den adel en de geestelijkheid vernederen. Wat ook in onze dagen aan de materiele belangen pleegt verweten te worden, dat zij de handhaving der volksrechten en vrijheden in den weg staan, kon hun toen al met zeker recht te laste worden gelegd. Dat in zoo menigen staat de middeneeuwsche vrijheid in volstrekte onderwerping aan een regeering is overgeslagen, hebben wij hoofdzakelijk aan de liefde tot orde te danken, die den derden stand tot al te onvoorwaardelijken bondgenoot van heerschzuchtige vorsten gemaakt heeft. Want die hervorming in het belang der orde ging overal met wanorde, met burgertwisten gepaard: het bestaande

week niet voor het nieuwe zonder wederstand; om dien weêrstand te overwinnen liet de derde stand de regeering eene overmacht verwerven, waarvoor hij in het vervolg zelf bukken moest.

Justitie en politie zijn de handhavers der orde, de grondzuilen waar de moderne staat op rust. Met hem komen dan ook gelijktijdig de staande legers en de koninklijke gerechtshoven te voorschijn. Om die dienaars te onderhouden schieten de gewone staatsinkomsten te kort: geld te krijgen wordt eene levensquaestie voor de regeeringen, en de vorsten laten niets onbeproefd om het recht te verwerven van eigenmachtig belastingen te heffen.

In ons land hebben de Bourgondische en Oostenrijksche hertogen dien nieuwen staat gesticht ¹⁾. Allengs

1) Hoe dezen het recht der vorsten opvatten onder den invloed van het herlevend Romeinsche recht en de denkbeelden aan de Heilige Schrift ontleend, blijkt duidelijk uit de uitspraken van Karel den Stoute in zijne door Gachard (Collection de Documents inédits concernant l'histoire de la Belgique, dl. I) uitgegevene „Remonstrance aux députés des trois estats de Flandres” (12 Juli 1475). Daarin komt o. a. het volgende voor (p. 258/9):

„Dist oultre que puisque sesdits subjectz avoient mis en non chaloir estre gouverné soubs lui comme enfans soubs père, au moyen de quoy ils pourroient estre exhéredés, comme le fils des biens de son père pour ses démérites, ils seroient gouvernez et vivoient doresnavant soubs lui comme subjectz soubs leur seigneur, au plaisir (*de Dieu*), son créateur, de qui et non d'aultruy, il tient sadite seigneurie, et demoureroit prince, tant que à Dieu plaira, malgré la barbe de tous ceulx à qui il en desplairoit, dont il ne faisoit point de doute, car Dieu lui en avoit bien donné la puissance et la manière, et ne conseilloit point de l'expérimenter.

Dist oultre que, pour démonstrer que pouvoir il a de gouverner comme seigneur, et que Dieu lui a donné non pas sesdits subjectz, il ne fault que visiter et lire au livre des rois, en la bible, où, par motz exprés, Dieu a désigné et déclairé le pouvoir des princes sur leurs subgestz et que puisqu'il n'a peut estre obéy, par prières et requestes, disoit qu'il avoit assez longuement esté prieur, et qu'il seroit doresnavant commandeur; et ceulx qui lui seroient désobeissans, il les puniroit tellement qu'ilz les expérimentoient ce que plusieurs aultres ont expérimenté, lequel il ne conseille point, comme dessus, car il ne fait pas bon expérimenter toutes choses”.

hun gebied over de zeventien provinciën uitbreidende, nemen zij gestadig in macht toe en verschaffen zich meer en meer de middelen die zij behoeven, om den modernen staat te grondvesten. De eenheid van den staat zoeken zij door eenheid van rechtspraak voor te bereiden; aan den Hoogen Raad, dien zij oprichten, wenschen zij de provinciale Hoven ondergeschikt te maken. Boven de Rekenkamers ¹⁾ stellen zij een Raad van Financiën, die voor het geldwezen zijn moet, wat voor de rechtspraak de Hooge Raad is. In de Raadsheeren en de Hoofden van financiën verwerven zij zich een lichaam van ambtenaars, geschikte werktuigen in de hand der regeering, waarvan hunne toekomst afhangt, vol dienstijver en *esprit de corps* en zonder meêgevoel met het volk. In de benden van ordonnantie vormen zij de kern van een staand leger, die zij echter spoedig als te nationaal en te onafhankelijk laten vervallen, en door uitheemsche huurlingen vervangen. Geholpen door den geest des tijds, die zich in hunne richting beweegt, naderen zij hun doel, volstrekte beheersching der natie, meer en meer.

Ongelukkig vervreemden zij zich tevens hoe langer hoe meer van hunne Nederlandsche onderdanen. De erfdochter van Bourgondië brengt de kroon der Nederlanden in het Oostenrijksche huis over. Haar zoon huwt eene prinses van Spanje, die ten gevolge eener reeks van sterfgevallen erfdochter wordt: Spanje en Nederland komen ten laatste onder ééne kroon.

Weinige dagen verdienen zoo zwart in onze jaarboeken aangeteekend te staan als de twintigste Juli van

1) Er waren vier Rekenkamers, eene te Rijssel, eene te Brussel, eene in Holland (te 's Hage of elders) en eene te Arnhem (Van Hassel, Apologie van Prins Willem I van 1580, blz. 161 noot).

het jaar 1500 ¹⁾, de sterfdag van den nauwelijks tweejarigen infant Don Miguel, den zoon van Emanuel van Portugal en van wijlen de oudste dochter van Ferdinand en Isabella. Ware hij in het leven gespaard, hij had Portugal met Spanje vereenigd; eene vereeniging, die, zoo zij op deze vreedzame wijs geschied was, voor beide staten heilrijk zoude geweest zijn. Maar hij stierf, en door zijn dood bleef Portugal van Spanje gescheiden — tot Philips het tachtig jaren later met geweld er bij inlijfde — en zijne erfrechten gingen over op de jongere zuster zijner moeder, die kort te voren het leven geschonken had aan Karel V. Zoo werd de erfenis van Spanje bij die van Nederland gevoegd: twee natiën, ver uiteen gelegen, die niets gemeens hadden, van verschillenden taalstam, van verschillende zeden, met strijdige belangen, werden als bij toeval aaneengekoppeld. Hoeveel bloed zou er stroomen, hoeveel tranen geschreid worden, eer die onnatuurlijke vereeniging weër verbroken zou zijn.

In Nederland geboren en opgevoed, was Karel V een Nederlander in zijn hart. Zijne regeering over Castilië moest hij aanvangen met de onderwerping der opgestane steden, die niet het minst vergramd waren om de voorkeur door den landsheer aan zijne Nederlandsche gunstelingen betoond. Spanje leed het eerst de rampen, die uit zijne vereeniging met het ongelijksoortige Nederland ontstonden. De Castiliaansche boer ²⁾ die eens, niet wetende wien hij voorhad, aan Karel zelven verklaarde, dat van al de vorsten, die hij op den troon van Castilië had gezien, verreweg de slechtste

1) Sandoval, *Historia del Emperador Carlos Quinto*, t. I, p. 6, ed. 1634. — *Petri Martyris Epistolae*, No. CCXVI, p. 123.

2) Sandoval, t. II, p. 369.

koning Karel was, die Spanje, ter liefde zijner overige staten, telkens verliet en vergat, uitte slechts wat de geheele natie op het hart had. Het belang van Spanje was het niet, waarnaar de keizer van het Roomsche rijk regeerde. Maar dat kon op den duur zoo niet blijven: het machtige Spanje kon niet voortdurend achterstaan in de schatting zijner landsheeren. De zoon van Karel groeide in Spanje onder Spanjaards op en gevoelde zich Spanjaard. Toen hem de Duitsche keizerskroon ontgaan was, koos hij Castilië tot steunpunt zijner regeering; naar de belangen van Spanje ging hij zijn groot rijk besturen. Nederland werd de vasal van den vreemdeling, dien het nog zoo onlangs aan zich ondergeschikt had gezien.

En die terugzetting viel voor te midden der staats-hervorming, die wij zoo even beschreven. De regeering, wier taak het was haar beschermend gezag ten nadeele van oude voorrechten en vrijheden uit te breiden, werd eene vreemde, eene gewantrouwde regeering, die, vereenzelvigd met den Spaanschen landaard, naar rechtsbegrippen en met middelen te werk ging, waarvan het Nederlandsche volk een afschuw had. Zoo was het nu reeds bij den aanvang te voorzien, dat volk en regeering in strijd zouden geraken.

Overal elders heeft de regeering bij hare staats-hervorming tegenstand ontmoet: die er door leden, zijn in verzet gekomen. Maar overal heeft zij bij een deel des volks steun en bijstand gevonden. Alleen in Nederland niet. Daar vereenigden zich adel en geestelijkheid en burgerij tegen de regeering. Natuurlijk, immers de regeering was vreemd, anti-nationaal; hare tegenstanders kwamen op voor de natie, in naam der natie. De godsdiensttwisten alleen hebben later aan de regeering eene partij bezorgd, zonder welke zij zich niet had kunnen staande houden.

Ziedaar het oogpunt waaruit wij, als ik mij niet bedrieg, den strijd tegen Spanje beschouwen moeten. Niet om deze of gene handeling der regeering is het volk in opstand gekomen; niet om de geloofsvervolging, niet om den tienden penning ¹⁾. Maar het gevoelde dat eene anti-nationale regeering het een anderen weg opdreef dan dien het altijd bewandeld had; een weg, die ten verderve leidde. Na langdurig tegenstreven, na duchtig gezweept, en gespoord te zijn, wierp het ten laatste, als een moedig ros, den roekeloozen ruiters af, en koos zich zijn eigen weg.

Beschouwen wij den opstand van deze zijde, dan zullen wij, geloof ik, gunstiger en billijker tevens over de Spaansche regeering, in het bijzonder over koning Philips, oordeelen. Hij was een Spanjaard, en als zoodanig moet hij beoordeeld worden. Hoe zullen wij het verklaren, dat hij, die in onze jaarboeken als een Tiberius, als een Nero staat aangeschreven, in de geschiedenis van Spanje als een voortreffelijk, bijna als een heilig koning geprezen wordt? De oplossing ligt in het verschil tusschen het Spaansche volkskarakter en het onze. De inquisitie, die ons een gruwel is, was in de oogen der Spanjaards een noodzakelijk en heilzaam middel van regeeren. De absolute monarchie, die met de vrijheidsliefde der Nederlanders in strijd was, vond bij de Spaansche natie al minder en minder tegenstand. De koning, die dus in overeenstemming met de volks-

1) Vgl. het oordeel van Bequesens, *Correspondance de Philippe II*, t. III, p. 311 (no. 1474) en de uitspraak van de Groot (Verantwoordingh van de wettelijke Regeering van Hollant ende Westfriesland, Parijs, 1622, p. 25): „De rechte oorsaak waarom de wapenen zijn aangenomen, is gheweest de conservatie van een vrije Nederlandtsche Regeeringe, na de oude wetten, constuyten en privilegiën, jehens de nieuwe Spaansche dominatie, ende daar benevens vrijheydt van consciencie, waaronder buyte twijfel sonderlingh is begrepen de vrijheydt van de ghereformeerde Religie”.

begrippen en zeden regeerde, was voor Spanje een nationaal en goed koning. Voor ons, die naar andere zeden en andere begrippen leven, was hij een dwingeland, dien wij met recht weêrstonden.

Want welk recht is heiliger dan het recht der natie, om naar hare zeden en herkomsten geregeerd te worden? De voorstanders van het goddelijk recht der overheid en van de verplichting der onderzaten tot lijdelijke gehoorzaamheid mogen zien hoe zij den opstand der vaderen wettigen zullen. Wij voor ons, instemmende met onze wakkere voorouders, achten de natie niet gebonden aan eene regeering, die, vreemd van landaard en karakter, naar uitheemsche beginselen van recht en plicht, tegen de zeden en belangen des volks in, regeeren wil.

Zoo was dus, naar onze overtuiging, het goed recht aan de zijde der grooten en der Staten, die het volk in bescherming namen tegen de regeering. Maar daarmee loochenen wij niet, dat hun gedrag ook door minder edele drijfveeren bestuurd werd. Niemand, die onbevangen de talrijke brieven doorleest, die uit dezen tijd tot ons gekomen zijn, de briefwisseling van Gravelle en van de landvoogdes met den koning en met zijne Spaansche ministers, en die van Oranje met zijne vrienden, kan zich verhelen dat de tegenstanders der regeering veelal om eigenbelang, uit gekrenkt eergevoel, uit heerschzucht handelden. Maar hun belang en hun hartstocht waren één met de begeerten en belangen der natie. En als niemand edel en groot mocht heeten, dan die zich zelve om het gemeene best verloochent, hoe weinige groote mannen zou de geschiedenis kunnen aanwijzen. Ook zij zijn roemwaardig, die, gelijk de voorvechters van onzen vrijheidsoorlog, hunne toekomst onafscheidelijk aan die der natie verbinden; overwinnen

zij, dan geeft het gelukkige volk hun de eer bij de zegepraal; vallen zij in den strijd, dan blijft het verre nageslacht hen eeren als de martelaars der vrijheid.

De geschiedschrijvers beginnen doorgaans hun verhaal van hetgeen er tusschen het Nederlandsche volk en zijne regeering is voorgevallen, bij het vertrek van Philips naar Spanje in 1559 ¹⁾. Uit de vier voorafgaande jaren zijner regeering hebben zij van niets dan van den oorlog tegen Frankrijk, van de slagen van St. Quentin en Grevelingen, van het kriegsbeleid van Egmont, van den moed der Nederlandsche edelen en van de zware beden, door het volk aan den koning toegestaan, te gewagen. Van de binnenlandsche aangelegenheden spreken zij meestal met geen enkel woord; trouwens, zij vinden daarvan in hunne bronnen weinig of niets, enkele berichten, die evenwel, zorgvuldig vergeleken en in verband gebracht, ons in staat stellen om ten minste te gissen, hoe in dien tusschentijd de verhouding der regeering tot de grooten des lands zal geweest zijn.

Toen Karel V zijn stellig voornemen, om afstand te doen van de regeering, het eerst te kennen gaf, sidderden zijne vertrouwde raadslieden voor de toekomst der monarchie: zij voorzagen dat Philips op andere wijze en naar andere beginselen dan zijn vader regeeren zou. Granvelle ²⁾, die in de laatste jaren den meesten invloed op den keizer had uitgeoefend, en die in

1) Vgl. het oordeel van Granvelle, Hopperi Epistolae, p. 148.

2) Van belang voor de kennis van den toestand na Karels vertrek zijn eenige aantekeningen van Granvelle, uitgegeven door Gachard (Bulletin de la Commission Royale d'Histoire, Serie I, t. IV, p. 112 suiv.). Zij zijn opgesteld om voor een verweerschrift tegen de aantijgingen van den prins van Oranje in diens Justification van 1568 te dienen.

het afwijken van de tot nu gevolgde gedragslijn het verlaten van den alleen goeden weg zag, was bezorgd voor zijne toekomst en die van den staat ¹⁾. Zijn creatuur Viglius van Zuichem, die als president van den Geheimen Raad de eerste plaats na de landvoogdes in de Nederlandsche regeering bekleed had, deelde zijne bezorgdheid en dacht er aan zijn ambt te verlaten ²⁾, te meer omdat ook de landvoogdes Maria, koningin-weduwe van Hongarije, vast besloten was, te gelijk met den afstand des keizers, het bewind over Nederland neêr te leggen. En wat vreesden die beproefde staatslieden van Philips? Dat hij — om het hedendaagsche woord te gebruiken — te liberaal ³⁾ regeeren zou. Zij voorzagen dat de nieuwe koning, in plaats van met weinigen te raad te gaan, zoo als zijn vader gedaan had, zich een breeden raad van hovelingen zou vormen, jonge menschen, zoo als hij zelf. En wat zij voorzagen, gebeurde. Voor het algemeen bestuur der monarchie werd een Raad van State opgericht, uit de voornaamste der Castiliaansche hovelingen samengesteld, waarin Alva en Ruy Gomez het meest te zeggen hadden, en Granvelle wel zitting kreeg, maar slechts zelden gehoord werd. Met den fijnen takt, die hem eigen was, trok deze zich terug, zoodra hij bemerkte dat hem de voorrang niet langer gegund werd; hij veroorloofde zich geen raad te geven, tenzij hem daarom gevraagd werd. Ook keurde hij de eerste daden der nieuwe regeering

1) Groen van Prinsterer, Archives de la Maison d'Orange-Nassau, t. I, p. 39. Vgl. Justification du prince d'Orange, gedrukt achter 's prinsen Apologie (ed. Lacroix) p. 165.

2) Vita Viglii ab Aytta Zuichemi, p. 31, in Hoyneck van Papendrecht's Analecta, t. I.

3) Namelijk liberaal wat den vorm betreft, niet wat de richting der regeering aangaat. Philips was toen reeds doodvrijand van de geloofsvrijheid en de volksprivilegiën. Hij is later niet van doel, wel van middelen veranderd.

stellig af: den oorlog tegen den Paus, hoewel door den overmoed van dezen uitgelokt, achtte hij onstaatkundig en ongeraden; den krijg tegen Frankrijk had hij aanstonds krachtiger gevoerd willen hebben ¹⁾. Nog minder stond hem het nieuwe bestuur der Nederlanden aan. Ook daar toonde Philips zich een vriend der edelen ²⁾, in wier schatting hij derhalve ver boven zijn vader, den vriend der steden, stond aangeschreven. Van de negentien nieuwe Vliesridders, die hij in zijn eerste regeeringsjaar benoemde, waren negen Nederlandsche heeren. Tot landvoogd had hij den verdreven hertog van Savoye aangesteld, maar hem een Raad van State ter zijde gegeven ³⁾, waarin de aanzienlijkste jonge edelen van Nederland zitting hadden. Granvelle liet duidelijk genoeg blijken, dat hem zulk een veelhoofdige bestuur mishaaide, en dat hij er niets dan onheil van verwachtte.

Doch wij kunnen niet verder gaan, vóór wij den regeeringsvorm der Nederlanden, zoo als Philips hem vond, van naderbij beschouwd hebben.

Zijn vader, keizer Karel, had in de eerste jaren zijner regeering doorgaans zijn verblijf in Nederland gehouden, en zelf het opperbestuur over deze gewesten gevoerd. Als hij tijdelijk naar elders vertrekken moest, stelde hij voor zoo lang een landvoogd aan, en naast dezen een raad van regeering, samengesteld uit den Geheimen Raad, het hoogste collegie van wetgeving,

1) Zoo berichten twee Venetiaansche ambassadeurs, Badoero en Soriano. Zie *Relazioni degli ambasciatori Veneti al Senato*, Seri I, vol. III: *Relazione di Filippo II di Federico Badoero*, p. 228, 245; *Relazione di Spagna di Michele Soriano*, p. 381/2.

2) *Mémoires de Pontus Payen*, t. I, p. 20. Vgl. Gachard, *Correspondance de Philippe II*, t. I, p. 370.

3) *Memorie van Lodewijk van Nassau* (Archives, t. II, p. 447).

vermeerderd met eenige hooge geestelijken, Vliesridders en andere grooten des lands ¹⁾). Doch toen hij in 1531 voor langer tijd de Nederlanden verlaten ging, verordende hij eene blijvende landvoogdij over al de provinciën; hij stelde ter zijde van den landvoogd den Geheimen Raad en den Raad van Financiën, met dezelfde bevoegdheid als te voren; maar naast, en in zekeren zin boven hen beiden, richtte hij thans een Raad van State op, waartoe de aanzienlijksten des lands geroepen werden, die op den algemeenen gang der regeering invloed zou oefenen, en in zaken van oorlog en vrede, van landsverdediging en rustbewaring, en bij alle onvoorziene voorvallen, den landvoogd zou voorlichten en bijstaan. Uit Nederlanders samengesteld, strekte deze raad aan de natie ten waarborg, dat, wie ook landvoogd wezen mocht, de strekking der regeering niet anti-nationaal wezen zou. Maar de eerste landvoogdes, koningin Maria, eene moedige en fiere vrouw, was met dien nieuwen raad, die haar minder ten steun dan ter beperking van haar gezag scheen toegevoegd, weinig ingenomen; zelden maar riep zij hem op; en daar hij niet bevoegd was ongeroepen te spreken, zoo bestond hij gedurende haar bewind niet meer dan in naam. De Geheime Raad ²⁾ en de Raad van Financiën waren onmisbare werktuigen der regeering; de Raad van State was een bloot sieraad, dat haar een aristocratischen en nationalen glimp moest geven, en niet meer te voorschijn kwam dan noodig was om het volk

1) De Nény, *Mémoires historiques et politiques des Pays-Bas Antrichiens*, t. II, p. 89 suiv; Van der Haer, *De initiis tumultuum Belgicorum*, p. 112 (ed. So. 1640).

2) Over het gezag van den Geheimen Raad zie Kluit, *Geschiedenis der Hollandsche Staatsregeering*, dl. V, blz. 566.

te bekoren en te verblinden. Granvelle ¹⁾, die van alle mederegeering van onderdanen een afkeer had, was een bewonderaar der kloeke vorstin, en hij stelde hare krachtige regeering ten voorbeeld aan hare opvolgster; hij rekende het haar als eene bijzondere verdienste toe, dat zij slechts met weinige vertrouwden regeerde, en van niemand raad ontving, dan dien zij goed vond om raad te vragen.

Dus kunnen wij ons voorstellen hoe Granvelle en Viglius te moede waren, toen de keizer en de landvoogdes de regeering nederlegden en Philips met zijn hofstoet haar in handen nam. In het plan van den nieuwen landsheer lag het, dat de Nederlandsche Raad van State voortaan wezenlijk deel zou nemen aan het bestuur ²⁾. Zoodra hij de regeering aanvaard had, vulde hij hem aan met eenige jonge edellieden ³⁾, van welke wij slechts Oranje, Egmont en Bergen behoeven te noemen, om te toonen, dat Philips op dit tijdpunt nog goed van vertrouwen was. Maar de nieuw benoemden maakten zwaarigheid in den Raad van State zitting te nemen. Zij vreesden dat het denzelfden weg zou opgaan als onder de koningin van Hongarije, en zij waren ongenegen te figureeren in een collegie, dat geen invloed zou oefenen, en zoo doende de verantwoording op zich te laden van maatregelen, die zij niet hadden helpen beramen en die zij misschien zelfs afkeurden. Welke beloften hun gedaan zijn, weten wij niet; maar, daar zij zich ten slotte hunne benoeming hebben laten welgevalen, moeten wij aannemen, dat zij tevreden zijn gesteld. Spoedig even-

1) Weiss, *Papiers d'Etat du Cardinal de Granvelle*, t. IX, p. 237, 239. Zoo ook zijn broeder Champagny. Zie diens *Mémoires* (in de Coll. de *Mémoires relatifs à l'histoire de Belgique*), p. 237, noot 2.

2) *Memorie van Granvelle* (*Archives*, t. I, p. 59).

3) Gachard, *Correspondance de Guillaume le Taciturne*, t. II, p. IX.

wel vinden wij hen in oppositie tegen de regeering. Zoo lang keizer Karel hier te lande nog vertoefde, schijnt zijn geëerbiedigd gezag hun misnoegen bedwongen te hebben; maar onmiddellijk na zijn vertrek verschenen zij, met den graaf van Lalaing aan het hoofd, bij den landvoogd, en verklaarden hem hun voornemen, om zich geheel aan de regeering te onttrekken, tenzij er aan hunne grieven voldaan werd ¹⁾. Zij klaagden dat Nederland aan Spanje werd opgeofferd; dat de oorlog tegen Frankrijk alleen gevoerd werd om Spanje vasten voet in Italië te verzekeren ²⁾; dat daarvoor Nederland verwoest en uitgeput werd, en nog bovendien de oorlogskosten voor het grootste gedeelte betalen moest. Zoo was toen reeds de grond van het misnoegen der natie in de tegenstrijdigheid der Spaansche en Nederlandsche belangen gelegen. Hoe deze klachten beantwoord zijn, is ons alweêr onbekend: aan goede woorden zal het zeker niet ontbroken hebben. Een jaar later vinden wij denzelfden graaf van Lalaing, zoo lang de hertog van Savoye ten oorlog is, als tijdelijk landvoogd aan het hoofd der regeering ³⁾. En van den anderen kant wordt ons verzekerd, dat thans Granvelle klaagde, dat alles naar den zin der Nederlandsche grooten tegen het belang des konings beleid werd, en zelf weigerde, als dat zoo moest voortgaan, in den Raad van State te verschijnen ⁴⁾. Maar de koning had te midden van den kostbaren oorlog de Nederlanden te veel noodig, dan dat hij hunne edelen had durven verbitteren. Bede op bede moest van hen

1) Bull. Comm. d'Hist., S. I, t. IV, p. 117; Pap. d'état, t. VII, p. 183; t. IX, p. 42; Corresp. de Phil. II, t. I, p. 267.

2) Pap. d'état, t. VI, p. 178/9. Granvelle billijkt die klachten (Archives t. I, p. 73).

3) Corresp. de Guillaume le Tac., t. I, p. 402.

4) Dom L'Evesque, Mémoires, t. II, p. 48; Strada, de Bello Belgico, t. I, p. 131, ed. 1648.

gevergd worden, en wie konden hen daartoe overhalen dan de inheemsche grooten? Zelfs werden Oranje en die met hem samenstemden in den Raad van Financiën gekozen 1); maar zij, begrijpende waartoe men hen gebruiken wilde, bedankten voor de eer der benoeming — Granvelle verweet hun later, dat zij ze met verachting van zich gewezen hadden 2). En ter zelfder tijd ontrokken zij zich, thans voor goed, aan den Raad van State. Er moet zeker veel zijn voorgevallen, eer het verschil zoo hoog liep, maar ongelukkig weten wij van de toedracht niets naders. De zooveel heviger twisten van het volgende tijdvak hebben de verdeeldheid van dezen tijd in vergetelheid gebracht, Maar dat de tweedracht en de verwarring in het landsbestuur hoog moeten geklommen zijn, blijkt daaruit 3), dat Granvelle de regeeringloosheid, die eenige jaren later na zijn vertrek plaats greep, niet beter weet te beschrijven, dan door te zeggen: het gaat er weër toe als in de dagen van den hertog van Savoye 4).

1) Justification du prince d'Orange, p. 163.

2) Pap. d'état, t. VII, p. 136.

3) Pap. d'état, t. VIII, p. 623. Vgl. t. VII, p. 651 en t. IX, p. 83. Vgl. Mémoires de Champagney, p. 238, 255.

4) Deze bijzonderheden zijn meestal opgemaakt uit losse gezegden van Granvelle zelfen, hier en daar in de door Weiss uitgegeven „Papiers d'État”, in de Mémoires van Dom L'Evesque, en elders verspreid (Vgl. Gachard, Le duc Emmanuel Philibert de Savoye, in zijne Etudes, t. III, p. 9 suiv.). Sommige vinden wij nog bevestigd in de *Relazioni* der Venetiaansche ambassadeurs, Badoero en Soriano, in de Apologie van prins Willem, en in een merkwaardig fragment eener Chronique scandaleuse van den kardinaal Granvelle, ons door Le Petit (Grande Chronique de Hollande etc., t. II, p. 35 suiv.) bewaard, die haar aldus beschrijft: „Comme nous est venuë ez mains, que nous a suppedité quelque bon Amy, passé longtems, la legende dudit Cardinal, il nous a semblé bon.... d'adjouster icy les principaux pointcs qu'en avons extraict”. De legende is, zooals zich denken laat, vol laster en overdrifving, maar er staan enkele wetenswaardige bijzonderheden in, die ontegenzeggelijk waar zijn, en die men elders niet aantreft. De schrijver moet van nabij met Granvelle bekend zijn geweest; het vermoeden is bij mij opge-

Dit alles was voorafgegaan aan de beschikkingen, die Philips bij zijn vertrek naar Spanje gemaakt heeft, waarmeê Motley, in navolging der oude geschiedschrijvers, het verhaal der onlusten aanvangt. Hoeveel beter begrijpen wij thans hare strekking, hoeveel billijker beoordeelen wij het wantrouwen des konings tegen de grooten. Granvelle was in zijne achting aanhoudend gerezen; wat deze gevreesd had, was gebeurd. De veelhoofdige regeering was machteloos bevonden, de nationale raad had de bijzondere belangen van Nederland voortgetrokken aan de belangen der monarchie. De koning was door de ervaring tot de staatkunde van den beproefden dienaar zijns vaders bekeerd: voortaan zou de regeering van Nederland bij weinige vertrouwde staatslieden berusten, en wel hoofdzakelijk bij Granvelle ¹⁾. De Raad van State moest allengs tot de onbeduidendheid, van vroeger teruggebracht worden. Zooveel mogelijk moest alles blijven zooals de wijze keizer Karel

rezen, dat wij hier een der vele schotschriften van Benard voor ons hebben. Zoo ik mij niet zeer bedrieg, heeft ook de nauwlettende Van der Haer (p. 136. Vgl. Bakhuizen v. d. Brink, Het Huwelijk van Willem van Oranje met Anna van Saksen, blz. 8), die overigens niet tegen Granvelle ingenomen is, uit deze legende geput. Zoo schrijft hij, bij voorbeeld, dat de grooten de benoeming van Margaretha van Parma tot landvoogdes aan Granvelle en Alva weten — „*totam culpam Albano atque Atrebatensi adscribere, quos Bruxellis in hortis cuiusdam Marci Antonii collatis consiliis in Parmensem conspirasse affirmarent*”. Geen der andere schrijvers weet van die bijeenkomst in den tuin van Marc Antoine — behalve de schrijver onzer legende: „*ce qui fut traitté* (zegt hij van de benoeming der landvoogdes) en un soupper que le cardinal fit au Duc d'Alve, au jardin de Marc Antoine à Bruxelles”. Van der Haer kon dit niet uit Le Petit te weten zijn gekomen, want hij heeft vóór dezen geschreven, en Le Petit niet uit Van der Haer, want zijn bericht is blijkbaar vollediger. Er schiet dus niets over dan te stellen dat beide dezelfde bron, de bewuste legende, gebruikt hebben; en dan strekt het deze tot aanbeveling dat Van der Haer het niet beneden zich heeft geacht haar te raadplegen. Zij verdient dus meer de aandacht der geschiedschrijvers dan haar tot nog toe te beurt is gevallen.

1) Justification, p. 166. Vgl. Archives, t. II, p. 448 suiv.

het verordend had ¹⁾. Van de keus van den nieuwen landvoogd — want de hertog van Savoye kreeg bij den vrede zijne staten terug — zou veel afhangen. Veel is daarover te doen geweest. Er wordt ons verzekerd ²⁾, dat de hertog van Feria voor dien post in aanmerking is gekomen. Maar een Spanjaard aan het hoofd des bestuurs te stellen, zou de bedoelingen van den Spaanschen koning al te onvoorzichtig hebben verraden ³⁾.

Egmont en Oranje hadden zich een oogenblik gevleid, zegt men, dat op een hunner de keus vallen kon. Maar wij kunnen het nauwelijks gelooven; zij moeten Philips te goed hebben gekend, om zoo iets van hem te verwachten. Spoedig werd er slechts over twee mededingers ernstig gedacht: de hertogin van Parma en de hertogin van Lotharingen, beiden na aan den koning verwant. Voor de laatste ijverden de Nederlandsche grooten: zij hoopten onder haren naam te regeeren, Oranje, weduenaar geworden, stond naar de hand harer dochter ⁴⁾. Maar juist die vriendschap, die de grooten haar toedroegen, maakte dat de koning haar voorbijging, en dat hij de hertogin van Parma benoemde, die, zonder betrekking tot de Grooten en zonder kennis van het land, aan 'den leiband van Granvelle loopen zou. Hare benoeming was eene neêrslag voor de nationale partij; Granvelle beroemde er zich later bij Margaretha op, dat zijn ijver voor hare belangen

1) Le Petit, t. II, p. 38.

2) Door Cabrera (*Historia de Felipe II*, p. 229a), die misschien Van der Haer (p. 109) volgt; volgens Burgundius (*Historia Belgica*, p. 23) en *Relazione di Spagna di Marcantonio da Mula* (*Relazioni Ven. S. I*, vol. III, p. 398) was Feria bestemd tot lid van den Raad van State.

3) Aan Feria was het bovendien vooral te wijten, dat, niettegenstaande Viglius en anderen, in 1556 de Jesuïetenorde werd toegelaten, „sed ob conditiones adiectas aditu perangusto, quas postea anno 1584 idem Philippus rex plane sustulit” (*Orlandius, Historia Societatis Jesu*, p. 547).

4) Archives, t. IV, p. 36.

hem het eerst den haat der groote edelen berokkend had ¹⁾).

De Raad van State, die aan de landvoogdes toegevoegd diende te worden, moest nu weêr worden, wat hij in den goeden tijd van koningin Maria geweest was, een behagelijk mom, waarachter de vreemde regeering haar terugstootend gelaat verborgen hield. Oranje en Egmont, die op nieuw gekozen werden, begonnen dan ook met te weigeren; doch de koning had hun een aanzienlijk geschenk in geld toegezegd ²⁾), dat hun bij hunne uitgeputte of verwarde financiën best te pas zou komen, en dat natuurlijk niet zou worden uitbetaald, indien zij thans weigerden aan de regeering hun naam te leenen, die zoo wel luidde in de ooren des volks. Zij lieten zich derhalve overhalen door de belofte, dat voortaan tot niets belangrijks buiten den Raad van State besloten zou worden ³⁾). Waren zij ook overtuigd? Wij twijfelen er niet aan. Zij behoefden de instructie van den Raad van State maar in te zien, om te weten dat het aan de landvoogdes bleef overgelaten den Raad op te roepen, als het haar goed dacht, en dat zij niet gehouden was zich naar het gevoelen der meerderheid te gedragen ⁴⁾); dat daarentegen de leden van den Raad geheimhouding beloofden van hetgeen er in hun midden voorviel, en dat zij verplicht waren de eens genomen besluiten, ook al hadden zij er in den Raad tegen gestemd, toch daarbuiten naar hun vermogen te handhaven. Wij begrijpen licht, waarom zij later beweerden de

1) Dom L'Evesque, t. II, p. 74.

2) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 185. Vgl. Pap. d'état, t. V, p. 633/3, 654.

3) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 195. Vgl. Justification, p. 165.

4) Onjuist is hetgeen hiervan Jan van Nassau schrijft (Archives, 2e Serie, t. I, p. 87). Eveneens Van Reyd, Historie der Nederlandsche Oorloghen, blz. 75a en de Staten-Generaal bij Bor, Oorsprongh, Begin en Vervolg der Nederlandsche Oorloghen, dl. II, blz. 986. ed. 1680 (XXIIe boek, f°. 96).

instructie nooit gezien te hebben; immers deze bewees ten duidelijkste dat hunne aanspraak op mederegeering ongegrond was ¹⁾. Indien zij zich desniettegenstaande met ijdele beloften hebben laten paaïen, zijn zij beter van vertrouwen geweest dan wij van hen gedacht zouden hebben. Maar hun belang bracht mede, dat zij zich lieten tevreden stellen ²⁾, en in den onbeduidenden raad zitting namen, in afwachting van eene gelegenheid om hunne bevoegdheid verder uit te breiden. Op gelijke wijze aanvaardden zij, na eenige aarzeling, het opperbevel over de twee regimenten Spanjaards, die de koning voorloopig in het land wilde laten, en over welke Romero en Mendoça inderdaad bevel voerden ³⁾; ook hier was het alleen hun naam, dien zij aan de regeering leenden ⁴⁾.

1) Daar de twist van de grooten met Granvelle vooral de bevoegdheid van den Raad van State betreft, zou men meenen dat onze geschiedschrijvers zich zouden bevljigt hebben om de instructie van dien raad aan den dag te brengen. Ik heb echter bij geen hunner daaromtrent eenig naricht gevonden. Gachard geeft in zijne Correspondance de Philippe II een aantal commissies en instructies, maar die van den Raad van State niet. Gelukkig staan in de bijlagen van de Déduction de l'innocence du comte de Hornes (p. 460), vijf artikels van deze instructie afgedrukt, die reeds op zich zelve belangrijk zijn, maar dubbel omdat zij ons het bewijs leveren, dat de instructie van 1559 dezelfde is als die van 1531, die in het Groot Placaetboek (dl. IV, blz. 29 volg.) te vinden is; dit wordt trouwens reeds bewezen door het feit dat deze laatste tot op Leicester regel is gebleven (Vgl. Bor, dl. II, blz. 688, boek XXI f. 7), en nog bevestigd door de Interrogatoires du comte d'Egmont (Bavay, Procès du comte d'Egmont, p. 225 n. 13 en 14), waar van een ander artikel der instructie gesproken wordt, dat eveneens in de vroegere voorkomt. Dat de grooten later voorgaven de instructie niet te kennen, verhaalt Hopper (Recueil et Mémorial des troubles des Pays-Bas, p. 39, in Hoyneck's Analecta, t. II), en blijkt verder nog uit de genoemde Interrogatoires. Hoe Hoorne zich de bevoegdheid van den Raad voorstelt, leest men in bovengenoemde Déduction, p. 82/3.

2) Pap. d'état, t. V. p. 632.

3) De Tassia, Commentarii, p. 133, in Hoyneck's Analecta, t. II.

4) Dat de koning aan Oranje zou hebben toegezegd wat Du Maurier (Mémoires, p. 7) hem zeggen laat, is onjuist. Hij zeide echter iets soortgelijks: Zie Corresp. de Guill. le Tac., t. IV, p. 146. Vgl. Van Vloten, Nederland's Opstand tegen Spanje, dl. I, blz. 31.

Een kapitein-generaal werd er niet benoemd, want een Spanjaard zouden de Nederlandsche oversten niet boven zich geduld hebben, en een hunner zulk eene macht toe te vertrouwen, daarvoor wachtte zich de Spaansche regeering wel. Granvelle, die in al deze beschikkingen de hand had, wist te goed wat de krijgsmacht te zeggen heeft, om haar onder het bevel van een der Nederlandsche grooten te stellen. „Die de wapens in handen heeft” (schrijft hij bij eene latere gelegenheid) ¹⁾ „is de ware landvoogd, en de landvoogdes zal zijne dienaars wezen en het geld mogen innen, om de soldaten meê te betalen”. Zoo liet Philips, daar het toch vrede heette, de plaats van kapitein-generaal onvervuld; eerst Alva heeft haar, acht jaren later, bekleed. De benden van ordonnantie, het nationale leger waarin vooral de lagere adel diende, moesten, krachtens hare statuten, onder bevel der Vliesridders blijven. Maar niet op haar steunde de regeering; zij dacht Spaansche en Duitsche troepen in de vestingen en in de grenssteden te legeren, en over deze gebood zij onmiddellijk.

Tot admiraal werd Hoorne aangesteld; hij vergezelde als zoodanig den koning naar Spanje ²⁾. Hij had die hooge eer aan zijn vijand Granvelle te danken, die hem op deze wijs eervol uit Nederland verbande ³⁾, waar hij anders als lid van den Raad van State en stadhouder van Gelderland — men kon hem die dubbele waardigheid onmogelijk onthouden — lastig had kunnen wezen. De stadhouderschappen werden aan de aanzienlijkste heeren

1) Pap. d'état, t. VIII, p. 566. Vgl. t. VII, p. 301; t. IX, p. 388, 596.

2) In de Déduction de l'Innocence du Comte de Hornes, p. 6, wordt gezegd dat hij: „Sa Majesté partant vers l'Espagne, l'est suivy à grandes instances d'icelle, pour y être superintendant des affaires des Pays-Bas”. Vgl. hiermede Corresp. de Phil. II, t. III, p. 251 en Pap. d'état, t. V, p. 671/2.

3) Pap. d'état, t. VI, p. 287. Vgl. Corresp. de Phil. II, t. I, p. 391; Bull. Comm. d'Hist., S. I, t. IV, p. 119.

vergeven; het was niet mogelijk hen voorbij te gaan ¹⁾. Zelfs lieten de tijden niet toe, het oude plan van de koningin van Hongarije, dat Philips op nieuw in beraad bracht, te volvoeren, en de stadhouders slechts voor een bepaalden tijd, voor drie of vier jaren, aan te stellen. Granvelle waarschuwde den koning ²⁾, dat op zulke ongewone voorwaarden geen der groote heeren het stadhouderschap zou willen aanvaarden ³⁾. Het was overigens een invloedrijke post; want hoezeer de instructie den stadhouder aan de landvoogdes volstrekt ondergeschikt verklaarde, beschikte deze inderdaad in zijne provincie over vele aangelegenheden eigenmachtig. Ook in dit opzicht had de nieuwe regeeringsvorm zich nog te vestigen: de centrale regeering van Brussel werd nog te dikwerf buiten de provinciale aangelegenheden gehouden.

Het lag in het plan der regeering allengs de verschillende gewesten aan de eenheid van den staat te onderwerpen, en in dit opzicht althans was hare bedoeling niet in strijd met het welbegrepen belang der natie. Over gansch Europa vereenigden zich de kleinere staten der middeneeuwen tot machtige rijken; de Nederlanden konden zonder gevaar voor hunne veiligheid niet onvereenigd blijven. En niet alleen hunne veiligheid, ook de ontwikkeling van hun handel en nijverheid vorderde nauwer aaneensluiting. Zoo had Karel V zich verdienstelijk jegens Nederland gemaakt, toen hij zijne overmacht op de Duitsche standen, na de ontwapening van het Smalkaldische verbond, in 1548 gebruikte ⁴⁾,

1) Later beklagde zich Granvelle, dat weinige stadhouders over de verschillende provinciën waren aangesteld. (Correspondance du Cardinal de Granvelle, t. IX, p. 67, 220, 225, 228, 456).

2) Pap. d'état, t. V, p. 396.

3) Alva herhaalde dit. (Corresp. de Phil. II, p. 233/40).

4) Dit weten wij door Granvelle (Corresp. de Phil. II, t. I, p. CLXXXVII suiv.)

om de zeventien provinciën, wat ook hare vroegere verhouding tot Duitschland of Frankrijk geweest mocht zijn, tot ééne kreits te doen verklaren, met geringe verplichtingen jegens het Duitsche rijk. Op deze wijs werd de eenheid van den staat, althans tegenover het buitenland, gevestigd, en in het volgende jaar bestendigde de Pragmatieke Sanctie die vereeniging; in overleg met de Staten bracht Karel daarbij de erfopvolging van alle provinciën op eenparigen voet.

Tegenover het buitenland één geworden, bleven echter de provinciën onderling nog te weinig vereenigd. De oude veeten begonnen wel uit te slijten, maar waren nog niet vergeten. Van de verzoenende werking des tijds was veel te hopen. Niet minder had eene wijze regeering daartoe kunnen bijdragen.

Om de eenheid des Nederlandschen volks bij de ingezetenen der verschillende provinciën tot bewustzijn te brengen, had niets beter kunnen dienen dan de vereeniging der Staten, die het volk vertegenwoordigden. En Karel V had dan ook niet verzuimd die Staten als Staten-Generaal bijeen te roepen ¹⁾. Maar één lichaam er uit te vormen had hij niet beproefd: de Staten der verschillende provinciën zaten naast elkander, doch even afgescheiden als hunne provinciën naast elkander lagen. Oude herkomsten en privilegiën maakten de eenparigheid der volksvertegenwoordiging in de verschillende provinciën vooralsnog onmogelijk te bereiken: eene krachtige regeering echter, die zich bewust was nationaal te wezen en in overeenstemming met den volkswil te regeeren, had haar allengs kunnen voorbe-

1) Vgl. Wagenaar, *Vaderlandsche Historie*, dl. V, blz. 101 en Van Wijn e. a., *Bijvoegsels op Wagenaar* (dl. V, blz. 36); Henne, *Histoire du règne de Charles Quint en Belgique*, t. III, p. 303.

reiden ¹). Karel V was na 1549 spoedig in moeilijkheden en tegenspoed geraakt, die hem geen tijd gelaten hadden op den ingeslagen weg voort te gaan. Aan zijn opvolger bleef het voorbehouden zijn werk te voltooien. Onge-
lukkig was die zoon een vreemdeling, die zijne eigene bedoelingen, des noods tegen den wil der natie, dacht door te drijven. Hoe kon hij dan eene goed geordende, aaneengesloten vertegenwoordiging dier natie tegen zich over wenschen? Sedert hij in 1559 Nederland verliet, stond geen stelregel vaster bij hem en zijne ministers, dan dat de Staten der provinciën, onder geen voorwendsel hoegenaamd, als Staten-Generaal bijeengeroepen mochten worden ²).

Ook in dit opzicht was hij anders begonnen dan hij na 1559 voortging. In strijd met het voorbeeld van koningin Maria, die vóór hem ondervonden had dat eendracht macht maakt, dat de Staten-Generaal in gemeen overleg zaken durfden zeggen en doen, die ieder afzonderlijk zich nooit zou hebben veroorloofd ³), en die daarom in de latere jaren van haar gouvernement steeds met elke provincie in het bijzonder onderhandeld had — in strijd met de waarschuwing van Granvelle, had Philips kort na den afstand zijns vaders de Staten-Generaal bijeengeroepen ⁴). Gelijk in de uitbreiding van den Raad van State, zoo toonde

1) Eene ware vereeniging van alle Staten zou een eenparig stelsel van belasting hebben kunnen invoeren. Op den wijn bestond er reeds een (Vgl. Pap. d'état, VI, p. 555; Corresp. de Phil. II, t. I, p. 279/80); op het zout had hetzelfde wel kunnen toegepast worden, hozeer Holland tegenspartelde. Meermalen hebben de grooten juist ten opsichte van een eenparige belasting het houden van Staten-Generaal aanbevolen (Vgl. Pap. d'état, t. VII, p. 446, 494; t. VIII, p. 50).

2) Vgl. Pap. d'état, t. V, p. 599. Zoo nog in 1574 (Vgl. Corresp. de Phil. II, t. III, p. 368) en 1578 (Vgl. Corresp. de Granvelle, t. VII, p. 235/6).

3) Pap. d'état, t. VI, p. 26, t. VII, p. 373; Corresp. de Phil. II, t. I, p. 231.

4) Bull. Comm. d'Hist. S. I, t. IV, p. 118.

hij zich ook hierin liberaler dan zijn voorganger. Maar de uitslag was niet naar wensch. Telkens nieuwe beden moest hij van zijne Staten vorderen ¹⁾; de krijg verslond de schatten sneller dan Nederland ze kon opbrengen; telkens werden zij met openlijker tegenzin en na langduriger beraad ingewilligd; telkens werden harder voorwaarden aan de toestemming verbonden ²⁾. De negenjarige bede, die ten laatste in 1558 doorging ³⁾, werd toegestaan onder beding, dat zij door commissarissen, van wege de Staten te benoemen, en niet door den Raad van Financiën beheerd zou worden ⁴⁾. Dat was eene beleediging voor de koninklijke ambtenaars, waardoor zich de koning zelf gekrenkt gevoelde. En het benadeelde zijn krediet daarenboven, want nu kon hij niet, zoo als anders de kwade gewoonte was, op onderpand der toegestane bede bij de wisselaars gereed geld opnemen. Noode nam hij de dus voorwaardelijk ingewilligde bede aan, en later betuigde hij zijn berouw over zijne inschikkelijkheid, en hij vergaf het nooit aan Lalaing, dat deze de Staten zoo ver had laten gaan ⁵⁾.

Nog gevoeliger werd Philips beleedigd, toen hij, op het punt van naar Spanje af te reizen, de Staten-Generaal nogmaals bijeen liet komen, om afscheid van

1) Pap. d'état, t. VI, p. 26.

2) De geldnood dateert reeds van 's Keizers tijd (Pap. d'état, t. V, p. 608, 612) en is zeer drukkend (ibid t. VI, p. 179). Soms is de regeering om 10 ducaten verlegen (ibid t. VI, p. 182); de administratie wordt niet betaald (ibid. t. VI, p. 248). Vgl. Wagenaar, dl. VI, blz. 9—10, 21.

3) Slingeland, Staatkundige Geschriften, dl. II, blz. 153; Van der Haer, p. 85/7, 123/4; Archives, t. I, p. 38; Wagenaar, dl. VI, blz. 24; Corr. de Guill. le Tac., t. I, p. 412; Pap. d'état, t. VII, p. 184, 374/5. Vgl. ibid. t. VI, p. 26, 27, 148, 181; Corresp. de Phil. II, t. IV, p. 87.

4) Bor, dl. III, blz. 79 (boek XXIII, f. 53).

5) Pap. d'état, t. VI, p. 149; Apologie du prince d'Orange, p. 84/5. Vgl. over het gebeurde in 1557 vooral Corresp. de Granvelle, t. X, p. 97, 132.

hen te nemen. In antwoord op zijne toespraak, waarin hij het achterlaten der Spaansche troepen met een enkel woord vergoelijkte, werd hem zonder omwegen verzocht, dat krijgsvolk, dat den landzaat mishandelde, onverwijld weg te nemen, en Nederland uitsluitend door Nederlanders te regeeren. Uit den mond van een ooggetuige heeft Pontus Payen ¹⁾ ons beschreven, hoe Philips, door die woorden gekwetst, van houding en kleur veranderde, en den wrevel niet onderdrukken kon, dien zij bij hem verwekten. Hij mocht den rechtmatigen eisch niet afslaan, nu in zijn afwezen een nieuw gouvernement zich moest vestigen, maar dien in te willigen viel hem hard, want in het Spaansche krijgsvolk verloor zijne regeering den hechtsten steun harer anti-nationale politiek. Zooals bekend is, de koning verbond zich ²⁾, hoe onwillig ook, de gehate vreemdeelingen binnen drie of vier maanden uit het land te zenden.

Maar dat stond van nu af bij hem vast: nooit meer, onder welke omstandigheden ook, zouden de Staten-Generaal bijeen komen. Hij moest het erkennen, ook in dit opzicht had Granvelle beter gezien dan hij. Men kon het niet verhinderen dat zij ter verdere regeling van de negenjarige bede nog nu en dan vergaderden ³⁾, maar ze in de gelegenheid te stellen van nieuwe voorwaarden te maken, nieuwe wenschen te uiten, daarvoor zou de regeering zich wel wachten.

Na zulke ervaring en met zulke voornemens vertrok de koning in het najaar van 1559. Het is niet te ontkennen, dat hij aan de landvoogdes en hare raadslieden

1) Mémoires, t. I, p. 13.

2) Pap. d'état, t. VI, p. 166.

3) Pap. d'état, t. VI, p. 181.

de regeering onder verontrustende voortekenen overdroeg ¹⁾).

Hij had Margaretha, die met de Nederlandsche zaken nog niet vertrouwd was, op het hart gedrukt vooral Granvelle, Viglius en Berlaymont te raadplegen ²⁾. Met deze drie moest zij al wat zij liever niet in den Raad van State brengen wilde, in het geheim overleggen. Zij hadden gezamenlijk al de leidsels der regeering in handen: Viglius was president van den Geheimen Raad en tevens president van den Raad van State; hij stond aan het hoofd der magistratuur ³⁾, die hem om zijne buitengewone geleerdheid en bekwaamheid hoogschatte en naar de oogen zag; hij had over een aantal posten te beschikken, meer dan de landvoogdes zelve ⁴⁾, en hij gebruikte die bevoegdheid om zich vrienden te maken. Berlaymont ⁵⁾ was een der drie hoofden van Financiën, invloedrijk bij de leden der Rekenkamers en de onderhoorige ambtenaars, en lid van den Raad van State. Granvelle had tot alle drie de raden toegang ⁶⁾. Hij opende de dépêches uit Madrid en las ze eer zij in den Raad van State ter tafel kwamen, en hij schrapte aan wat hij beter vond geheim te houden, en Viglius bij het voorlezen moest overslaan. Alle posten, die ter be-

1) Over den toestand des lands en den invloed der grooten bij Philips' vertrek, zie Da Mula l. c.

2) Strada, p. 45; Van der Haer, p. 114/5; Corresp. de Phil. II, t. I, p. 423. Reeds den 26sten April 1560 schrijft Langnet uit Antwerpen (Epistolae secretae, lib. II, p. 50): „In his regonibus non est admodum magna autoritas Parmensis. Videtur esse gubernatrix nominatenus. Atrebatensis praecipue administrat”. Eveneens had vroeger Maria van Hongarije in last gehad den raad te volgen van Louis de Flandre, heer van Praet (Corresp. de Phil. II, t. IV, p. 3).

3) Pap. d'état, t. VIII, p. 387.

4) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 385, 388.

5) Alva achtte hem een onbeduidend man, maar van onkreukbare trouw (Corresp. de Phil. II, t. II, p. 239).

6) Strada p. 118.

schikking der landvoogdes stonden, werden volgens advies dezer drie mannen vergeven. Zij brachten ter kennis van den Raad van State juist zooveel als zij goed vonden. Niemand kon langs anderen weg dan den hunnen tot de landvoogdes naderen. Zeker, als Oranje en Egmont een oogenblik geloofd hadden dat zij op de regeering merkbaaren invloed zouden oefenen, moeten zij dien waan wel spoedig hebben opgegeven.

In den beginne gingen de zaken redelijk goed ¹⁾. Onmiddellijk na 's konings vertrek hooren wij Margaretha en Granvelle nog klagen over tegenwerking van den kant van menschen, die de koning zoo bewelddadigd had: Egmont was zeker een der bedoelde tegenstanders, misschien Oranje een ander ²⁾. Maar die klachten houden weldra op. Een jaar ging voorbij, eer zich het misnoegen, zoo het al bestond, luide deed hooren. Den ergsten aanstoot gaf de vergeving der ambten: de arme adel hunkerde naar al wat geld gaf: bij iedere vacature had ieder der grooten een adellijken candidaat, en Granvelle, hoe volgaarne hij een iegelijk, die hem schaden kon, te vriend wilde houden en believen, had zijne eigene creaturen voort te helpen, en ging voor dezen niet zelden de cliënten der groote heeren voorbij. Zij namen hem dit euvel genoeg, maar vonden er geen grond in, om zich tegen hem te kanten ³⁾. Zij wisten zeer goed dat

1) Door het bekend worden van de in de archieven van Simancas bewaarde stukken (vooral in de Correspondance de Philippe II door Gachard aan ons medegedeeld), zijn wij van alles wat de „troebelen” betreft veel beter ingelicht dan voorheen. Dat archief bevat een haast onuitputtelijken voorraad van de meest belangrijke stukken. Het is zijn bestaan verschuldigd aan Philips II zelve, die de oprichting er van in 1566 verordende (Cabrera, t. I, p. 424).

2) Pap. d'état, t. V, p. 651, 665; Strada, t. I, p. 117.

3) Het was een der grieven der grooten, dat de posten niet naar hun wil vergeven werden (Pap. d'état, t. VII, 137/8, t. VIII, p. 270). Bepaaldelijk Bergen klaagde hierover (ibid. t. VII, 173, 508).

zij, om hem met voordeel te bestrijden, de natie achter zich moesten hebben, en de natie zou zich de terugzetting hunner gunstelingen niet hebben aangetrokken. Wel heerschte er bij de bevolking een hevig misnoegen over het tot het begin van 1561 ¹⁾ gerecht verblijf der Spaansche soldaten, van het Spaansche ongedierte, zoo als Oranje hen wel noemen mocht ²⁾, maar Granvelle stemde zelf in met de klachten der grooten en drong bij den koning op hun onverwijd vertrek aan ³⁾. De natie had een afschuw van de bloedige plakATEN tegen de ketters; maar Granvelle was zelf niet bloeddorstig, en zocht, zooveel de hoveling durfde, den roekeloozen geloofsijver, zijns meesters te matigen ⁴⁾; in later tijd kon Egmont zijne lautheid in het vervolgen der ketters verontschuldigen ⁵⁾ met te wijzen op het voorbeeld van Granvelle, die meer dan eens in den Raad van State de plakATEN al te hard had genoemd. Ook werden zij niet naar de letter uitgevoerd ⁶⁾; de magistraten waren over het algemeen niet tot strengheid geneigd; de dweper, die ergernis gaf en schandaal maakte, werd streng genoeg gestraft, maar slechts bij uitzondering werden de stillen in den lande opgezocht en terecht

1) Waarom Philips de Spaansche soldaten hier langs de Fransche grenzen noodig achtte, zie Pap. d'état, t. V, p. 640, 643/4, 674, t. VI, p. 7, 11.

2) „Ceste vermine d'Espagnols" (Apol., p. 89). Oranje en Egmont hadden zeer tegen hun zin het quasi-bevel der troepen aanvaard (Pap. d'état t. V, p. 633, t. VI, p. 179; Strada, t. I, p. 49). De wezenlijke oversten waren Juan Mendocça en Juliano Romero (Pap. d'état, t. VI, p. 227; Tassis, p. 133. Vgl. Gachard, Collection de Documents inédits concernant l'histoire de la Belgique, t. I, p. 330).

3) Pap. d'état, t. V, p. 653, 167; t. VI, p. 183, 195. Hij had verzonnen de Staten voor het vertrek der Spanjaarden te laten betalen (Pap. d'état, t. VI, p. 25, 88, 166. Vgl. Resolutiën der Staten van Holland 1560, Dec., blz. 96/7).

4) Pap. d'état, t. VI, p. 537 noot.

5) Bayay, p. 133.

6) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 384.

gesteld. Granvelle ¹⁾ geeft steeds in zijne brieven aan Philips de schuld der ontoereikende ketterjacht, waarover de koning niet ophoudt te klagen, aan de magistraten; maar hij was daarover in zijn hart zeker niet zoo geërgerd, als hij het bij zijn meester deed voorkomen. Ook zouden de grooten, op dit tijdstip, het voor die geringe, slechte ketteren wel niet hebben opgenomen: zoo veel wij uit de brieven en andere bescheiden kunnen bemerken, bestond er omtrent het vervolgen der nieuwe leer tusschen hen en Granvelle geen verschil ²⁾.

Eerst de zaak der nieuwe bisdommen wekte den weêrzin van alle standen; van daar uit begonnen de grooten hun aanval op de regeering, bepaaldelijk op Granvelle, dien zij als den ontwerper dier nieuwigheid deden voorkomen en aan den haat der menigte prijs gaven. Wel mocht de kardinaal in later tijd jammeren: „Gave God, dat men aan die nieuwe bisdommen nooit gedacht had!” ³⁾

Het plan was niet nieuw: Karel V had er reeds over

1) Pap. d'état, t. VI, p. 186, 210, 290.

2) Ik acht deze stelling van te veel gewicht, dan dat ik haar onbewezen zou laten. In Dec. 1560 schrijft Granvelle aan den koning: „no veo ninguno destes señores en el consejo destado que, hablandose de las cosas de la religion, no se metan en ello fasta qui con la voluntad que V. M. puede dessear, que es harto gran bien”. — Den 4den Aug. 1563 schrijft Hoorne aan Philips: „Quant à ce qui touche la religion, je promets à V. M. que tous les seigneurs sont prêts à la faire observer, puisque nous savons à quoi nous oblige notre devoir”. — Margaretha beklagt zich in het voorjaar van 1563 over den te geringen geloofsijver der grooten, „quoiqu'elle ne puisse dire qu'aucun des seigneurs ne soit pas bon catholique”. — Toen Armenteros naar Spanje vertrok (Aug. 1563), had Egmont hem verzocht den koning van zijnentwege te verzekeren: „que pour la défense de l'ancienne religion, il exposerait toujours sa vie et sa fortune; que si son propre fils ou frère faisait quelque chose contre elle, il le jetterait dans le feu de ses propres mains” (Corresp. de Phil. II, t. I, p. 477).

3) Pap. d'état, t. VI, p. 341.

onderhandeld ¹⁾, en lang te voren zelfs de Bourgondische hertogen ²⁾. Het behoorde tot die reeks van maatregelen, waardoor zij de Nederlandsche provinciën toteenonafhankelijken staat hadden willen vereenigen. Op kerkelijk gebied moest het uitrichten wat in het wereldlijke het verdrag met de rijksvorsten van 1548 had verricht: het moest de banden losmaken, die sommige Nederlandsche gewesten aan buitenlandsche bisdommen en aartsbisdommen verbonden hielden; Nederland, dat eene afzonderlijke kreits van het Roomsche rijk uitmaakte, zou door deze verandering ook eene eigene afdeeling van de Roomsche kerk worden. De zestien provinciën — want Luxemburg bleef, om redenen, die wij hier niet bespreken zullen, uitgesloten ³⁾ — werden in drie aartsbisdommen verdeeld, een Waalsch, een Vlaamsch en een Geldersch, dat is een Noord-Nederlandsch, elk met de noodige bisdommen onder zich ⁴⁾. Aan den aartsbisschop van het Vlaamsche kerkgebied werd het primaat of althans de voorrang toegekend: die hooge waardigheid was voor Granvelle, tot nog toe maar bisschop van Atrecht, bestemd. In zoo verre was de nieuwe kerkregeling eene hoogst gewenschte staatszaak; te meer nog, omdat het recht van benoeming

1) Op verlangen van Karel V had Leo X onder de orde der Dominicanen een bijzondere Inferioris Germaniae provincia ingesteld en onder een eigen vicaris geschikt (Paul Frédéricq, *Corpus documentorum Inquisitionis*, dl. I, n°. 426).

2) *Corresp. de Phil. II*, t. I, p. 376.

3) Vgl. Van der Haer, (1e uitg.), p. 96. Zie ook den brief van Philips van 30 Juli 1574 aan paus Gregorius XIII ter ondersteuning van het verzoek van zijn ambassadeur Don Juan de Çuniga om een bisdom te Luxemburg te stichten: *Bull. de la Comm. d'Hist.*, S. I, t. II, p. 331.

4) Waalsch aartsbisdom Kamerijk, bisdommen Atrecht, Doornik, St. Omer; Vlaamsch aartsbisdom Mechelen, bisdommen Antwerpen, Gent, Brugge, Yperen, 's Hertogenbosch, Roermond; Geldersch aartsbisdom Utrecht, bisdommen Haarlem, Deventer, Leeuwarden, Groningen, Middelburg.

aan den koning bleef voorbehouden, met opheffing van daarmede strijdige voorrechten. Maar Philips bedoelde er nog iets hoogers mede: hij had het aantal bisdommen niet zoo sterk behoeven te vermeerderen als hij van den Paus verlangd en verkregen had (in plaats van vier ¹⁾ kwamen er achttien), indien hij alleen op de kerkelijke onafhankelijkheid van het land bedacht was geweest; maar vooral hoopte hij dat de nieuwe bisschoppen krachtig zouden medewerken om de gehate ketterij uit te roeien ²⁾. Vier bisschoppen, het valt niet te ontkennen, konden onmogelijk het scherpe toezicht op hunne al te uitgebreide diocesen houden, dat in deze tijden van beroering en afval vereischt werd ³⁾. Uit dien hoofde had keizer Karel, bij het opkomen der ketterij, bijzondere inquisiteurs van den Paus moeten verzoeken, die het geloofsonderzoek zouden instellen, dat de bisschoppen niet in staat waren behoorlijk waar te nemen. Het was zeker voor het land beter en gewenschter geweest, indien de pauselijke inquisitie nu weêr voor de bisschoppelijke had plaats gemaakt. En het zou, naar ons inzien, eene verstandige en verzoenende politiek geweest zijn, tegelijk met het afkondigen van de nieuwe kerkregeling het uitzicht te openen op het afschaffen dier gehate inquisitie, zoodra de bisschoppen op hunne nieuwe zetels bevestigd waren. Het volk zou, om van de inquisiteurs ontslagen te worden, zich lichter in de nieuwe kerkorde gevoegd hebben. Maar, zoo als thans de zaak werd voorgedaan, kon de natie in de nieuwe bisschoppen slechts nieuwe en machtiger inquisiteurs vermoeden.

1) Kamerik, Utrecht, Atrecht, Doornik. De oude inrichting staat juist beschreven in: Paul Frédéricq, *Geschiedenis der Inquisitie*, dl. I, blz. 8.

2) *Pap. d'état*, t. VI, p. 48, 55.

3) Zoo zegt Philips zelf bij Foppens, *Supplément à Strada*, t. II, p. 369.

Ik heb echter geen blijk bespeurd van ernstig misnoegen der menigte bij de eerste bekendmaking van de pauselijke bul. Het waren de grooten, die er zich gedurig heftiger tegen verklaarden. Granvelle zegt naar waarheid: als de heeren niet zoo hard schreeuwden, het volk zou den mond niet opdoen ¹⁾.

Er was vooral eene bepaling in de bul, die den grooten mishaagde: om voortaan bisschop te kunnen worden, moest men doctor in de theologie wezen ²⁾. Dat stond gelijk met eene uitsluiting van den hooger en adel ³⁾: immers ook de edelen die studeerden achtten het toch beneden zich den graad van doctor te halen. Onder de nieuw benoemde bisschoppen was dan ook niet één man van hooger en adel: de meesten waren zelfs van geringe geboorte ⁴⁾. Dus alweër uit een nieuwen en een hoogst geachten en begeerden post zouden de edellieden moeten wijken en plaats maken voor die *longues robes*, die hun eene ergernis waren ⁵⁾. Tot nog toe hadden eenige der eerste families, de Croys, de Bergen, de van der Marcks, als het ware de bisdommen in pacht gehad, en er voor hare jongere zonen een uitnemend uitzet in gevonden. Was het wonder, dat zij zich in hare verkregene rechten verkort rekenden door de bepaling, die haar het verkrijgen, zelfs het bejagen van die posten, voor het vervolg onmogelijk maakte? Maar aan den anderen kant, zullen wij het der regeering ten kwade duiden, dat zij de geestelijke be-

1) Pap. d'état, t. VI, p. 330.

2) Pap. d'état, t. VI, p. 188, 248/9. Corresp. de Phil. II, t. I, p. 218.

3) Vgl. Ritter, Deutsche Geschichte zur Zeit der Gegenreformation, Bd. I, S. 287/8.

4) Vgl. Corresp. de Phil. II, t. IV, p. 235.

5) Volgens getuigenis van Montigny (Recueil de Hopperus, § C. p. 79) was gekrenkte eerezucht der edelen de oorzaak van den opstand.

langen der natie bij voorkeur niet aan hooggeboren, maar aan geleerde en ijverige ¹⁾ mannen wilde toevertrouwen? Zullen wij, burgers, het haar kwalijk nemen, dat zij den derden stand den toegang opende tot de hoogste rangen der maatschappij? Buitendien de regeering volgde slechts de richting van haar tijd, die overal den eigendunkelijken adel terugzette, en meer onderdanige en gezeggelijke dienaars op het kussen bracht: werktuigen behoefde zij, geen eigenzinnige bondgenooten ²⁾.

En eerlang kwam eene nieuwe bepaling het misnoegen der grooten nog vermeerderen ³⁾. Het oorspronkelijke plan had gewild dat aan elken bisschop een bedrag van 3000 ducaten aan geestelijke goederen en tienden binnen zijne diocese tot zijn onderhoud zou worden toegekend. Maar bij het ten uitvoer leggen bleek het dat deze beschikking aan groote moeilijkheden onderhevig was. Om die te ontgaan bedacht de commissie, die de zaak verder moest regelen en waarin Granvelle de hoofdpersoon was, een veel eenvoudiger wijs van dotatie ⁴⁾; zij stelde voor aan iederen bisschopszetel een rijke abdij te verbinden, die dan onder den bisschop door een prior beheerd kon worden, en waarvan de inkomsten tot onderhoud van den bisschop dienen zouden. De koning vereenigde zich met dit voorstel, en verzocht van den Paus de bekrachtiging er van. Ongelukkig was Paulus IV, die de nieuwe kerk-

1) Vgl. Pap. d'état, t. VI, p. 617.

2) Vgl. Bakhuisen van den Brink's bekend opstel: De Adel, in zijne Cartons voor de geschiedenis van den Nederlandschen Vrijheidsoorlog.

3) Vgl. vooral Corresp. de Phil. II, t. II, p. 19, 41, 65, 79, t. IV, p. 89 a. s. Ook Scriptum a doctore Sonnio caeterisque exhibitum Regi Catholico super dote Episcoporum et incorporatione abbatiarum, bij Miraeus, t. III, p. 540.

4) Pap. d'état, t. VI, p. 64, 68.

regeling had verordend ¹⁾, in Augustus 1559 overleden, en zijn in Januari 1560 gekozen opvolger, Pius IV, vond niet goed de wijzigingen, die de koning in de bul gemaakt wenschte, *motu proprio* uit te vaardigen; hij onderwierp ze aan het onderzoek van het consistorie, dat volstrekt geen haast maakte zijn advies uit te brengen; het verlangde eerst het Spaansche geld te zien ²⁾. Granvelle werd door deze ontijdige hebzucht zeer in het nauw gebracht. Het geld was in de Spaansche schatkist op het oogenblik schaarsch; eer het te Rome was uitgedeeld, verliep een kostbare tijd; het geheim der onderhandeling kon zoo lang niet bewaard worden. Spoedig hoorden de Nederlandsche abten wat er gaande was; zij kregen zelfs een afschrift der wijzigingen, zoo als de Spaansche regeering ze had voorgedragen, in handen. En nu barstte de storm los ³⁾. De abten, die in hun overvloed bedreigd werden, bepaaldelijk die van Brabant, de rijkste van alle, rustten zich tot den hevigsten tegenstand toe; zij beriepen zich op hunne privilegiën; zij namen consult bij de grootste juristen van Europa, bij Molinaeus zelfs, die te Rome erger dan de ongeloofigste ketter gehaat werd ⁴⁾; zij zochten bij de andere leden der Staten en bij de grooten des lands bijstand in den dood. Granvelle zag aanstonds in, dat het nu spannen zou, en hij verwenschte de hebzucht van Rome, zonder welke de abten verrast zouden geweest zijn, eer zij het gevaar hadden vermoed, en dan, om de straffen tegen de tegenstanders van den maat-

1) Pap. d'état, t. V, p. 647.

2) Pap. d'état, t. VI, p. 245, 247, 339, 341.

3) Pap. d'état, t. VI, p. 188, 260, 308, 330.

4) Vgl. Ranke, Französische Geschichte, Bd. I (Sämmtliche Werke, Bd. VIII), S. 273.

regel gedreigd, in de afgedane zaak wel hadden moeten berusten.

En de abten hadden niet veel moeite om de medewerking der grooten te verwerven. Deze waren even verbolgen als zij. Want de nieuw ontworpen dotatie had ook eene politieke strekking, en juist om deze waren Philips en Granvelle er zoo meê ingenomen ¹⁾. De bisschoppen namelijk, als abten der met hun bisdom vereenigde abdijen, zouden zitting krijgen in het eerste lid der Staten, en daar zij door de regeering gekozen waren en van de regeering bevordering konden wachten, liet het zich aanzien dat zij zich doorgaans naar den wil der regeering zouden voegen, gewilliger dan men dat van de abten gewoon was ²⁾. In het bijzonder zou Granvelle, als abt der overrijke abdij van Afflighem, de eerste der prelaten wezen, die het eerste lid der Staten van Brabant vertegenwoordigden. Hij zou door zijn invloed en door zijne bekwaamheid dat lid en misschien de geheele Statenvergadering leiden. Het werd hoe langer hoe duidelijker, welk een krachtig en handelbaar werktuig de regeering zich door de nieuwe kerkorde in de geestelijkheid verschaft had. Geheel ondergeschikt aan de bisschoppen, die door den koning

1) *Corresp. de Phil. II, t. IV, p. 136. Corresp. de Granvelle, t. VI, p. 75.* De kardinaal schreef 27 April 1562 aan de hertogin van Parma: „J'ay sollicité Sa Majesté pour estre déchargé de ladite église de Malines, que, comme Vostre Altesse sçait, j'acceptai for mal volontiers, car je prévoyai assez ce qu'en adviendroit. Et par mon absence l'on ne consuyvoit le fruit que Sa Majesté prétendoit par l'union des abbayes aux évesches qu'estoit afin que les évesques entrevinassent en la négociation des estatz de Brabant, pour s'opposer aux prince d'Orange et autres de sa suyte, que troublayent les affaires, et pour mieux encheminer les abbex, lesquels abbusez par ledist prince, luy ont donné la commodité de mal faire à eux mesmes et à la reste” (*Corresp. de Granvelle, t. IX, p. 154.* Ook uitgegeven in de *Lettres interceptées, n°. 190* in Tiele, Bibliotheek van pamphletten).

2) *Rec. de Hopperus, p. 23/4. Pap. d'état, t. VI, p. 617/8.*

benoemd waren, zou de regeering op hare medewerking kunnen rekenen, althans in de zaken, die haar het meest ter harte gingen. En de primaat der geestelijken was tevens de eerste raadsman der kroon: Granvelle hield de breidels der regeering en van de Kerk beiden in handen. In macht was geen der grooten hem gelijk, en waarin zij hem tot nog toe overtroffen, in rang, werd hij thans (Februari 1561) eveneens boven hen gesteld: de Paus benoemde hem tot kardinaal; vroeger had hij in den Raad van State beneden Oranje en Egmont gezeten; als kardinaal bekleedde hij voortaan de eerste plaats.

Geen wonder dus, dat de grooten oogenblikkelijk aan de abten de verzochte medewerking verleenden: zij verheugden er zich in de geestelijkheid tot bondgenoot tegen de regeering naast zich te krijgen. Maar zij vatten de zaak van een andere zijde aan dan deze: zij beweerden openlijk, Oranje zelfs tegen Granvelle in persoon, dat de koning niet bevoegd was, tot eene zoo belangrijke staatshervorming, als in de inlijving der abdijen en in het algemeen in de nieuwe kerkregeling lag opgesloten, te besluiten zonder voorkennis en goedvinden der Staten des lands ¹⁾. Oranje en zijn vriend Bergen, een man van uitstekende bekwaamheid en van een vast karakter, meer dan iemand der grooten waardig nevens Oranje genoemd te worden ²⁾, waren de invloedrijkste edelen van Brabant: de regeering kon dus zeker zijn, dat zij met de beide eerste leden der Statenvergadering te doen zou krijgen. Hoe zou het

1) Pap. d'état, t. VI, p. 187, 260, 337, 553/4. Vgl. ook p. 284, 378.

2) Lang voor de onlusten aanbraken, zeide Granvelle van den markies van Bergen: „il est véhément et diligent sollicitateur en ce qu'il veut". Hij heeft het later zelf ondervonden. Vgl. ook het oordeel van Brederode (Archives, t. II, p. 107).

derde lid, dat der vier hoofdsteden, zich houden? Beide partijen was er ten hoogste aan gelegen dat lid te winnen. Granvelle en Oranje zijn bij deze gelegenheid in openlijken strijd geraakt.

Bakhuizen van den Brink ¹⁾ het eerst op eene brochure opmerkzaam gemaakt, in 1578 door den kanselier van Brabant, Jean Scheyfve ²⁾, tegen Granvelle uitgegeven, waarin als aanleiding tot de veete tusschen Oranje en den kardinaal, de regeeringsverandering van Antwerpen in Mei 1561 wordt opgegeven ³⁾. Onze geschiedschrijvers hebben dien wenk gevolgd, en de vijandschap van den prins en Granvelle uit dit voorval afgeleid, maar zij hebben verzuimd het, uit andere berichten, bepaaldelijk die de *Papiers d'état de Granvelle* ons geven, te verklaren en in zijne volle beteekenis voor te stellen. Om het volkomen te doen begrijpen, moeten wij ons eene uitweiding veroorloven.

De zwakke zijde der regeering, die zich van de natie los wilde maken om haar te beheerschen, was het geldwezen ⁴⁾. Toegerust met een klein staand leger, met een stoet van gewillige beambten, thans ook met eene afhankelijke geestelijkheid, ontbrak het haar nog altijd aan de middelen, om geregeld en gemakkelijk het geld te heffen, dat tot instandhouding van dien toestel vereischt werd. Geld was slechts van de Staten des lands te verkrijgen, en in de Staten ontmoette de regeering de natie, van wier wil zij zich onafhankelijk zocht te

1) Het Huwelijk van Willem van Oranje met Anna van Saksen, blz. 47.

2) Vgl. Tiele, Bibliotheek van pamphletten, n°. 182. Over zijn gedrag in 1576 zie De Tassis in *Analecta van Hoyneck van Papendrecht*, t. II, pars II, p. 210.

3) Granvelle geeft zelf ook een soortgelijke reden op van Oranje's wrok tegen hem (*Pap. d'Etat*, t. VII, p. 138).

4) Zie wat Alva zegt (*Corresp. de Phil. II*, t. II, p. 209, 222, 226) en Viglius (*De decimo denario*, p. 289).

maken ¹⁾. Wij zullen hier de geschiedenis der Staten niet ophalen. Het is bekend, dat in hunne vergadering, die de drie standen des volks vertegenwoordigde, de eenheid der natie tegenover de regeering het eerst te voorschijn kwam. Zoolang het de regeering nog niet gelukt was, de macht te verkrijgen om zonder toestemming des volks belasting te heffen, had zulk eene vertegenwoordiging veel te zeggen; zij dwong de regeering, die haar geld kwam vragen, naar de wenschen der natie te hooren en er, eenigermate althans, naar te handelen ²⁾. Eene anti-nationale regeering was onbestaanbaar op den duur, zoolang de Staten zich het recht voorbehielden, om het volk belasting op te leggen. Waarom vreesden de ministers van Philips het misnoegen der abten en edelen over de dotatie der bisschoppen? Alleen omdat zij hunne toestemming in de beden behoefden. Hadden de Staten de strengen der beurs niet vastgehouden, zij hadden kunnen morren en het hoofd toonen zoo zij wilden, de regeering zou het zich niet hebben aangetrokken. Om den koning te maken tot wezenlijken monarch, om hem te ontslaan van het toezicht en de mederegeering zijner onderdanen, zoo als de juristen meenden dat het behoorde, was in de eerste plaats noodig, de beschikking over de beurs des volks aan de Staten te ontnemen en aan de regeering over te geven.

Hoe dit geschieden kon, leerde het voorbeeld van andere volken. De koning van Frankrijk was eerst wezenlijk koning geworden, sedert hij de *taille* eigenmachtig was gaan heffen. Langs denzelfden weg hadden

1) Granvelle raadt daarom zuinigheid aan en bijstand in geld van Spanje als een middel om de regeering te bevestigen (Pap. d'état, t. V, p. 653).

2) Maria van Hongarije beschrijft de Nederlandsche regeering treffend in haar brief in Pap. d'état, t. IV, p. 469.

Philips en zijn vader zich tot absolute monarchen van Castilië gemaakt ¹⁾. Als wij Granvelle mogen gelooven, is er, nog vóór keizer Karel afstand van de regeering gedaan had, tijdens de belegering van Metz ²⁾, onder de hovelingen van Philips sprake geweest om die voorbeelden in Nederland na te volgen. Een geheel Spaansch *tercio*, twaalfduizend man sterk, zou in Nederland worden ingelegerd, en tot betaling daarvan zou eene blijvende belasting, soortgelijk als de Spaansche *alcavala*, van de ingezetenen worden gevorderd. Als dit plan was doorgegaan, was het uit geweest met de Nederlandsche vrijheid. Vreemde troepen, levende van den arbeid des volks, hadden het in onderwerping aan eene vreemde regeering gehouden. Maar zou zich het Nederlandsche volk geduldig zulk een juk op de schouders hebben laten leggen? Granvelle begreep dat de poging al te gewaagd was, dat men op hardnekkigen tegenstand gewapend moest zijn, eer men haar beproefde. Hij drong er ten sterkste op aan, dat althans de keizer eerst geraadpleegd zou worden. Of deze zich tegen het plan verklaard heeft, dan of de ontwerpers zelven opzagen tegen het gevaar, aan de uitvoering verbonden, zeker is het, dat er geen gevolg aan gegeven is. Doch nog lang heeft Philips soortgelijke plannen gekoesterd; van daar zijne herhaalde, maar telkens afgeslagen beden aan de Staten, om een honderdsten, een vijftigsten, een tienden penning ³⁾. Toen hij op het punt stond

1) Archives, t. I, p. 75. Pap. d'état, t. VII, p. 507. Vgl. het zeggen van Lodewijk van Nassau: Archives, t. II, p. 448.

2) 31 October 1553—20 Januari 1554.

3) Viglius, De decimo denario, p. 239. Wagenaar, dl. VI, blz. 10, 23, 36.— Ook in 1542 waren 10de en 100ste penning voorgesteld en, voor korten tijd, bewilligd geworden (Vgl. Register van Adriaan van der Goes bij Wagenaar, dl. V, blz. 239 volg.).

van naar Spanje te vertrekken, opperde hij nog eens zijn geliefkoosd plan in een brief aan Granvelle ¹⁾. „De Nederlanders” (schreef hij) „beklagen zich, dat zij meer opbrengen dan de Castilianen, maar zij betalen geen *alcavala*, zoo als dezen; wilden zij mij die maar toestaan, en ik zou hun om geen beden meer lastig vallen.”

Granvelle was afkeerig van alle nieuwigheden, die hem nieuwe moeite konden veroorzaken, en hij antwoordde aan Philips, dat de Nederlanders even goed als de Castilianen van hun eigendom, hunne nijverheid en hun handel belasting betaalden, maar aan de steden en provinciën, ter voldoening der aan den koning toegestane beden, en dat er niet aan te denken viel, om die belastingen onmiddellijk door de regeering te laten heffen. Philips berustte toen in dit antwoord van zijn minister. Maar later heeft Alva trachten uit te voeren, wat den koning reeds zoo vroeg voor den geest had gestaan ²⁾. Immers, wat zijn de Spaansche benden, die hij in Nederland legerde, en de tiende penning, dien hij tot haar onderhoud van de Staten afdwong, anders dan de *tercio* en de *alvacala*, waarvan in het leger voor Metz gehandeld was? En hadden de Staten-Generaal, en de grooten die hen opruiden, geen recht om in het achterlaten der twee Spaansche regimenten het begin te duchten der vreemde overheersching?

Hun tegenstand maakte het verwezenlijken der beeraamde plannen vooralsnog ondoenlijk. Van de mederegeering der Staten kon de koning zich nog niet ontslaan; hunne toestemming in de beden bleef hem onmisbaar. Zoo moest hij hen onder zijn invloed zoeken

1) Pap. d'état, t. V, p. 594, 600.

2) Vgl. Bakhuizen van den Brink, Notice sur le Xe denier (Gand, 1848), p. 24.

te brengen. En daartoe verzuimde zijne regeering ook niets. Wij zagen het reeds, zij wachtte zich zorgvuldig voor het bijeenroepen van de Staten-Generaal: verdeel om te heerschen, zegt het oude voorschrift der sluwe politiek. Op de afzonderlijke Statenvergaderingen der provinciën was het veel gemakkelijker te werken. Het eerste lid, de geestelijkheid, zou door de nieuwe kerkorde aan de regeering verknocht worden; de edelen konden hoofd voor hoofd, door winstgevende of eervolle benoemingen, gewonnen worden. Maar de derde stand was moeilijker te bereiken. Aan het bestuur der groote, stemhebbende steden hadden zoo vele burgers deel, dat er niet aan te denken viel hen door een of ander voordeel om te koopen. De breede raden, die in zaken van hoog belang ten laatste beslisten, waren te talrijk en te onafhankelijk om binnen het bereik der regeering te vallen. Van daar de weêrzin, waarmeê de bewindlieden die breede stadsraden beschouwden; hoe gaarne hadden zij ze afgeschafte en in de plaats een meer aristocratischen vorm van bestuur ingevoerd. De Fransche koning Lodewijk XI, die zich op het stichten van overheersching verstond, had ditzelfde middel met goed gevolg aangewend ¹⁾. Ook Granvelle zou het bij de eerste gelegenheid hebben aangegrepen. In het ontwerp van staatshervorming, aan hem toegeschreven, dat in 1567, toen de landvoogdes den opstand meester geworden was, in omloop werd gebracht ²⁾,

1) Tocqueville, *L'ancien régime et la révolution*, p. 366.

2) Uitgegeven o. a. *Archives, Supplément*, p. 73. Volgens Gijssius (ed. 1616, blz. 34, ed. 1626, blz. 4) is het in 1568 uitgegeven onder den titel: *Copie van seeckere dertien articulen, gheintituleert: Het advis der Spangiaerden op den teghenwoordighen staet van de Nederlanden, gedrukt tot Tubingen bij Ulrich Morhart. Anno 1568.* Een exemplaar er van bij Schinkel (zie *Catalogus der auctie*, blz. 51, n°. 427) is gekocht door Meulman (*Pamfl. n°. 193*). Het was echter reeds in September 1567 (*Sermoenen van Broer Cornelis*, dl. I, blz. 241)

werd onbewimpeld aanbevolen die breede raden af te schaffen, en in iedere hoofdstad een koninklijken commissaris aan te stellen, die bij de raadsvergaderingen tegenwoordig zou zijn en van het verhandelde der regeering kennis zou géven. Een uitmuntend middel voorwaar, om de zelfstandigheid der steden te vernietigen! Maar het kon eerst na een gelukkig bedwongen opstand worden aangewend. Vooralsnog moest men zich behelpen met de werktuigen die men had. De regeering bezat eene bevoegdheid, waardoor zij althans eenigen invloed op de stadsregeeringen kon uitoefenen. In de meeste steden werkte zij van ouds mede tot de jaarlijksche vernieuwing van den magistrat: zij koos de nieuwe raadsleden uit eene nominatie, die haar door de burgerij werd voorgedragen. Zoo kon zij althans hare verklaarde tegenstanders weren. Er was haar ten hoogste aan gelegen die bevoegdheid te handhaven en zoo mogelijk uit te breiden. En hoe hoogen prijs zij er inderdaad ook op stelde, leeren ons de instructies der stadhouders. De stadhouder van Holland — zijne instructie is de eenige, die tot ons gekomen is ¹⁾, maar uit die eene kunnen wij den inhoud van alle met eenige waarschijnlijkheid opmaken — de stadhouder is verplicht telken jare aan de landvoogdes vooraf te kennen te geven ²⁾, welke personen hij in de hoofdsteden in den magistrat denkt te kiezen, ten einde te vernemen of zij zich met die keuze vereenigen kan. En in die

bekend. Zie Languet (Epist. Secr. p. 41, 20 Dec. 1567), die ze voor onecht houdt. Volgens Marnix (Vraye Narration et apologie des choses passées au Pays-Bas touchant le fait de la religion en l'an 1566, Ed. Toorenenbergen, p. 46), was het reeds twee jaren vroeger, in 1565, in omloop.

1) Gordon, Dissertatio de Potestate Guillelmi I Hollandiae sub Philippo II gubernatoris cum ordinario tum extraordinario, p. 157. Additamentum B.

2) Art. 31.

steden, waar de keus der wet onvoorwaardelijk aan den koning is voorbehouden, zal de stadhouder zorgen, dat niet tegen dit recht gehandeld wordt ¹⁾). Wij zien uit deze voorschriften, dat de regeering in de keus der wet te groot belang stelde, dan dat zij die zelfs aan de stadhouders zou hebben overgelaten. De koningin van Hongarije was nog verder gegaan: zij had aan den stadhouder van Vlaanderen het recht ontnomen van in de groote steden binnen zijn gebied de wet te veranderen; zij had dit uitdrukkelijk aan zich zelve voorbehouden ²⁾). Maar ook dit voorbehoud had Philips in den eersten, liberalen tijd zijner regeering opgegeven, en Egmont had thans, evenzeer als de andere stadhouders, de bevoegdheid tot medewerking aan de vernieuwing der wet in zijne hoofdsteden, onder goedkeuring der regeering van Brussel. Er was maar ééne provincie, waarin de landvoogdes onmiddellijk deel nam aan de wetsverandering, en dat was Brabant, waarover geen bijzondere stadhouder was aangesteld, omdat de landvoogdes in de hoofdstad Brussel resideerde, en dus zelf de plaats van stadhouder vervullen kon. In de vier hoofdsteden van Brabant moest derhalve de regeering meer dan elders den magistraat onder haar invloed hebben, en het trof gelukkig, dat juist dit gewest het eerste, en in zekeren zin het hoofd der zeventien provinciën was, naar wier leiding de andere zich plachten te voegen.

Hoe ver die invloed der regeering op de Brabantsche hoofdsteden reikte, willen wij in een voorbeeld gadeslaan, dat ons bijzonder te pas komt. Te Antwerpen ³⁾,

1) Art. 35.

2) Pap. d'état, t. VII, p. 137/8.

3) Guicciardini, 1e Ital. uitg., p. 91 (Fransche uitg. van 1582, p. 139).

in de maand Mei van ieder jaar, mocht de landvoogdes van de achttien leden der wet er negen aanwijzen om af te treden, en in hunne plaats andere kiezen uit een dubbeltal, dat voor de helft door de wet zelve en voor de andere helft door de dertien wijkmeesters benoemd werd. Aan deze zoo vernieuwde wet beval zij vervolgens twee personen aan voor de openstaande burgemeestersplaatsen, en doorgaans werden deze gekozen. De invloed der landvoogdes was dus niet gering. Om het eergevoel der burgerij, dat zich door die beperking van haar kiesrecht gekrenkt kon gevoelen, door eerbetoon weêr te streelen, werden de nieuw gekozenen met veel plechtigheid geïnstalleerd: eene commissie van twee Vliesridders of althans van twee der edelsten uit Brabant, vergezeld door den kanselier der provincie, begaf zich naar Antwerpen en bracht het besluit der landvoogdes ter kennis van de wet.

In het jaar 1561 was de keus der nieuwe stadsregenten van meer dan gewoon belang; het was te voorzien, dat de abten en edelen van Brabant de Staten tot een protest tegen de inlijving der abdijen bij de bisdommen zouden aanzetten. Het zou er van afhangen hoe de stadsbesturen waren samengesteld, of zulk een voorstel al dan niet bij het derde lid der Staten zou doorgaan. Bovendien de zaak der bede, wier afhandeling de regeering vurig wenschte, bleef bij Brabant sleepende, en de overige provinciën weigerden, zonder de toestemming van dat gewest, tot een eindbesluit over te gaan. Wij kunnen ons dus voorstellen hoe angstvallig de landvoogdes met hare drie raadslieden het voorgedragen dubbeltal onderzocht; ten laatste maakte zij hare keus op; en nu werden Oranje en AreMBERG uitgenoodigd die keus aan den magistraat van Antwerpen kenbaar te gaan maken. Maar dat was

te veel gevergd van de lijdzaamheid dezer groote heeren. Oranje weigerde op hoogen toon als een lakei de boodschap van een ander over te brengen ¹⁾). Had men hem als commissaris naar Antwerpen willen afvaardigen, dan had men hem, die burggraaf der stad was, vooraf bij het doen der keus kunnen raadplegen. Zijn voorbeeld volgende, bedankte Aremberg insgelijks, tot bitteren spijt van Granvelle.

Ik kan niet gelooven, dat het de bedoeling van den kardinaal geweest is Oranje baldadig te vernederen en te krenken. Dat lag niet in zijn karakter: hij was heerschzuchtig, en wilde zoo weinig mogelijk van de regeering aan anderen meêdeelen. Maar met ijdel eerbetoon was hij niet karig; hij beschouwde en behandelde de grooten als kinderen, die men met den schijn kan paaien ²⁾). Hen in hun eer aan te tasten, vermeed hij zorgvuldig. Hij had het zich tot stelregel voorgeschreven, nooit iemand als vijand te behandelen, die hem benadeelen kon ³⁾). Hoe zou hij zich dan moedwillig den prins van Oranje, voor wiens buitengewone bekwaamheid hij niet blind kan geweest zijn, tot vijand gemaakt hebben? Ik geloof eer dat hij zich ter goeder trouw had ingebeeld den prins een genoeg te doen met aan hem de plechtige installatie der nieuwe wet op te dragen. Dat hij hem niet geraadpleegd had over de voorgedragen

1) Een soortgelijke uitdrukking in een soortgelijk geval bericht Oranje zelf (Archives, t. II, p. 138). Zijn neef René was dienstvaardiger geweest. Granvelle schrijft van dezen: „J'ai souvent oui dire et louer par l'Empereur et la feue Reine. . . le feu prince d'Orange. René, de ce qu'en toutes charges, que l'on le vouloit employer des grandes au des moindres, il s'y mettoit sans repliquer, qu'est quelque chose fort agréable aux princes, et certes c'est à mon avis le plus sur chemin en cour, et tant plus pour ceux qui ne sont pas princes” (Memoires de Granvelle, t. II, p. 95).

2) Pap. d'état, t. V, p. 651, t. IX, p. 650.

3) Hij had zich ook volgens de Déduction de l'Innocence du comte de Hornes (p. 73/4) de grooten in den beginne te vriend zoeken te maken.

personen, was natuurlijk; want de prins was de eerste der oppositie, die het zijn toeleg was te breken; de personen, die de prins had aanbevolen, zouden hem reeds daarom verdacht zijn voorgekomen. Hoe het zij, Oranje had volkomen recht zich beleedigd te achten; toen drie jaren vroeger de koning hem met dezelfde taak had willen belasten, had hij hem eerst geraadpleegd over de te kiezen personen ¹⁾. Dat hem thans de dienaar des konings minder eer bewees, was voor een man van zijn hoog hart onverdragelijk.

Doch het was niet enkel gekrenkt eergevoel, dat Oranje deze zaak zoo hoog deed opnemen ²⁾. Meer dan de boodschap, die hem was opgedragen, ergerde hem de *consulta*, waarvan hij was uitgesloten ³⁾. Vroeger werden de posten, zoodra zij openvielen, door den landsheer of zijn landvoogd vervuld; er bestond geen collegie dat daarbij ambtshalve geraadpleegd werd. Maar Granvelle had, in navolging van de Spaansche regeering, in zwang gebracht, dat slechts op gezette tijden de vacaturen vervuld werden na advies van een collegie, *consulta* geheeten ⁴⁾. In dien achtterraad, zoo als de Nederlanders

1) Corresp. de Guillaume le Tac., t. I, p. 399.

2) Strada, p. 117; Hopperus, Recueil, p. 30.

3) Pap. d'état, t. VII, p. 136, 139.

4) De meeste onzer geschiedschrijvers hebben een zoo onjuiste voorstelling van deze *consulta*, waarvan de werkkring echter reeds duidelijk is beschreven in de blz. 275 aangehaalde Apologie van Granvelle (Bull. Comm. d'Hist., S. I, t. IV, p. 114), dat het niet overbodig zal zijn de ware beteekenis van dit woord, zoo als de schrijver der aangehaalde „Legende du Cardinal de Granvelle” haar opgeeft, hier aan te teekenen: „Par mesme artifice il fit abolir l'ancienne costume de la maison de Bourgogne sur la provision des estats, offices, charges et benefices qui vaquent par mort ou autrement . . . Car combien que le prince en eut de tout temps pourveu incontinent qu'ils estoient vaquans et qu'il estoit requis: ce reverendissime et son père inventèrent ez Pays-Bas une forme nouvelle de les pourvoir, nommé par les Espagnols *consulta*. Remonstrant qu'il estoit plus convenable et mieux séant à la gravité du Roy d'ainsi en disposer meurement, que légèrement les donner au premier venant, d'autant

hem noemden, hadden alleen de driemannen, Granvelle, Viglius en Berlaymont, zitting. Zij waren het dus, die over de openstaande posten beschikten, en wier gunst men behoefde om voort te komen. Reeds lang hadden de grooten zich over hunne terugzetting beklaagd, en bepaaldelijk over de geringe waarde, die aan hunne voorspraak bij het vergeven van posten gehecht werd. Tot nu toe hadden zij hun wrevel ingehouden. Maar nu eens de veete was uitgebroken zwegen zij niet langer. Twee maanden na den twist over de wetsverandering van Antwerpen, 23 Juli 1561, teekenden Oranje en Egmont ¹⁾ een brief aan den koning, waarin zij zich over den gang der regeering, sedert hij vertrokken was, ernstig beklaagden ²⁾. Zij herinnerden hem, dat zij, ervaren hebbende hoe weinig de Raad van State onder den hertog van Savoye te zeggen had gehad, gearzeld hadden bij zijn vertrek op nieuw in dien Raad zitting te nemen, en daartoe alleen waren overgehaald door zijne verzekering, dat voortaan alle gewichtige zaken in den Raad van State overwogen en afgehandeld zouden worden, en door zijne vergunning, om zich bij hem te beklagen, als er buiten hen om geregeerd werd. Van

que les consultes n'en pourvoyent qu'à certain temps, lesquelles se tenoyent par an deux fois, ou trois, plus ou moins", etc. Vgl. Corresp. de Phil. II, t. I, p. 242, t. IV, p. 220. De Nény, (Mémoires Hist. et Pol., t. II, p. 98) haalt het art. XII der instructie van den Geheimen Raad van 1725 aan: „Que le conseil privé aura la consulte des provisions et collations en matières ecclésiastiques, politiques et civiles". Dat dit inderdaad de beteekenis van het woord is, blijkt uit een aantal plaatsen, waar het voorkomt in de Pap. d'état (b.v. t. VII, p. 137) en elders. De Dictionario compuesto por la Real Academia, geeft o. a. deze verklaring: „Consulta. La proposicion que hacen los consejos... al Rey, proponiendole las personas que hallen dignas para que se provea en ellas algun empléo vacante".

1) Uit Hopper en de Corresp. de Phil. II (t. III), p. 251 blijkt het, dat Hoorne's brieven uit Spanje daarop niet zonder invloed waren.

2) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 195. Vgl. Archives, Supplément, p. 20.

den beginne af waren zij alleen in onbelangrijke aangelegenheden gekend, en hadden moeten toezien hoe de gewichtigste zaken door weinigen werden beleid: toch hadden zij gezwegen. Maar nu had de kardinaal Granvelle in den Raad van State verklaard, dat alle leden verantwoordelijk waren voor de maatregelen, die de regeering goedvond te nemen ¹⁾; dat ging te ver. En zij verzochten daarom eerbiedig, dat de koning hen ontslaan wilde uit den Raad van State, of gelasten dat in dien raad alle zaken van belang werden behandeld en afgedaan. Overigens hadden zij zich alleen over Granvelle te beklagen, geenszins over de landvoogdes.

Deze brief opent een nieuw tijdvak in de geschiedenis van den opstand: het middenpunt der regeering wordt daardoor, als het ware, van Brussel naar Madrid overgebracht ²⁾. Niet meer tot de landvoogdes, maar tot den koning wendt men zich voortaan met zijne klachten en wenschen. Een half jaar later gaan gedeputeerden van de Staten van Brabant, kort daarop gedeputeerden van Antwerpen naar den koning. Wat daaruit ten nadeele der regeering van Brussel moet voortvloeien, voorziet Granvelle aanstonds; hij smeekt den koning de edelen te gelasten die bezendingen tegen te houden, in plaats van ze uit te lokken, zoo als zij deden. Alles te vergeefs. Over de landvoogdes en Granvelle heen steken de misnoegde Nederlanden de handen naar den koning uit.

Wat moest er op die wijs van de Brusselsche regeering worden, nu het gewoonte werd van haar op den koning

1) Hoorne had dit zeggen van den kardinaal, volgens zijne getuigenis, uitge-lokt; de tijdsorde weerspreekt dit echter. (Zie Inn. du comte de Hornes, p. 324).

2) Men denke hier aan wat de Raad van Mechelen in 1588 omtrent het appel op den keizer verklaarde (Henne, Hist. du règne de Charles V, t. VI, p. 270).

te appelleeren? Spanje lag in dien tijd van langzaam vervoer ver van Nederland verwijderd; meer dan eene maand ¹⁾ moest er verloopen, eer men te Brussel op eenige depêche antwoord uit Madrid hebben kon. Soms ²⁾ gingen er drie, vier maanden voorbij, eer het reikhalzend verwachte antwoord ontvangen werd. Want zoo langzaam als de depêches reisden, zoo langzaam was de koning in het nemen van een besluit ³⁾. Chantonay, de broeder van Granvelle, zeide het eens geestig: het vaste besluit van den koning in moeilijke gevallen is steeds — besluiteloos te blijven ⁴⁾. En terwijl hij wikkende en overwegende en raadplegende den tijd liet verloopen, stond te Brussel de regeering noodzakelijk stil. Wat voortging en toenam was het ongeduld en het misnoegen der onderzaten.

Zeven weken nadat de brief van Oranje en Egmont verzonden was, had Philips zijn antwoord gereed. Het was kort: Hoorne, die eerstdaags naar Nederland zou terugkeeren, zou hun zijn besluit overbrengen. Eer Hoorne aankwam, verliepen er nog drie maanden ⁵⁾. Wat deze hun ten slotte heeft bericht, is ons niet bekend; daar zij in den Raad blijven zitten, mogen wij echter

1) Zelfs 6 weken rekent de landvoogdes Margaretha in 1563 (Pap. d'état t. VII, p. 8).

2) In 1566 zeven en vijftig dagen (Corresp. de Phil. II, t. I, p. 22). In 1572 kwamen brieven van Alva eerst na 14 dagen in 's konings handen (b.v. een van 11 Maart den 25sten, een van 19 Maart den 4den April (Corresp. de Phil. II, t. II, p. 241/3). Vgl. den brief van Granvelle (Corresp. de Phil. II, t. IV, p. 296) en Corresp. de Granv. t. VI, p. 116. Nog in 1807 waren, volgens Thiers (Histoire du Consulat et de l'Empire, t. VIII, p. 361), zeven dagen noodig om van Parijs naar Madrid te reizen.

3) Archives, t. I, p. 438. Vgl. Bakhuizen van den Brink, Het Huwelijk van Willem van Oranje, blz. 107.

4) Pap. d'état, t. IX, p. 568/9.

5) Vgl. nog over zijn verblijf in Spanje en over de reden van zijn misnoegen Corresp. de Phil. II, t. III, p. 251/3 en Pap. d'état, t. VIII, p. 423, 443.

onderstellen, dat hun eenige belofte van beterschap gegeven is. Zeker is het dat Philips, wat hij hun mag beloofd hebben, te gelijker tijd aan de landvoogdes gelastte, allerlei hoogst belangrijke buitenlandsche en kerkelijke zaken, waarover tusschen de hoven van Madrid en Brussel gehandeld was, voor den Raad van State geheim te houden en slechts met Granvelle en Viglius te bespreken ¹⁾).

Intusschen had het openlijk klagen der grooten velen kleineren moed gegeven om zich insgelijks te doen hooren. De Staten van Brabant, en bepaaldelijk de prelaten, lieten geen steen ongekeerd om de bisschoppen te weren ²⁾; niet alleen tegen de dotatie bleven zij zich verzetten, zij kantten zich thans tegen de geheele kerkregeling. Antwerpen wilde van geen bisschopszetel binnen zijne muren weten. De noord-oostelijke provinciën, die eerst onlangs onder bijzondere voorwaarden aan het huis van Oostenrijk gekomen waren, achtten de oprichting der nieuwe bisdommen met die voorwaarden in strijd. Overal ontmoette de regeering tegenstand. Zoo zeer was haar gezag in dit ééne jaar ondermijnd en aan het wankelen gebracht, dat Granvelle en Margaretha beiden ³⁾ den koning smeeken, hoe eer hoe liever naar Nederland over te komen: alleen zijne tegenwoordigheid kan het gezag der kroon herstellen; hunne ijverigste bemoeiingen in zijn afwezen zouden ontoereikend zijn om zelfs maar verder verval te voorkomen. Doch, voegen zij er bij, de tegenwoordigheid des konings zal alles aanstonds goed maken, want het volk is loyaal en aan zijn vorst verknocht, en de grooten zullen het niet wagen de bevelen

1) Pap. d'état, t. VI, p. 436.

2) Zie over de verhouding der abten tot Oranje: Corresp. de Granvelle, t. VII, p. 119/120, 230.

3) Pap. d'état, t. VI, p. 448, 460.

des konings te weêrstreven, indien hij hun die zelf komt geven.

Maar Philips gevoelde geen lust zich onder een misnoegd volk en muitende edellieden te vertoonen. Hij had den moed niet hun in de oogen te zien. In zijn kabinet rustig plannen te vormen en bevelen uit te vaardigen, die een burgeroorlog ontsteken zouden, daartoe was hij in staat; maar door zijn tegenwoordigheid een dreigend oproer te voorkomen, eene reeds begonnen mouterij te stillen, dat ging zijn zielskracht te boven. Op een van de menigvuldige brieven, waarin Granvelle het onvermijdelijke van 's konings overkomst ontvouwt, antwoordt hij: „dat hij zelf inziet hoeveel goeds zijne tegenwoordigheid zou te weeg brengen, maar dan moest hij een streng gelaat kunnen toonen, en dat ging niet zonder eene indrukwekkende krijgsmacht, waarover hij vooreerst wegens geldgebrek niet beschikken kon. Met woorden alleen zou hij de weerbarstigen niet tot hun plicht kunnen brengen: buitendien, hij verstond hunne taal niet, en in de taal die hij verstond wist hij toch niet zoo te spreken, dat hij hen overtuigen zou”. Ongelukkig Nederland onder een landsheer, die dus openlijk erkennen moet, dat hij ongeschikt is Nederlanders te regeeren!

Zoo werd er niets gedaan om de grieven van Nederland weg te nemen, niets om zijn klimmend misnoegen te bedaren of anders te bedwingen. Alle zaken werden slepende gehouden. De Staten van Brabant bleven protesteeren tegen de nieuwe bisschoppen; de regeering, zonder door te tasten, bleef bij haar voornemen om ze op hunne zetels te bevestigen. De Staten weigerden daarop in de zaak der bede een besluit te nemen; de regeering bleef vruchteloos op een besluit aandringen. De tegenstand, dien de regeering bij de steden onder-

vond, maakte dat de vervolging der ketters nog trager voortging dan anders. Iedere brief, dien de koning naar Brussel zond, bevatte dringende vermaning tot scherper onderzoek en strenger kastijding; ieder antwoord dat hij van Margaretha of Granvelle ontving, herhaalde de oude klachten, dat de Nederlandsche magistratuur een afkeer had van het dooden om ketterij.

Die afkeer, die onzen landaard tot de grootste eer verstrekt, had altijd bestaan, en werd gedurig krachtiger naarmate het getal der strafwaardigen klom, naarmate hun geloofsijver in het onverschrokken ter dood gaan schitterender uitblonk. En de deugd der verdraagzaamheid werd gesteund en versterkt door het welbegrepen belang van den handel ¹⁾. De eigenbaat en de liefde tot den naaste, die zoo dikwerf in strijd zijn, werkten hier samen tegen de vervolgzucht van den Spaanschen koning. De Staten van Brabant en de stad Antwerpen in het bijzonder protesteerden tegen de bisschoppen en de inquisitie, vooral omdat zij vreesden dat de vreemde kooplieden, van welke vele den nieuwen godsdienst beleden, de Nederlandsche markten zouden vermijden, indien er het geweten niet vrij was.

Maar het was niet alleen van den blinden geloofsijver der regeering, dat het welvaren der Nederlanden schade leed. Het belang van hunnen handel was onvereinigbaar met het staatsbelang der monarchie, waartoe zij, tot hun ongeluk, behoorden. Zonder aarzelen werd hun welvaren aan de staatkunde van Spanje opgeofferd.

Zoo was het reeds gegaan in den tijd van Karel V. In de eerste jaren van zijne regeering was er in het Noorden eene revolutie uitgebarsten: de dwingeland, die de drie Scandinavische rijken met bloedig geweld

¹⁾ De vreemdelingen hadden te Antwerpen vrij groote vrijheid van godsdienst (Corresp. de Phil. II, t. III, p. 349/50).

tot een eenigen staat had willen samenpersen, was door alle drie uitgestooten; Zweden had zich tot zelfstandigen staat afgezonderd, en over Denemarken regeerde een tegenstander van den verdreven tyran. De Nederlanden, wier welvaart voor een gedeelte aan den ongestoorden handel op de Oostzee hing, waren in de binnenlandsche verwickelingen dier landen niet betrokken; het was zelfs in hun belang dat aan de Oostzee meer dan één vorst gebod, opdat hun handel daar niet van de luimen van één alleenheerscher zou afhangen. Niets kon hen dus nopen voor den verdreven vorst partij te trekken. Maar hij was ongelukkig de zwager van Karel V, en deze, hoewel hij hem niet toegenegen was, wilde gaarne dat het Noorden aan één vorst gehoorzaamde, op wien hij als bondgenoot bij zijne algemeene Europeesche politiek rekenen kon. Dus hoezeer de toenmalige landvoogdes der Nederlanden in het belang van hare provinciën zich er tegen verklaarde, legde hij zijne sympathie voor den verdreven koning zoo duidelijk aan den dag, dat diens vijanden er onzen handel voor deden boeten. En uit de weerszijdsche vijandelijkheden brak ten laatste een openlijke oorlog los, die vooral aan Holland gevoelige verliezen berokkende, zoodat de Staten weigerden de kosten van den oorlog op te brengen, die hun niets dan schade kon berokkenen, en de Hollanders dreigden in opstand te komen tegen de regeering, die hunne belangen zoo roekeloos in de waagschaal stelde.

Ook nu nog, gedurende de eerste jaren van koning Philips, was de verhouding der Spaansche en Deensche regeeringen verre van vriendschappelijk ¹⁾. De dochter van den verjaagden koning, de hertogin van Lotharingen,

1) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 342; Pap. d'état, t. VI, p. 3. Toch had keizer Karel bij zijne instructie aan Philips van Januari 1548 uitdrukkelijk tegen het helpen van Christiaan II gewaarschuwd (Pap. d'état, t. III, p. 307).

smeedde tegen de gevestigde orde van zaken in Denemarken nog gedurig aanslagen, die zeker voor dat rijk niet gevaarlijker waren dan voor de scheepvaart van Holland. En het is opmerkelijk dat Granvelle, die in later tijd de plannen der hertogin bij Philips ondersteunde, zoo lang hij in Nederland aan het bewind was, ze stellig tegenwerkte. Zoo strijdig waren de belangen van Nederland en van de Spaansche monarchie, dat dezelfde staatsman dezelfde onderneming goed- en afkeurde, naarmate hij ze uit een bijzonder Nederlandsch of uit een algemeen Spaansch oogpunt beschouwde.

Veel erger nog ging het met onze handelsbetrekkingen op Engeland. Engeland was van ouds de naaste, de beste bondgenoot en handelsvriend der Nederlanden. De geschiedenis vertoonde beide rijken in bijna onafgebroken samenspanning tegen Frankrijk. Beide verriikten elkaar door een winstgevend handel. Maar koningin Elisabeth, die sedert den vrede van Cateau-Cambresis op den troon van Engeland zat, had overeenkomstig de wenschen van haar volk den protestantschen godsdienst tot godsdienst van den staat verheven, en was dus in onheilbare tweespalt met Philips, den kampioen der Roomsche Kerk, geraakt. Hoewel de meerderheid van het Nederlandsche volk nader aan het protestantisme van Engeland dan aan het katholicisme van Spanje verwant was, moest toch onze handelsstand tot zijn schade onder vinden, dat het verschil van godsdienst tusschen de beide vorsten ook hun aanging. De Spaansche regeering begon het handelsverkeer met Engeland te bemoeielijken, en de regeering van Elisabeth haastte zich gelijk met gelijk te betalen. Zonder tot oorlog te komen werden de weerszijdsche verhoudingen vijandelijk. De handel werd verontrust en begon stil te staan ¹⁾. Het was voor Nederland

1) Resol. Holland, aangehaald bij Wagenaar, dl. VI, blz. 61.

van groot belang dat het misverstand hoe eer hoe liever werd opgeruimd en de oude vriendschap hersteld 1). Antwerpen vooral drong op minnelijke schikking aan. Maar Granvelle — wij zouden het niet gelooven als hij zelf in zijne brieven het niet beleed 2), — zag met heimelijke vreugde de vredebreuk verwijden; hij hoopte dat het wederzijdsche ongelijk de beide natiën zoo van elkaar vervreemden zou, dat het verkeer tusschen beiden allengs geheel ophield. Immers de handel met de kettersche kooplieden van Engeland maakte het nog moeilijker dan het al was, het Nederlandsche volk van ketterij vrij te houden.

De kardinaal had geen begrip van wat de handel vereischte en evenmin van wat de handel ook voor de intellectueele beschaving des volks vermocht. Geen staat van Europa, waarover hij zich in zijne brieven zoo ongunstig uitlaat als over de koopmansrepubliek Genua 3): zij is ondankbaar, oproerig, vijandelijk jegens iederen vorst; zij heeft de wereld door haar woeker verslonden; als men haar bedrijf gadeslaat, twijfelt men of kooplieden wel eene ziel hebben. En de Genueesche koopman is in de schatting van den kardinaal niet erger dan ieder andere 4). Herhaaldelijk merkt hij op, dat het den koopman maar te doen is om geld te winnen, en dat hij daarbij geen onderscheid maakt tusschen vriend en vijand. Voorwaar een man van zulke denkbeelden en zulke vooroordeelen was een uitnemend regent voor een handeldrijvenden staat als den onzen!

Niet minder dan tegen Engeland was Granvelle tegen

1) Zoo oordeelde ook, in Augustus 1564, Willem van Oranje (Archives, t. I, p. 281).

2) Pap. d'état, t. VII, p. 63; Corresp. de Phil. II, t. I, p. 244.

3) Pap. d'état, t. VII, p. 160.

4) Pap. d'état, t. IX, p. 561.

Duitschland verbitterd. Hij vergold den Duitschers den haat, dien hij hun had ingeboezemd, van ganscher harte. In zijn oog was Duitschland het vaderland der ketterij en van het oproer: als hij later zijn afschuw van de godsdienstige beweging hier te lande wilde uitdrukken, zegt hij: „het kan niet erger toegaan in het hart van Duitschland”. Hoe gaarne had hij langs de Deutsche grenzen een onoverkomelijken scheidsmuur opgetrokken! Niets dan kwaad kwam ons uit het Oosten toe: de Deutsche handelaars brachten en onderhielden hier de ketterijen van Maarten Luther en van Melchior Hoffmann. De Deutsche vorsten en edellieden boezemden door hun voorbeeld en hunne raadgeving aan hunne Nederlandsche verwanten een eergeveel en een zelfvertrouwen in, die kwalijk pasten aan de onderdanen van een absoluten koning ¹⁾. Hoe moest het hem ergeren dat Willem van Oranje zich eene Deutsche, eene kettersche gemalin koos, eene dochter van dien Maurits van Saksen, die aan de heerschappij van Karel V over Duitschland een eind had gemaakt ²⁾. En behalve Oranje waren nog zoo vele grooten des lands aan Deutsche vorstenhuizen verwant: Egmont, Hoorne, Brederode en andere hadden Deutsche vrouwen gehuwd. Hoe die verbintenissen de regeering mishaaagden, kan daaruit blijken, dat Margaretha den stadhouders verbood ter bruiloft van Oranje naar Duitschland te gaan ³⁾. En het bewijst daarentegen voor de ongezeggenheid der grooten, dat sommige niettegen-

1) Zie het oordeel van Granvelle in zijn Memorandum (Archives, t. I, p. 39). Vgl. Pap. d'état, t. VII, p. 34; Corresp. de Phil. II, t. I, p. 226/7.

2) Pap. d'état, t. VI, p. 175/6.

3) Pap. d'état, t. VI, p. 394; Corresp. de Marguérite d' Autriche, duchesse de Parme, t. I, p. 545. Ook Alva (Corresp. de Phil. II, t. II, p. 175, 183) en niet minder de koning zelf (ibid. p. 226/7) lieten zich zeer ongunstig over die huwelijken buitenslands uit.

staande dit verbod toch de voorgenomen feestreis volvoerden.

Oranje drukte het eens treffend uit ¹⁾. Nederland, zeide hij, is geen wereld op zich zelf. Daartoe wilden Philips en Granvelle het maken. Zeker, door de wijze maatregelen van keizer Karel waren de provinciën gelukkig bevrijd van de leenbanden, die haar aan Frankrijk of aan Duitschland verbonden hadden, en meer in naam dan in der daad waren zij een Deutsche kreits. Maar dat nam niet weg dat Nederland een Germaansch land bleef, stamverwant met Duitschland, Engeland en het Noorden, de voormuur van Germanië tegen Frankrijk, gelijk de koningin van Hongarije eens gezegd had ²⁾. Aan die bestemming mocht het echter niet langer beantwoorden. Een onzinnig erfrecht had Nederland ingelijfd in eene Romaansche monarchie, en voortaan zou het tegen zijn aard, tegen zijn belang, de staatkunde van deze moeten dienen. Het zou aan Spanje tot eene vesting verstrekken, om er Midden-Europa uit te bestoken. Het zou de voorhoede uitmaken van deze Romaansche en Roomsche mogendheid tegen het protestantsche Germanië, waarvan het zelf een deel was.

De nieuwe kerkorde, wij zagen het reeds, bevorderde in alle opzichten deze staatkunde der regeering. Zij isoleerde Nederland in het kerkelijke, en gaf het opzicht der gemeenten aan mannen naar het hart van den Spaanschen koning. Geen Deutsche, geen Fransche prelaat zou zich voortaan in de kerkzaken van Nederland mogen mengen. Maar dat was nog niet genoeg. Ook het hooger onderwijs moest geheel aan vreemden in-

1) Archives, t. II, p. 435.

2) IJssel de Schepper, *Missions diplomatiques de C. D. IJssel de Schepper*, p. 80; Th. Juste, *Marie de Hongrie*, p. 78.

vloed onttrokken worden. Tot nog toe was er slechts ééne universiteit in Nederland, te Leuven, waar de Vlamingen doorgaans hunne opvoeding voltooiden. Maar de Walen, de Waalsche edelen vooral, trokken meestal naar de hoogeschoolen van Duitschland en Frankrijk, naar Genève zelfs, om hunne opvoeding te volmaken ¹⁾, en zij brachten van daar denkbeelden en zeden met zich, die met de onderworpenheid aan de Kerk en aan den koning, zoo als de regeering die verlangde, niet overeenstemden. Daarom werd in 1562 te Douai ²⁾ eene nieuwe universiteit, ten dienste der Waalsche gewesten, opgericht. En er is sprake geweest dat er nog eene derde, te Deventer, voor de Noord-Nederlanders, gesticht zou worden: drie universiteiten gelijk er drie aartsbisdommen waren. Maar dan ook verlangden de geestverwanten van de regeering dat het bezoeken van buitenlandsche scholen verboden zou worden ³⁾: zoo had Nederland geen besmetting zijner zonen met vreemde ketterijen meer te duchten; zoo eerst zou Nederland worden wat het zijn moest, eene wereld op zich zelf.

En wat bood Spanje aan Nederland tot vergoeding dier onnatuurlijke afzondering aan? Niets. Granvelle begreep zelf dat men de Nederlandsche edelen in de voordeelen der Spaansche moest laten deelen, wilde men hen aan de staatkunde der regeering verbinden ⁴⁾: hij stelde Philips voor, aan de grooten, zoo als Oranje en Egmont, Italiaansche onderkoningschappen, en aan den lageren adel Spaansche commanderieën te vergeven; hij wenschte eveneens den Spaanschen en Nederlandschen

1) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 372, 410; Pap. d'état, t. IX, p. 596/7.

2) Van der Haer, p. 194 (1e ed. p. 127); Pap. d'état, t. VI, p. 412, 504.

3) In 1569 schreef Granvelle aan Hopperus, dat hij meer dan eens in den Raad van State had voorgesteld „que l'on fit deffense d'envoyer la jeunesse en Allemaigne et en France” (Corresp. de Phil. II, t. II, p. 108).

4) Corresp. de Phil II, t. IV, p. 411; Pap. d'état, t. VII, p. 53/4, 86/7 156.

adel door huwelijksverbintenissen te vereenigen. Met de sluwheid, die aan zijne politiek eigen was, rekende hij den koning voor, hoe zulk eene weldaad niet alleen de weinige beweldadigden winnen zou, maar eene menigte eerzuchtigen en hebzuchtigen bovendien, die op dat lokaas zouden afkomen. De koning evenwel kon het niet van zich verkrijgen zijne Castilianen van een deel der hooge en rijke posten te berooven, die zij als hun uitsluitend eigendom beschouwden. En noch bij Philips noch bij Granvelle kwam het op, dat het gausche volk van Nederland in den bloei der monarchie eerst belang zou gaan krijgen en belang zou gaan stellen, indien men voor zijne scheepvaart, voor zijne nijverheid de nieuwe wereld opende, die waarlijk uitgebreid genoeg was om aan twee natiën te doen te geven; die stellig te uitgestrekt was voor den geringen ondernemingsgeest der Spanjaarden. Gelukkig voor ons dat Philips te bekrompen en te kortzichtig was om aan de hebzucht van Nederland zulk een lokaas voor te houden. Onze vaderen hebben toch op Spanje weten te veroveren wat het hun niet vrijwillig had meêgedeeld. En wie durft zeggen dat, als Philips voor de eerzucht van onzen adel en de winzucht onzer burgers zijne overzeesche bezittingen had opengesteld, onze nationaliteit toch zuiver bewaard zou gebleven zijn? Wie durft verzekeren, dat de vrijheidsoorlog even standvastig ten einde toe gevoerd zou zijn, als de hebzucht meer bij de onderwerping dan bij den strijd hare rekening had gevonden? Maar de Spaansche regeering stelde de deugd der vaderen niet op zoo zware proef. Zij wilde Nederland de lasten der monarchie opleggen, maar niet laten deelen in de voordeelen die Spanje zelf er van trok.

Hoe treurig was in die dagen de toestand des lands; hoe donker liet de toekomst zich aanzien! Welk eene

regeering, die Nederland dus als levend begraven wilde! Tot op de Fransche overheersching toe heeft zulk een anti-nationaal bestuur als dat van Philips, de Nederlanden nooit onderdrukt. Een heir van spionnen be-
gluurde al wat er voorviel en bracht het bij Philips aan. Van Madrid werd de Brusselsche regeering op geringe kettters opmerkzaam gemaakt ¹⁾. De inquisitie van Sevilla zond lijsten over van protestanten, die de Nederlandsche magistraten over het hoofd hadden gezien. De koning hield uit zijn kabinet het oog gevestigd op een armen schoolmeester, die de nieuwe leer verkondigde; op een vergeten burger, die de vasten brak. De jesuïet Strada ²⁾ moge zoo groote nauwlettendheid in den heer van zoo-
veel staten roemen, bij ons wekt die bespieding van het huiselijk leven en die overheersching der gedachten den diepsten afschuw. Was het wonder, dat de adel en de burgerij en de volksmenigte onder den druk van zulk eene regeering zich beklemd gevoelden, en een onbepaald wantrouwen koesterden tegen alles wat van haar uitging? Het is merkwaardig, in de brieven van den Engelschen agent Gresham na te gaan, hoe gestadig hij het misnoegen der bevolking tijdens het bewind van Granvelle zag toenemen.

Maar aan den anderen kant, zoo wij ons op het standpunt van den koning verplaatsen, kunnen wij voor zijne handelwijs voldoende verontschuldiging vinden. Nederland was een deel van het groote rijk, waarover hij geloofde door God gesteld te zijn; het moest dienstbaar gemaakt worden aan de algemeene belangen van dat rijk. Geen belang kwam in aanmerking nevens dat van het ware geloof; wat hadden handel en welvaren, huiselijk geluk en burgervrijheid te beteekenen, vergeleken

1) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 265; Pap. d'état, t. VII, p. 73.

2) Strada, p. 143.

met het eeuwige heil der zielen? Hij had dus, van zijn standpunt, recht; hij was zelfs verplicht de macht hem door God verleend te gebruiken tot bereiking van het doel hem door God aangewezen. Zoo als zoo vaak in de wereld, het kwaad kwam minder uit den boozen wil des menschen voor, dan uit onverstand en ongelukkige omstandigheden.

Dat Philips verder, met zulk een doel voor oogen, aan de Nederlandsche grooten, die hij in zijn staatsraad gekozen had, geen werkzaam deel aan de regeering geven kon, spreekt van zelf ¹⁾. Hij kon hun de leidsels der regeering niet toevertrouwen, daar hij wist dat zij den door hem afgebakenden weg niet zouden volgen. Om hun en het volk te voldoen, had hij niet alleen met andere ministers, maar bovenal volgens een ander stelsel moeten regeeren. Een van beiden: hij moest Nederland een eigen bestaan, een eigen bestuur verleen, of hij moest het ondergeschikt en dienstbaar aan Spanje houden. Een middenweg was er niet. Nederland door de Nederlandsche grooten naar de zeden en belangen van Spanje te regeeren, was onmogelijk. De ervaring had het hem vroeger geleerd; en hij ondervond het opnieuw, nu hij, in het najaar van 1561, zijne maatregelen nam om in de Fransche burgertwisten tusschen beiden te komen.

Het is bekend, dat bij den vrede van Cateau-Cambresis de koningen van Spanje en Frankrijk zich voornamen de ketterij krachtadiger dan tot nog toe geschied was te keer te gaan ²⁾. Het is eveneens bekend, dat de prins van Oranje, in zijne Apologie van 1580 ³⁾, verhaalt dat

1) Hoe weinig zelfs de Nederlandsche staatslieden, die te Madrid in 's konings raad zaten, te zeggen hadden, blijkt uit het schrijven van Alva in *Corresp. de Phil. II*, t II, p. 97.

2) Ranke, *Französische Geschichte*, Bd. I (Werke, Bd. VIII), S. 139.

3) Apologie du Prince d'Orange, p. 88.

hij, toevallig van den Franschen koning vernemende wat Alva dezen had voorgeslagen, zich aanstonds vurnam althans de Nederlanden voor de Spaansche inquisitie, die hen bedreigde, te bewaren. Er is wel eens aan de juistheid van dit, eerst zoo laat geschreven verhaal, getwijfeld ¹⁾. Maar de brieven van Granvelle leveren het bewijs ²⁾, dat reeds in Juni 1562 Oranje en Egmont aan den kardinaal hetzelfde, althans wat de hoofdzaak betreft, hadden meêgedeeld. Zij hadden hem verzekerd uit goede bron te weten, dat Alva aan Hendrik II, na het sluiten van den vrede, had voorgesteld de Spaansche inquisitie in Frankrijk en in Nederland in te voeren, en daartoe een verbond van weêrzijdschen bijstand aan te gaan ³⁾. Wat de kardinaal daartegen mocht zeggen, hij kon hun dien argwaan maar niet uit het hoofd praten. Mij dunkt, door deze onwraakbare getuigenis van Granvelle wordt de verzekering van den Prins in zijne Apologie aanmerkelijk versterkt ⁴⁾. Dat hij Granvelle niet inlichtte hoe hij zelf van den koning van Frankrijk de toedracht vernomen had, kan ons niet bevreemden, als wij ons herinneren dat hij in zijne Apologie bekend den koning misleid en uitgehoord te hebben. Maar dat hij en Egmont de juistheid van hun bericht tegen den kardinaal durfden volhouden, toont wel dat zij er zelf op vertrouwden; en op zich zelf heeft het verhaal in

1) O. a. door Bakhuizen van den Brink (Notice sur le Xe denier, p. 20). Deze noot is echter weggelaten in den herdruk (Studiën, dl. I, blz. 401).

2) Papiers d'état, t. VI, blz. 544, 569).

3) Alva zelf herinnerde in 1571 aan de Fransche regeering, dat de vrede gesloten was, om Hendrik II de hand vrij te geven tegen de ketterij (Corresp. de Phil. II, t. II, p. 181).

4) Ook La Huguerye verhaalt in zijne Mémoires (t. I, p. 279) van den Prins van Oranje gehoord te hebben: „qu'il scavoit, ayant esté commissaire du Roy d'Espagne pour le traicté de la paix, à quelle fin elle avoit esté faite”.

de Apologie ook niets onwaarschijnlijk¹⁾. En dan begrijpen wij licht, dat bij de eerste poging der Spaansche regeering om de ultra-katholieke partij in Frankrijk hulp te zenden, de Nederlandsche grooten voor zich zelf en voor hun land begonnen te vreezen. Het moest hun voorkomen dat het lang beraamde plan thans ten uitvoer gelegd zou worden; en al waren zij de ketterij, niet toegedaan, tegen de Spaansche inquisitie drong hen hun eigen belang zich met kracht te verzetten. De ervaring had geleerd, dat nooit een dwingeland geschikter werktuig van overheersching had uitgedacht, dan de inquisitie in de handen van de Spaansche vorsten bevonden was. Al wie de Spanjaards door andere mid-delen niet onder den voet hadden kunnen krijgen (zegt de Prins in de Apologie), zouden daardoor lichtelijk in hunne handen gevallen zijn, want de onschuldigste handeling was voorwendsel genoeg om den dader voor de inquisitie te recht te stellen. Minder nog als een werktuig van geloofsvervolging derhalve, dan als een werktuig van vorstendwingelandij, waren Oranje en de grooten voor de inquisitie beducht.

Tot op het eind van 1561 liep het katholicisme in Frankrijk geen gevaar, en behoefde het geen bijstand van den Spaanschen koning. Na den dood van Hendrik II regeerde de jonge Frans II, die zich geheel aan de leiding der Guises, de ooms zijner gemalin Maria Stuart, had overgegeven. Doch toen in December 1560 de jeugdige koning overleed, en door zijn minderjarigen broeder,

1) Ortelius zag Oranje en zijne medecommissarissen te Parijs komen zes of zeven dagen vóór den 21sten Juni (Hessels, Ortelii Epistolae, p. 18 Vgl. Archives, t. I, p. 34). Oranje was daar nog den 10^{den} Juli, bij den dood van Hendrik II (ibid.). Hij was terug den 24sten Juli (Pap. d'état, t. V, p. 622). Zijn gesprek met den koning valt dus stellig ~~na~~ diens declaratie in het Parlement van 10 Juni) Zie: Banke, Französische Geschichte, Bd. I (Werke, Bd. VIII), S. 188; Lutteroth, Histoire de la Réformation en France, p. 184).

Karel IX, werd opgevolgd, kwam de koningin-moeder Katharina de Medicis als regentes aan het bewind, en nevens haar de Bourbons, voor wie de Guises plaats moesten maken. Die ommekeer werkte op Nederland terug: de val van den kardinaal van Lotharingen, een der Guises, gaf misschien aan Oranje en Egmont moed om zich openlijk tegen Granvelle, die zoo dikwerf met den Franschen kardinaal vergeleken was, te verklaren. Wat aan Bourbon, aan Condé, aan Coligny gelukt was, kon ook hun gelukken. Met vreugde zagen zij in Frankrijk de moderatie in eere komen, eene poging tot verzoening der kerkelijke partijen beproeven, in Januari 1562 een edict van verdraagzaamheid uitvaardigen. Zij waren geneigd dit voorbeeld hier te lande na te volgen. Maar met gansch andere aandoening beschouwden Philips en Granvelle die zelfde gebeurtenissen. Granvelle's broeder Chantonay, de Spaansche gezant te Parijs, jammerde dat het met den godsdienst in Frankrijk gedaan was.

Het was niet mogelijk de godsdienstige beweging aan de grenzen te stuiten; zij breidde zich uit over de Waalsche gewesten van Nederland. Reeds vertoonden zich te Doornik en vooral te Valenciennes de voorboden van het nakend onheil ¹⁾: de psalmen van Marot en Beza, die de krijgszangen waren, waaronder de Hugenoten optrokken, werden er openlijk op de straten aangeheven, en de pogingen der overheid om die beginselen van oproer tegen te gaan lokten veeleer nieuwe onlusten uit. Het scheen onvermijdelijk in Frankrijk den oorsprong van het kwaad te vernietigen; bleef het daar onaangetast, dan waren hier de gevolgen niet af te wenden. In December ²⁾ 1561 kwam Courteville van Madrid naar

1) Strada, p. 106; Corresp. de Phil. II, t. I, p. 221; Pap. d'état, t. VI, p. 542.

2) Zijn instructie is van October, naar het schijnt.

Brussel om aan de landvoogdes de plannen der Spaansche regeering meê te deelen, en haar te verwittigen dat denkelijk de strijdkrachten van Nederland ter beschikking der Fransche katholieken zouden gesteld worden ¹⁾. De koning dacht zich met de Guises te verbinden tegen de Hugenoten, en in samenwerking met hen Maria Stuart, die een zijner naaste bloedverwanten huwen zou, op den troon van Elisabeth van Engeland te plaatsen. Dan eerst, als in Engeland en Frankrijk de Kerk buiten gevaar gesteld was, zou zij ook in Nederland veilig wezen.

Een veelomvattend plan, dat alleen uit Nederland en met medewerking der Nederlanders te volvoeren was. Maar tevens zoo lijnrecht in strijd met de belangen en wenschen van het Nederlandsche volk, dat het onmogelijk scheen er zijne grooten toe over te halen. Daarom, hoewel juist op dit tijdstip Hoorne met goede beloften aan den Raad van State uit Spanje terugkeerde, had Courteville in last ²⁾ met niemand dan met de landvoogdes, Granvelle en Viglius over de beraamde verstandhouding met de Guises en het Schotsche huwelijksplan te spreken; aan den Raad van State mocht alleen worden meêgedeeld dat een interventie in Frankrijk wellicht onvermijdelijk zou worden, en dat de koning in dat geval op den bijstand van de heeren en Staten der Nederlanden rekende.

Maar aanstonds bleek het, dat van hen geen medewerking te wachten was. Zij verklaarden zich stellig tegen eene tusschenkomst in Frankrijk, die op een nieuwen oorlog met dat rijk kon uitloopen. Zij ontveinsden het niet, dat zij voor de plannen van de Guises en voor de Spaansche inquisitie bevreesd waren. Margaretha

1) Pap. d'état, t. VI, p. 435/9.

2) Pap. d'état, t. VI, p. 436.

en Granvelle zagen zich gedrongen den koning voor te bereiden dat hij voor zijne plannen geen ondersteuning in Nederland vinden zou, en hem te waarschuwen dat geen der groote heeren aan het hoofd van het Nederlandsche leger te vertrouwen zou wezen ¹⁾).

Intusschen ontwikkelde zich de kiem van den godsdienstoorlog in Frankrijk sneller dan men gewacht had. De godsdienstvrede, dien het Januari- edict had moeten stichten, werd vermoord in het bloedbad van Vassy (1 Maart 1562). Even onverdraagzaam grepen Hugenoten en katholieken naar de wapenen. Thans was het de tijd voor Philips om zijne geloofsverwanten, aan wier hoofd zich de Fransche regeering zelve geplaatst had, bij te staan. Hij zond hun zoo veel hij kon uit Spanje en uit Italië geld en troepen, en hij beval dat uit Nederland twee duizend ruiters der bende van ordonantie Frankrijk binnen zouden rukken.

Maar dat bevel was onuitvoerbaar. Granvelle zelf bracht Philips onder het oog, dat hij in Nederland zoo maar niet te bevelen had: de Raad van State diende eerst gehoord te worden. En Oranje en Egmont dreven thans door ²⁾), hetgeen zij vroeger bij gelegenheid van Courteville's zending te vergeefs hadden beproefd, dat voor deze hoogst gewichtige aangelegenheid al de stadhouders der provinciën en al de Vliesridders in den Raad van State ontboden zouden worden. Die volle Raad verklaarde zich met meer dan gewoon gezag tegen het afzenden der ruiterbenden: zij werden ter verdediging des lands uit de opbrengst van het land onderhouden, en konden niet voor een ander doel buitenslands gebruikt worden zonder toestemming der Staten. Om die

1) Pap. d'état. t. VI, p. 452, 459.

2) Pap. d'état, t. VI, p. 445.

toestemming te verwerven behoefde de regeering minstens twee maanden tijds, en Granvelle zelf erkende dat het meer dan twijfelachtig was, of zij wel in het geheel verleend zou worden. Bij transactie bewerkte hij dat, in plaats van troepen, geld naar de Fransche regeering gezonden werd ¹⁾. Die hulp was haar niet minder welkom; toch was Philips ontevreden, en morrend berustte hij in het besluit van den Raad van State, zonder het goed te keuren ²⁾. Hij gevoelde dat hij voor de nationale partij had ondergedaan.

De bijeenroeping van de stadhouders en Vliesridders was reeds op zich zelf eene overwinning voor Oranje en Egmont. Overtuigd dat hun streven overeenkwam met den volkswil, trachtten zij zoo veel Nederlanders mogelijk in de regeering te betrekken. Bovendien zij hadden reeds vroeg hunne partij onder de Vliesridders versterkt ³⁾; in de vergadering der orde, die kort voor het vertrek van Philips gehouden was, hadden zij, tegen het uitdrukkelijk verlangen des konings, drie of vier jonge edelen, op wie zij rekenen konden, gekozen gekregen: Hoochstraten, Montigny, de Ligne; en deze ondersteunden thans hunne voorstellen bij de overige ridders.

Maar aan een nog gewichtiger doel had Oranje die samenkomst van zoo veel groote heeren dienstbaar gemaakt: hij had al de leden van den Raad van State, alleen Granvelle en Viglius uitgezonderd, bij zich geroepen ⁴⁾, en, na eerst de aangelegenheid, waarvoor zij door de landvoogdes waren opgeroepen, besproken

1) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 211; Vita Viglii, p. 36.

2) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 221; Strada, p. 105.

3) Pap. d'état, t. V, p. 631; t. VII, p. 153; Corresp. de Phil. II, t. I, p. 219; Archives, t. I, p. 35; Strada, p. 82; Apologie du Prince d'Orange p. 91.

4) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 202; Recueil de Hopperus, p. 25; Strade, p. 118; Bavay, p. 227.

te hebben, was hij, en Egmont en Bergen na hem, begonnen zich over Granvelle te beklagen, over de heerschzucht en den hoogmoed van dien vreemdeling, over het geringe aandeel dat hij den grooten en Staten des lands aan het bestuur lieten nemen; zij eindigden met aan de vergadering voor te stellen zich eendrachtig tot den koning te wenden, hem hunne grieven voor te dragen en eerbiedig om verbetering van de regeering te verzoeken. Barlaymont en een enkele vriend meer van den kardinaal spraken tegen het voorstel, maar bij de groote meerderheid vond het gereeden ingang.

En weinige dagen later (Mei 1562) kwam er een stellige *ligue* — zoo noemden de verbondenenen het zelf — tegen den kardinaal tot stand ¹⁾: bij Oranje en Egmont, die begonnen waren, sloten zich Hoorne, van ouds op Granvelle gebeten ²⁾, en zijn broeder Montigny, Bergen en Mansfelt, zelfs Aremborg en Megen aan. Met uitzondering van Barlaymont traden dus al de stadhouders in het verbond. Om ook dezen te winnen verzuimde men niets. En daar hij kort te voren zich zeer gebelgd had getoond over de ontworpen dotatie der bisdommen, had men in den beginne hoop van te slagen. Maar de landvoogdes deed hem opmerken, dat de vermeerderde bisschopzetels misschien wel zijnen talrijken zonen te stade zouden komen, mits hij zich aan de regeering hield. Die opmerking bracht den huisvader tot inkeer, en hij bleef voor alle verdere aanzoeken der verbondenenen doof ³⁾ Zijne weigering was van groot gewicht, want had hij zich bij de *ligue* gevoegd, dan zou denkelijk Aerschot gevolgd zijn, die nu echter, gedreven door

1) Pap. d'état, t. VI, p. 553; Bavay, p. 167.

2) Innocence du Comte de Hornes, p. 73/4.

3) Pap. d'état, t. VI, p. 332; t. VII, p. 17/18; Corresp. de Phil. II, t. I, p. 314.

zijne ijverzucht op Oranje en Egmont, zich stellig onttrok. Zoo bleek het dus reeds van den beginne, dat, als het ooit tot een strijd tusschen Spanje en Nederland komen zou, niet al de grooten gemeene zaak voor het vaderland zouden maken.

De verbondenen dreven thans (7 Mei 1562) ¹⁾ in den Raad van State door, dat de landvoogdes een hunner naar Madrid zou zenden, om den koning omtrent al wat er was voorgevallen en voorgenomen in te lichten. Montigny werd voor die zending gekozen. Voor hij te Madrid was aangekomen, wist de koning uit de vooruitgezonden brieven van Margaretha en Granvelle reeds wat hij kwam zeggen. En de grooten konden, voor hij zelfs nog was afgereisd, reeds weten dat hij niet veel van den koning zou verwerven. Zij zonden hem toch eene instructie na omtrent hetgeen hij uit hun naam aan Philips moest zeggen; daarbij voegden zij een geloofsbrief, door hen allen ondertekend: zoo kon de koning zien, dat de klachten in den brief van het vorig jaar, door Oranje en Egmont geuit, door al de stadhouders, op den eenen Barlaymont na, gedeeld werden ²⁾.

Terwijl Montigny een half jaar te Madrid verwijlde zonder iets bij den koning te vorderen, nam de ligue aanhoudend toe: de verbondenen begrepen, dat zij

1) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 203 noot 1.

2) Ook over de *ligue* tegen Granvelle zijn onze geschiedschrijvers onnauwkeurig. Van de instructie, aan Montigny toegezonden, en van den geloofsbrief, door Oranje, Egmont, Hoorne, Bergen, Mansfeld, Megen en Aremborg ondertekend, gewagen noch Motley, noch Gachard, Sur la chute du Gardinal de Granvelle (Bulletin de l'Academie royale de Belgique, XVI, p. 72). Toch had de schrijver der *Déduction de l'Innocence du Comte de Hornes* ze reeds vermeld; wij weten thans dat hij zijne kennis er van geput had uit den door Bavay, (p. 167), uitgegeven *Mémoire de défense rédigé par les conseils du Comte d'Egmont*.

alleen door vrees aanjagen hun zin konden krijgen. Van den hooger en adel voegden zich de meesten bij hen; van den lageren werden in het bijzonder de officiers der benden van ordonnantie aangezocht; zelfs de bevelhebbers over het voetvolk, dat in de grenssteden lag, werden niet te gering geacht ¹⁾). Blijkbaar zocht de ligue zich eene krijgsmacht te verzekeren ²⁾): dezelfde mannen, die vroeger een interventie in Frankrijk ten sterkste hadden afgekeurd, dreven thans, onder dit zelfde voorwendsel, tot het aanwerven van meer troepen ³⁾). Egmont beijverde zich bovenal voor de uitbreiding van het verbond, meer nog dan Oranje; menschen van allerlei stand vermaande hij tot eendracht: allen moesten zich aaneensluiten uit liefde tot de vrijheid en het vaderland. De groote volksmenigte werd eveneens opgeruid; allerlei paskwillen en libellen tegen Granvelle werden in omloop gebracht ⁴⁾). Want de oppositie, die eigenlijk tegen het regeeringsstelsel gericht was, had zich met groote behendigheid den kardinaal tot mikpunt van alle aanvallen gekozen: het is gemakkelijker het volk tegen een persoon dan tegen een stelsel in beweging te brengen.

Doch een ongeordende volkshoop kan niet als steunpunt aan een staatspartij verstrekken. De ligue trachtte op de Staten der provinciën en op de Staten-Generaal ⁵⁾ te steunen. Oranje kwam in dezen tijd met een nieuw plan bij den Raad van State te berde. Hij wees op de onhandelbaarheid der Staten van Brabant, die onder

1) Pap. d'état, t. VII, p. 8.

2) Bull. Comm. d'Hist., S. I, t. IV, p. 119.

3) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 248.

4) Pap. d'état, t. VI, p. 528, 557.

5) Bergen drong reeds in deze dagen op het bijeenroepen der Staten-Generaal aan (Corresp. de Phil. II, t. I, p. 202).

allerlei uitvluchten gedurig het inwilligen der gevraagde bede verschoven, waartoe de andere gewesten hunne toestemming reeds gegeven hadden. Het kwam hem daarom wenschelijk voor dat er over die provincie een superintendent gesteld werd, gelijk de andere gewesten hunne stadhouders hadden ¹⁾. Misschien zou het dien gelukken de Staten tot toegevendheid te stemmen. Hoe fraai ingekleed, het kon niet anders of Granvelle moest de strekking van dit voorstel aanstonds doorzien. Het was duidelijk dat Oranje dien post voor zich zelf geschapen wilde hebben. En niet minder viel het in het oog, dat hij niet om de regeering in de hand te werken zijn invloed dus vermeerderen wilde. Als superintendent zou hij de vernieuwing der wet in de hoofdsteden bezorgen, en dus op de samenstelling van het derde lid der Staten aanmerkelijken invloed oefenen ²⁾. Hij leidde nu reeds den adel en de geestelijkheid; kreeg hij daarenboven de steden nog aan zijn snoer, dan zou hij de geheele vergadering naar zijne hand kunnen zetten. Juist over den invloed op de steden was de veete tusschen hem en den kardinaal uitgebroken. Het sprak van zelf, dat Granvelle dien thans zoo maar niet aan zijn mededinger zou opgeven. Met meer hevigheid dan hij gewoon was, bestreed hij het voorstel van Oranje ³⁾: „zulk een superintendent” riep hij uit, „zou hertog over Brabant wezen en met den koning het bewind over de Nederlanden deelen”. Wij gelooven zijne verzekering gereedelijk, dat Oranje hem om geen reden meer haatte dan om zijne opene bestrijding van dit gewichtige voorstel ⁴⁾.

1) *Ecrit de Laurent Metsius in Corresp. de Phil. II, t. IV, p. 741. Vgl. Corresp. de Marguërite d'Autriche, t. II, p. XX.*

2) *Pap. d'état, t. VII, p. 138/9.*

3) *Strada, p. 117. Vgl. Pap. d'état, l. c.; Corresp. de Phil. II, t. I. p. 232.*

4) *Dom L'Evesque, t. II, p. 74.*

Het stond niet op zich zelf, het hing samen met een nog veel uitgebreider plan: de verbondenen hadden al in December 1561 ¹⁾ plan gemaakt de Staten-Generaal bijeen te doen roepen. Naarmate de regeering zich voor die vergadering beduchter toonde, drongen hare tegenstanders er natuurlijk te vuriger op aan. Reeds bij het beraadslagen over den lastbrief van Courteville was er in den Raad van State op de noodzakelijkheid van het oproepen der Staten-Generaal gewezen. Granvelle had dit eerste voorteeken van opkomende oproerigheid onverwijld aan den koning overgebiefd, en nog eens opzettelijk al het gevaar, dat in zulk eene vergadering te voorzien was, uiteengezet. Later, bij de samenkomst der Vliesridders en stadhouders, was hetzelfde onderwerp opnieuw ter sprake gebracht: Bergen vooral had er voor geijverd ²⁾. Maar de landvoogdes, door Granvelle voorgelicht, had eens voor goed verklaard dat het haar bepaaldelijk verboden was de Staten-Generaal bijeen te roepen, zonder uitdrukkelijk verlof van den koning. Eerst nu, na het voorstel van Oranje, bleek het volkomen wat het plan der ligue geweest was: de Staten-Generaal moesten bijeenkomen en onder voorzitting van Brabant beraadslagen; de prins van Oranje en Bergen zouden de ziel der geheele vergadering wezen ³⁾. Zoo bewerkt kon het niet anders of de Staten zouden herhalen wat de Raad van State den koning reeds meermalen te kennen had gegeven, de noodzakelijkheid om Nederland door Nederlanders naar de zeden en belangen der natie te regeeren. Natuurlijk was Granvelle, nu hij den toeleg doorzag, vaster dan ooit besloten in geen

1) Pap. d'état. t. VI, p. 445.

2) Zie bladz. 74, noot 4.

3) Van der Haer, p. 229. Vgl. Pap. d'état, t. VII, p. 185.

geval die gevaarlijke Staten-vergadering op te roepen.

Hoe sterk zich toch reeds de ligue gevoelde, toonde zij in den herfst van ditzelfde jaar. Er werd te Frankfort een rijksdag belegd tot verkiezing van een Roomsche koning. Oranje verlangde daarheen als vertegenwoordiger van Philips afgevaardigd te worden. Maar de landvoogdes, in overleg met den koning, koos Aerschot ¹⁾, om hem te beloonen voor zijne tot nog toe bewaarde onzijdigheid, en hem over te halen tot nog stelliger aansluiting aan de regeering — een oogmerk dat zij volkomen bereikte. Oranje, dus voorbijgegaan, vroeg verlof om ter behartiging zijner bijzondere belangen naar den rijksdag te reizen. Het werd hem beleefdelijk geweigerd. Desniettegenstaande trok hij er heen ²⁾; hij was dit aan het Duitsche vaderland en aan zich zelve verschuldigd, durfde hij de landvoogdes nog toevoegen. Even als hij, gingen Mezen, Mansfelt en Aremberg; zij verlieten hunne stadhouderschappen zonder verlof, tegen hunne instructie. Zelfs eene deputatie van de Staten van Brabant ging naar Frankfort; de provincie wilde deel hebben aan de privilegiën, vooral aan de godsdienstige vrijheid van Duitschland ³⁾.

Ter zelfder tijd waarop de groote heeren uit Duitschland terugkeerden (December 1562), in hun opzet nog gestijfd door den omgang met hunne verwanten, de vrije vortsen van het Roomsche rijk, kwam ook Montigny uit Spanje terug. Zijne zending had tot niets geleid, Zijne klachten over Granvelle, over het eigenmachtig invoeren der nieuwe kerkorde, over de Spaansche inquisitie, voor wier overplanting naar Nederland men

1) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 224/5.

2) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 223.

3) Récit de Métaisius (l. c. p. 740).

vreesde, waren door den koning met vriendelijke, maar weinig geruststellende woorden beantwoord.

Zijn verslag in den Raad van State en aan de leden der ligue deed meer kwaad dan goed. De slechte afloop van zijne zending schrikte niet van verdere pogingen af; integendeel, de verbondenen begrepen dat zij op den ingeslagen weg moesten voortgaan. IJveriger dan ooit togen zij er op uit om nieuwe leden te werven. Egmont reisde in Januari 1563 zelf naar Beaumont ¹⁾ waar Aerschot sedert zijne terugkomst van Frankfort vertoefde; hij liet niets onbeproefd om den hertog voor het verbond te winnen, maar te vergeefs: naijver op het huis van Nassau weêrhiel den afstammeling der Croys met dezen samen te spannen. De bijeenkomst eindigde met hooge woorden: hij wilde geen partij kiezen verklaarde Aerschot, noch voor noch tegen den kardinaal; hij zou zich den vriend der verbondenen betoonen, zoo lang zij hem als vriend behandelden, maar aan hun leiband wilde hij niet loopen; hij was van even hoogen rang als de beste hunner, hij had even veel edelen in zijn gevolg, even veel geld en even veel krediet; hij stelde zich beneden niemand in het land. Merkwaardig is het nu reeds die tweedracht en naijver onder de grooten te zien ontstaan, die in vervolg van tijd den Nederlanden zoo duur te staan is gekomen. Voor de regeering was de onzijdigheid van den machtigen Aerschot veel waard. Barlaymont durfde zich nu ook buiten de ligue houden; hij overreedde zelfs zijn zwager Aremborg, die tot nog toe met de verbondenen had meêgedaan, van partij te veranderen ²⁾. De ligue breidde zich echter onder den lageren adel gestadig uit.

1) Pap. d'état, t. VII, p. 15/6, 191/2.

2) Pap. d'état, t. VII, p. 6, 172; Corresp. de Phil. II, t. I, p. 228.

Zoo verliepen er weër eenige maanden, zonder aanmerkelijke verandering in den staat des lands teweeg te brengen. Aller oogen waren naar Frankrijk gericht, waar de godsdienstoorlog voortwoedde en telkens door zijne wendingen verraste ¹⁾. De slag van Dreux (19 December), tijdens Montigny's terugreis uit Spanje geleverd, had den Katholieken de overhand bezorgd. Maar de moord van Guise, die er spoedig op volgde (18 Februari), herstelde de zaken der Hugenoten weër geheel, en de vrede van Amboise verzekerde hun de behaalde voordeelen voor goed. De Spaansche regeering, die gejubeld had op het vernemen van de overwinning van Dreux, jammerde thans om het verlies van Guise en om den goddeloozen en, zooals Philips het uitdrukt ²⁾, hoogst verderfelijken vrede van Amboise (19 Maart 1563). Granvelle verzocht den koning, dat zijn broeder, die thans bij de koningin-moeder en bij de Chatillons niets goeds meer kon uitrichten, uit Parijs teruggeroepen zou worden.

Niet minder dan Granvelle zich bedroefde, verhieven zich de Nederlandsche grooten op den voorspoed der Hugenootsche edelen ³⁾. Hunne verhouding tot Granvelle was ongeveer dezelfde als die der Chatillons tot den karnidaal van Lotharingen. De neêrslag van den laatsten deed hen tot een nieuwen aanval op den eersten besluiten.

Nog voor het sluiten van den vrede van Amboise huwde Philippe de Beaufort met Madeleine de la Marck ⁴⁾: bruid en bruidegom waren beide aan de voornaamste

1) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 230.

2) Pap. d'état, t. VII, p. 91.

3) Pap. d'état, t. VII, p. 52, 61.

4) De zuster van den later bekenden Watergeus Willem van der Marck, baron van Lumey (Corresp. de Phil. II, t. III, p. 157/8).

verbondenen verwant; de bruiloft werd te Brussel gevierd in het huis van Egmont ¹⁾. Daar kwam toen, onder voorwendsel der huwelijksfeesten, de gansche ligue bijeen, en besloot nog eens, maar met meer aandrang dan te voren, over Granvelle bij den koning te klagen. De brief, die in algemeen overleg werd opgesteld ²⁾, werd slechts door Oranje, Egmont en Hoorne geteekend ³⁾: de stadhouders, heette het, die geen leden van den Raad van State waren, mochten zich niet bemoeien met zaken van algemeen landsbestuur; maar wij hebben reden om te gelooven, dat sommige der verbondenen huiverig waren hun naam te zetten onder een stuk, dat misschien eens tegen hen getuigen zou.

Er wordt in den brief volstrekt geen melding gemaakt van de vroegere klachten over Granvelle; integendeel de schrijvers verzoeken vergiffenis, dat zij zoo lang gezwegen hebben. Het is als of zij zelfs den schijn willen vermijden van den koning verantwoordelijk te stellen voor de beroering, waarin hij, door hunne waarschuwing in den wind te slaan, het land had laten vervallen. Thans klagen zij zelf niet; zij brengen alleen ter kennis van den koning, dat grooten en kleinen in Nederland even luide hun afkeer van Granvelle aan den dag leggen, die alles regeert en die zich zoo gehaat heeft gemaakt, dat, zoolang hij aan het bestuur blijft, de zaken nooit den loop kunnen nemen, dien de koning en de Raad van State verlangen. Om te toonen, dat zij door geen persoonlijke eerezucht gedreven worden, bieden zij den koning hun ontslag uit den Raad van State aan, waarin zij niet langer nevens den kardinaal kunnen

1) Pap. d'état, t. VII, p. 5/6; Bavay, p. 231/2.

2) Van 11 Maart 1563 (Corresp. de Guillaume la Tacit., t. II. p. 35).

3) Déduction de l'Innocence du comte de Hornes, p. 70.

zitten. Zij eindigen, als om den koning voor de opoffering van zijn dienaar een gewenschte vergoeding aan te bieden, met te betuigen dat zonder den kardinaal alles naar wensch zal gaan, en dat de grooten en edelen, bepaaldelijk in de zaak van den godsdienst, alles zullen doen waartoe goede en katholieke onderdanen verplicht zijn, hetgeen des te noodiger is daar het volk door de ketterij sterk is aangetast en alleen door de houding der edelen beteugeld wordt.

Voor al om het slot is deze brief merkwaardig; daaruit blijkt ten duidelijkste dat de ligue geen gewetensvrijheid beoogde; wat kon zij meer doen dan den koning haar bijstand beloven in het beschermen van het katholieke geloof?

Bovenal onderscheidt zich deze handeling van de vroegere door de ruchtbaarheid die de grooten er aan gaven. Hunne herhaalde bijeenkomsten hadden, vóór de verzending van den brief, de aandacht van het algemeen getrokken ¹⁾. Weinige dagen na de verzending verlieten de drie mannen, niet zonder eenig vertoon, de residentie ²⁾. Oranje ging over Breda naar Holland, Egmont onder voorwendsel van bijzondere belangen, eveneens naar Holland, Hoorne naar zijn huis te Weert. Oranje verklaarde openlijk dat hij niet in den Raad van State dacht terug te keeren zoolang Granvelle er zitting had ³⁾.

Wat zou Philips doen, toen hem de brief der drie mannen weer zoo onaangenaam aan de weerbarstigheid der Nederlanders kwam herinneren? Hij wist het zelf

1) Over een paskwil op Granvelle in den zomer van 1563 uitgekomen, zie den brief van Metel uit Keulen omtrent 1563 (*Illustrium et clarorum virorum Epistolae selectiores superiore saeculo scriptae vel a Belgis vel ad Belgas*, Lugd. Bat. Elsevier, 1617, p. 285/6).

2) *Corresp. de Phil.* II, t. I, p. 245.

3) Wat Granvelle daarvan zelf schrijft, zie *Pap. d'état*, t. VII, p. 69, 75.

niet, en nam maar weer zijn toevlucht tot zijne gewone hulpmiddelen: uitstellen, verdeeldheid zaaien. Drie maanden na dagteekening van den brief ¹⁾ was hij met zijn antwoord gereed; hij kondigde daarin zijne spoedige overkomst aan, dan zou hij op alles persoonlijk orde stellen; intusschen wenschte hij dat een der drie onder-teekenaars van den brief hem dien mondeling kwam ophelderen. Bij een afzonderlijk schrijven noodigde hij bepaaldelijk Egmont uit om tot hem te komen. Hij kende Egmont uit eigen ervaring en uit de berichten van Margaretha en Granvelle als een goedmoedig, open, ijdel man, die, zoo hij aan de leiding zijner ergdenkende vrienden onttrokken was, zich door liefkoozing en vrijgevigheid gemakkelijk zou laten innemen, misschien zelfs zich tegen zijne oude bondgenooten zou laten opzetten ²⁾. En onttrok hij zich aan de ligue, dan viel zij aanstonds in duigen. Maar die toeleg, hoe schrander bedacht, mislukte. Egmont weigerde eenig besluit te nemen dan in overleg met zijne vrienden. En zijne vrienden achtten zich niet bevoegd zonder de overige leden der ligue te beraadslagen ³⁾. Zij dwongen dus van de landvoogdes, zeer tegen haar zin, de vergunning af om al de verbondenen naar Brussel op te roepen ⁴⁾. Hunne bijeenkomsten, waarop zeventig en tachtig edelen verschenen, spanden de belangstelling der menigte in hooge mate. De Vliesridders en stadhouders kwamen herhaaldelijk bij de landvoogdes ten gehoor. Zij behandelden haar met den diepsten eerbied, en trachtten haar zoodoende van Granvelle af te trekken. Zij durfden haar zelfs met ronde woorden beloven, dat als Granvelle

1) 6 Juni 1563 (Corresp. de Guillaume le Tacit, t. II, p. 41).

2) Corresp. de Phil II, t. I, p. 252/4.

3) Corresp. de Phil II, t. I, p. 258 suiv.

4) Pap. d'état, t. VII, p. 172.

maar verwijderd was, de zaak der beden bij de Staten van Brabant spoedig haar beslag zou krijgen ¹⁾. Het ontging hun niet dat de landvoogdes meer dan vroeger naar hunne voorstellen luisterde. Zoo goed op weg, bleven zij natuurlijk niet stil staan; zij volhardden bij hetgeen zij den koning geschreven hadden. In een nieuwen brief ²⁾ beklagden zij zich over het onvoldoende antwoord, dat zij ontvangen hadden; zij verontschuldigten zich van niet aan 's konings uitnoodiging te voldoen: de onrustige tijden lieten niet toe dat zich een hunner uit Nederland verwijderde. Zij namen verder de vrijheid den koning te verwittigen, dat zij aan de zittingen van den Raad van State voorloopig geen deel meer zouden nemen. Zij zouden afwachten welk besluit hij op hun verzoek nemen zou. — De betamelijke vorm van dit schrijven kon den inhoud niet goed maken; het was duidelijk dat de grooten den koning wilden noodzaken zijn dienaar, over wien hij tevreden was, hun ten gevalle te ontslaan.

En met den brief zonden zij de kopie van eene remonstratie ³⁾, die zij ter zelfder tijd aan de landvoogdes overhandigden en die zij onder het volk in omloop brachten. Daarin gingen zij eene groote schrede verder. Wegens de algemeene ontevredenheid des volks, den voortgang der ketterij, de miltzucht van het onbetaalde krijgsvolk veroorloofden zij zich, ongevraagd de landvoogdes te raden, dat zij zonder verwijl de Staten-Generaal bijeenroepen zou. Alleen omdat zij wisten, dat de koning verboden had daartoe zonder zijne bijzondere vergunning over te gaan, wilden zij er niet

1) Pap. d'état, t. VII, p. 107.

2) Van 29 Juli 1563 (Corresp. de Guillaume le Tacit., t. II, p. 42).

3) Corresp. de Guillaume le Tacit., t. II, p. 48. Vgl. Pap. d'état, t. VII, p. 183, 337.

verder op aandringen; maar zij kwamen er voor uit, dat naar hunne meening dit verbod aan den koning was ingegeven door menschen, die er belang bij hadden vorst en volk van elkaâr te vervreemden, opdat hun wanbestuur niet te eeniger tijd aan den dag mocht komen.

Terwijl de grooten zoo openlijk aan Granvelle den oorlog verklaarden, betoonden zij zich bij voortdoring eerbiedig en vertrouwelijk jegens de landvoogdes, en zij slaagden er in haar meer en meer van den kardinaal af te trekken ¹⁾. Zij begreep dat het niet blijven kon zoo als het in de laatste maanden geworden was. Hare regeering was geheel geïsoleerd; steeds zat zij met Granvelle en Viglius en Barlaymont in den Raad van State alleen. Nergens vond zij medewerking; alle zaken, waarin de Staten of de grooten betrokken waren, bleven onafgedaan. En daarentegen, liet zij maar den meesterachtigen kardinaal, die haar zoo lang geregeerd had, glippen, dan stond de geheele ligue gereed haar bewind te schragen en hare besluiten ten uitvoer te brengen ²⁾. Zij had te kiezen, of met de eerbiedige grooten te regeeren, of met Granvelle; in overeenstemming met het geheele volk, of in vijandschap met een ieder die invloed bezat. Na eenige aarzeling besloot zij Granvelle op te geven. Weinige dagen na het afzenden van den laatsten brief der grooten (12 Augustus 1563) zond zij haar secretaris Armenteros ³⁾, naar Madrid, met geheimen last om het verlangen der ligue althans niet tegen te werken.

Er was ongeveer een half jaar noodig ⁴⁾ om den koning tot het besluit te brengen den staatsdienaar, die hem

1) Misschien was zij in die dagen uit zich selve den kardinaal niet bijzonder genegen. Vgl. Pap. d'état, t. IX, p. 184.

2) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 253.

3) Vgl. Pap. d'état, t. VII, p. 59.

4) Het noodlottige van zoo lang beraad gaf de landvoogdes duidelijk te kennen (Corresp. de Phil. II, t. I, p. 281).

trouw, overeenkomstig zijn wenschen en bevelen, gediend had, op te offeren aan het misnoegen van grooten, die hij wantrouwde.

En voorzeker hij mocht zich wel ernstig beraden: van het besluit dat hij nemen zou, hing de toekomst zijner Nederlanden af. Was het een persoonlijke strijd geweest, dien de grooten tegen Granvelle voerden, dan zou het zeker geraden zijn geweest één man, dien men op andere wijs schadeloos kon stellen, op te offeren aan den vrede en het heil des lands. Maar de grooten bevestigden zelf, dat zij persoonlijk niets tegen Granvelle hadden ¹⁾. Men moest blind zijn om niet te zien, dat zij in den kardinaal het regeeringsstelsel haatten, waarvan hij de bekwame vertegenwoordiger was. Zij begeerden eene regeering van een Nederlandschen Staatsraad, in overleg met de Staten-Generaal, overeenkomstig de bijzondere belangen van Nederland ²⁾. Kon Philips besluiten dien wensch in te willigen, dan deed hij wel Granvelle te ontslaan; hij wist wie hij in zijne plaats te stellen had. Maar kon hij aan geen verandering van stelsel denken, wilde hij Nederland blijven regeeren naar de belangen van Spanje en naar zijne eigene godsdienstige overtuiging, dan was het nutteloos, en zelfs gevaarlijk, den bekwamen staatsdienaar aan de wraak zijner vijanden prijs te geven. Immers die eerste toegevendheid zou niet bevredigen, maar nieuwe en hoogere eischen uitlokken. Zoo oordeelden, behalve Granvelle zelf, Perez en Alva, staatslieden die de ervaring wijs had gemaakt ³⁾.

Vooraf merkwaardig is het advies dat Alva op 's ko-

1) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 242.

2) Zeer juist is het verlangen der grooten uitgedrukt door Brederode in Archives, t. I, p. 308.

3) Pap. d'état, t. VII, p. 147/8, 165, 173, 288/9.

nings vraag schriftelijk indiende ¹⁾). „Als ik de brieven der drie mannen lees — zoo schreef hij ongeveer — kan ik mijne woede nauwelijks bedwingen. Zij verdienen gestraft te worden, niet hun zin te krijgen. De ergste van die muiters hebben hun hoofd verbeurd. Maar zoo streng te werk te gaan zou ontijdig wezen. Men kan voor als nog niet meer doen dan naijver wekken en verdeeldheid strooien, in afwachting van de gelegenheid om te straffen. Granvelle aan zijne vijanden op te offeren zou niets baten. Daaraan moet niet gedacht worden”.

Die zoo spreekt weet althans wat hij wil. Maar de barsche hertog overdreef; noch de wreedheid, die hij wenschelijk achtte, noch de veinzerij, die hij aanraadde, kwam hier te pas. Later, onder veel ongunstiger omstandigheden, heeft Margaretha, door zich vastberaden en kloek te betoonen, eene veel dreigender muiterij in korten tijd onderdrukt. Ook nu zou vastberadenheid en strengheid de grooten spoedig tot hun plicht gebracht hebben. De veinzerij, die Alva thans aanpreef, zou even weinig baten, als in een later tijdvak zijn overdreven strengheid.

De koning volgde den raad van Alva slechts gedeeltelijk op. Hij was het met hem eens dat de vijanden zijner regeering de zwaarste straffen verdiend hadden; hij had zelf al eens aan Margaretha geschreven ²⁾, dat het afslaan van een half dozijn der schuldigste hoofden geen kwaad heelmiddel der onlusten wezen zou. Maar tot zulk een uiterste over te gaan achtte hij thans ontijdig. Zonder strengheid evenwel kon hij Granvelle niet handhaven; hij besloot den persoon op te geven en het

1) Den 21sten October (Pap. d'état, t. VII, p. 231).

2) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 207.

stelsel vol te houden, den bekwamen kardinaal te ontslaan, en met de zwakke Viglius en Barlaymont te beproeven, hetgeen voor dezen te zwaar was bevonden. Wat de gevolgen van zulk een halven maatregel zouden wezen, liet zich gemakkelijk voorzien. Maar de koning sloot daarvoor als opzettelijk, de oogen. Wat hem bij dit alles het hardst viel, was dat hij voor zijne onderdanen zou wijken. Om althans den schijn van toegeven te ontgaan, moest het heeten dat Granvelle uit eigen beweging en slechts voor een tijd zijn post verliet. Motley heeft, na Gachard, die de ware toedracht in de archieven van Simancas ontdekt heeft, den ganschen toestel van veinzerij en misleiding beschreven, waarachter Philips zijne nederlaag voor het oog der wereld zocht te verbergen.

Zoodra Granvelle vernam dat de koning hem had opgegeven, en dat de landvoogdes zich verheugde van hem ontslagen te worden, week hij zonder nutteloos tegenstreven voor den klimmenden haat der grooten ¹⁾. Hij kondigde zijn vertrek, naar Franche Comté, — zijn tijdelijk vertrek, zeide en misschien hoopte hij, — aan de landvoogdes en den Raad van State aan, en acht dagen later begaf hij zich op weg. In zijne gesprekken en vertrouwelijke brieven liet hij geen zweem van geraaktheid over de onstandvastigheid van zijn meester, van waakzucht jegens de Nederlandsche grooten doorschemeren. Als wij zijn broeder Chantonay mogen gelooven ²⁾, die op dit tijdstip te Brussel bij hem was, dacht hij er zelfs aan, den leden van den Raad van State een afscheidsbezoek te brengen, en alleen omdat hij vreesde niet goed ontvangen te zullen worden, liet

1) Zie zijn brief van 25 Februari 1564 (Corresp. de Plil. II, t. I, p. 290). Hij sou gaarne naar Madrid ontboden zijn (Strada, p. 156).

2) Pap. d'état, t. IX, p. 472.

hij het na. Mag dat geen Christelijke vergevensgezindheid, geen grootheid van ziel heeten? Helaas, alleen door het beginsel, waaruit zij voortkomen, worden de daden der menschen gekenmerkt; en als wij deze daden van ootmoed en berusting in verband met het karakter van den man beschouwen, kunnen wij ze aan geen edele drijfveer toeschrijven. Er is een moraal, waaraan wij ons steeds ergeren, die de deugd aanprijst omdat hare beoefening met welbegrepen eigenbelang overeenstemt. Het komt mij voor, dat de vergevensgezindheid van Granvelle uit zulk eene wereldwijze moraal ontsproot. Hij beroemde zich eens dat het steeds zijn streven was, niemand als vijand te behandelen die zich jegens hem vijandig betoond had ¹⁾. Hij zal gemeend hebben, dat hij nooit vijandschap gezocht had met menschen, die hem in het vervolg nog helpen of benadeelen konden; geringe vijanden had hij zeker innig genoeg gehaat en lang genoeg vervolgd ²⁾. Jegens zulke menschen stemde de vergevensgezindheid niet overeen met zijn welbegrepen belang, en hij vierde tegen hen zijn harts-tocht den teugel. Maar wat zou het hem baten, dat hij zich jegens den koning geraakt betoonde? Hij moest hem integendeel ontzien en innemen, want hij alleen kon hem uit zijn val weêr verheffen. Waartoe zou hij zich onverzoenlijk jegens de grooten betoonen? Hij moest zorgen dat hij zijn terugkeer onder hen niet voor altijd onmogelijk maakte. Altijd, tegen iedereen, deed hij het voorkomen alsof zijn geschil met de grooten uit misverstand was voortgekomen ³⁾, uit oorblazing en

1) Mémoires de Granvelle, t. II, p. 101. Zie aldaar in haar geheel zijne correspondentie met Belin: *ibid.* p. 83 sq.

2) Zijn spreuk was *Durate* (Aeneïs I, 207. *Durate, et vosmet rebus servate secundis*). Zoo was hij gewoon te handelen.

3) Pap. d'état, t. IX, p. 559.

opstoking van geringer lieden, van Renard vooral ¹⁾, zijn ouden vriend, wiens ondankbaarheid hij met den innigsten haat beantwoordde. Aan zijn gedrag jegens dien eenen zien wij ten duidlijkste dat het hem niet aan vermogen om te haten ontbrak: hij vervolgt hem onophoudelijk, onvermoeid; het vermoeit en verveelt ons in elken brief, dien hij schrijft, dezelfde aanklacht, dezelfde opstoking herhaald te vinden. De zelfbeheersching, waarmee de egoïst tegenover machtige tegenstanders zijn haat bedwingt, is hem niet als een deugd, veeleer als een ondeugd te meer, toe te rekenen.

Met gejuich ²⁾ zag het Nederlandsche volk den kardinaal vertrekken: het haatte in hem het geheele stelsel der Spaansche heerschappij. Hij wist het, en beklaagde er zich bij zijne vertrouwelingen op zoetsappigen toon over. Hoe kon men hem zoo miskennen? Hij een voorstander der Spaansche regeering! Hij was het tegenovergestelde van Spaanschgezind. Had hij niet de Spaansche troepen helpen verwijderen ³⁾; had hij niet vroeger het inlegeren van het Spaansche tercio ontraden? Neen, hij was altijd een vriend der Nederlandsche vrijheid geweest ⁴⁾, en hij had zich alleen tegen eene al te groote uitbreiding dier vrijheden verzet ⁵⁾. — Wij gelooven gaarne, dat hij de Castilianen, die zoowel hem als de Nederlandsche edelen in de gunst des konings verdrongen hadden, niet lief had ⁶⁾. Maar daarom was

1) Ibid., t. VIII, p. 256.

2) Onmiddellijk na zijn vertrek komen nieuwe paskwilen tegen hem in omloop (Pap. d'état, t. VII, p. 415, 425/7).

3) Pap. d'état, t. V, p. 653.

4) Pap. d'état, t. VII, p. 566/7.

5) Archives, Supplément, p. 43*.

6) Men hoore hem slechts over de Spanjaarden (Pap. d'état, t. VII, p. 506; Archives, t. I, p. 71). Toch had hij ze te vriend willen houden (Pap. d'état, t. IX, p. 561).

hij nog geen Nederlander. Eens heeft hij zich zelve juister beschreven: „Ik ben zoo min een Nederlander als een Italiaan,” zeide hij ¹⁾; zijn vaderland was het kabinet des konings, zijne vaderlandsliefde bestond in het uitvoeren van den wil des konings, zoo zacht en gematigd mogelijk, want hij was afkeerig van bloedvergieten. Hij had in 's konings afwezigheid zacht willen regeeren ²⁾. Hij wist dat men hier niet regeeren kon als in Milaan of Napels ³⁾, dat het volk op zijn vrijheden gesteld ⁴⁾ maar tevens loyaal ⁵⁾ was. Hij zou nooit als Alva de Nederlanden onder den voet hebben geworpen, maar hij zou hun omzichtig en geleidelijk alle voorrechten hebben onttrokken, die onbestaanbaar waren met de volle oppermacht des konings ⁶⁾.

Zijn ontslag kwam juist bij tijds: het geduld zijner vijanden was uitgeput, nu het langer dan een half jaar op de proef was gesteld. Hun moed was geklommen met den voorspoed der Hugenootsche edelen in Frankrijk ⁷⁾. Zij voorzagen dat Philips zou toegeven aan hun aandrang, maar eerst als hij dien niet langer lijdelijk weerstaan kon. Dus gaan zij gedurig verder. Van de vergadering

1) Mémoires de Granvelle, t. II, p. 103.

2) Pap. d'état, t. VII, p. 7, 14, 177.

3) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 207.

4) Pap. d'état, t. VI, p. 289.

5) Ibid., t. VII, p. 76, 142.

6) Hij schreef den 17^{den} Augustus 1567 aan den koning „dat hoeveel leed hem ook de in de Nederlanden tegen God en den koning begane misdrijven deden, hij er zich toch over troostte, denkend, dat zij Z. M. de gelegenheid zouden geven om zijn gezag zoodanig in die provinciën te vestigen, dat hij er in werkelijkheid de heer van was” (Corresp. de Granvelle, t. II, p. 566; Corresp. de Phil. II, t. I, p. 560). Hij wenschte, schreef hij den 15^{den} Mei van hetzelfde jaar, ook dat men, zooveel mogelijk, de privilegiën bleef handhaven, alleen met wijziging van die, welke onbestaanbaar waren met een goede regeering (Corresp. de Granvelle, t. I, p. 441; Corresp. de Phil. II, t. I, p. 535).

7) Pap. d'état, t. VII, p. 275/6.

der Staten, die ongeveer Kerstmis had plaats gehad ¹⁾, was de kardinaal moeten wegblijven, omdat de grooten eenstemmig verklaard hadden er niet te zullen verschijnen, als zij gevaar liepen er hem te ontmoeten. Hunne eensgezindheid met de Staten hadden zij in een reeks van feesten aan den dag gelegd ²⁾: Oranje had de gedeputeerden van Vlaanderen, en Egmont die van Holland onthaald, als om te toonen dat alle stadhouders en alle provinciën eendrachtig samenwerkten.

En telkens won de ligue nieuwe leden; wij hooren op dit tijdstip voor het eerst van twee gewagen, die later berucht genoeg geworden zijn: Brederode en Culemburg ³⁾. Zij waren noch stadhouders noch Vliesridders, maar, zoo als een vertrouwde van Granvelle ze noemt, de voornaamste van den lageren adel. Hun voorbeeld moest talrijke navolgers trekken. En juist toen de brieven van Philips, waarbij hij heimelijk toegaf, onder weg waren ⁴⁾, verstoutte zich de ligue hare kleuren en haar wapen te vertoonen; zij koos zich een zinnebeeld, en kledde hare aanhangers en dienaars in een livrei, als het ware om door hun aantal ontzag in te boezemen ⁵⁾. Onder voorgeven van een eind te willen maken aan den kostbaren pronk der verschillende livreiën, besloten de verbondenen hunne lakeiën en bedienden eenerlei uit te dossen. Beurt om beurt zou een hunner het teeken

1) Ibid., p. 259.

2) Pap. d'état, t. VII, p. 262.

3) Ibid., p. 252/3, 297, 662. Hoe Brederode gewonnen was, vertelt Morillon, *ibid.*, t. VIII, p. 95. Over het hoonende gedrag van dezen bij Granvelle's vertrek zie *ibid.*, t. VII, p. 426.

4) Van der Haer, p. 248.

5) „Affin que les serviteurs d'aucuns seigneurs qui estoient amys pendant le temps qu'ils avoyent mauvaïse intelligence avecq le cardinal de Granvelle, fussent cogneus". Deze reden geeft Egmont zelf onder meer andere op (Bavay, p. 233. Vgl. ook blz. 123, 168).

bepalen dat allen op de mouw zouden dragen. Egmont, die bij loting het eerst aan de beurt kwam, koos zotskappen en zotskoppen — waarschijnlijk omdat de kardinaal de heeren der ligue wel eens voor dwaas en wuft had uitgemaakt. Maar het volk hield de kapruin voor een bespotting van den kerkvoogd, en zag in de koppen de portretten van zijne gunstelingen ¹⁾. De landvoogdes verzocht dat Egmont een ander teeken verkiezen mocht, zoo de heeren het geheele plan niet liever wilden opgeven ²⁾. Om haar te voldoen werd de zotskap door een pijlbundel vervangen, het zinnebeeld dat op de Spaansche realen prijkte, het beeld der eendracht. Wat daarmee bedoeld werd was duidelijk genoeg. Maar Egmont dacht zeker niet dat zijn teeken het wapen zou worden van eene Nederlandsche republiek ³⁾, doch, helaas, uit slechts zeven der zeventien provinciën bestaande. — Over hoe uitgebreide krachten de ligue destijds beschikte, is daaruit af te leiden dat, toen Egmont de zotskappen terugnam, er reeds twee duizend dus geteekende livrei-rokken bij de winkeliers gereed lagen. Granvelle nam daaruit aanleiding den koning te voorzeggen, dat een zoo machtige ligue niet tegen hem alleen was opgericht, en zich wel niet ontbinden zou, al was hij voltrokken.

Maar hij zelf en de koning deden door hunne veinzerij

1) Strada, en de latere geschiedschrijvers op zijn gezag, stellen het feest bij Schetz, waarop de livrei is aangenomen, in December 1563. Misschien is die opgave juist: zeker zijn er in die maand, bij gelegenheid der Statenvergaderingen, veel feesten gegeven. Maar het staat vast dat eerst onmiddellijk vóór het vertrek van Granvelle, 13 Maart 1564, de livrei te voorschijn gekomen is. De zotskaproenen zijn nooit gedragen, slechts in de winkels ten toon gehangen; en de pijlbundels zijn niet voor de maand April in zwang gekomen (Pap. d'état, t. VII, p. 415, 434, 452, 455).

2) Bavay, p. 233; Pap. d'état, t. VII, p. 484, 516, 495.

3) Zie de Resolutiën Holland bij Wagenaar, dl. VII, blz. 280; Apologie da Prince d'Orange, p. 138.

den verbondenen een gewenscht voorwendsel aan de hand om vereenigd te blijven. Hij gaf voor slechts tijdelijk afwezig te zijn ¹⁾, en in al zijne brieven kondigde hij zijne terugkomst als niet ver verwijderd aan. Natuurlijk mocht nu de ligue, die tot zijne verdrijving was aangegaan, blijven voortduren ten einde zijn terugkeer te beletten. Eerst drie maanden na zijn vertrek schreef hij aan een zijner vrienden, met last om het verder te verbreiden, dat hij niet dacht terug te keeren dan in het gevolg van den koning ²⁾. Toen was echter het goede oogenblik om de ligue te ontbinden voorbijgegaan; zij bleef voortduren en hare livrei op de straten vertoon ³⁾.

II.

Zoodra Granvelle Brussel verlaten had, keerden de grooten in den Raad van State terug, maar slechts voor zoo lang als zijne afwezigheid zou duren: zij verklaarden uitdrukkelijk aan de landvoogdes, dat zij zich weêr aanstonds terug zouden trekken, als de kardinaal ooit wederkeerde ⁴⁾.

1) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 302.

2) Pap. d'état, t. VIII, p. 90, 106. De kardinaal stelde in 1568 eene apologie van zijne handelingen gedurende zijne deelneming aan het bestuur op tegenover het manifest (de Justification) van den prins van Oranje (Vgl. boven, blz. 275).

3) Nog in Juli 1565 was zij niet verdwenen (Corresp. de Phil. II, t. I, p. 357, 363). De livrei was het eerst door Egmont gekozen; toen kwam de keus aan Megen, daarna aan Bergen (ibid., p. 348; Dédaction de l'Innocence du comte de Hornes, p. 86, 226).

4) Pap. d'état, t. VII. p. 427/8.

Zij hadden dus de zege behaald. Wat Oranje eens aan Montigny had toegevoegd: ten laatste zullen wij toch de sterkste wezen, scheen thans bewaarheid. De gehate vreemdeling was verjaagd. Maar was daarmee inderdaad de strijd beslist en gewonnen? Geenszins. Wij zagen het: met geen verandering van personen, maar met een verandering van regeeringsstelsel was Nederland gediend. En de koning had met de verwijdering van Granvelle zijn stelsel niet willen opgeven. Integendeel, hij had zijn dienaar laten vallen om des te beter zijne staatkunde te kunnen volhouden. Het liet zich met zekerheid voorzien, dat in een niet ver verwijderde toekomst de bedoeling des konings met de belangen van Nederland en de wenschen der grooten op nieuw in strijd zou geraken, en dat ten laatste de zwakkere partij zich naar de sterkere zou moeten voegen. En wie de sterkere zou zijn, was niet twijfelachtig.

Had Nederland een eigen landsheer gehad, die over geen andere rijken gebod, dan zou die vorst genoodzaakt zijn geweest in overeenstemming met den wil van het volk te regeeren. Geen geld had hem ter beschikking gestaan, dan hetgeen hij van de Staten des lands kon verwerven, want de domeinen en vaste inkomsten waren gering. En zonder geld was geen leger te werven en te onderhouden. En alleen gewapenderhand kon hij zijn wil aan zijne onderdanen opdringen. De eigenzinnigheid van den vorst zou dus terstond gebroken zijn op het lijdelijk verzet der natie. Maar, ongelukkig, de vorst, die over de Nederlanden regeerde, vervoegde tevens over de hulpmiddelen van andere machtige rijken. Werd hem door de Nederlandsche Staten geld geweigerd, hij had toch nog de inkomsten van zijn

1) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 242; Pap. diétat, t. VII, p. 7, 69.

uitgestrekte monarchie en van hare overzeesche bezittingen te zijner beschikking. Met dat geld kon hij soldaten op de been brengen, Nederlandsche of vreemde, zooveel hij verkoos. Wat zou hem dan beletten, onder eenig licht te vinden voorwendsel, zijne weérbarstige onderdanen met de wapenen tot gehoorzaamheid te dwingen?

Voorbedachtelijk waren de grooten van het krijgsevenement verstoken gehouden. Wel stonden de benden van ordonantie onder de Vliesridders, maar zij bedroegen niet meer dan tweeduizend man. Geen kapitein-generaal, wij merkten het op, was bij het vertrek des konings aangesteld. Het heette dat ieder stadhouder in zijn gewest kapitein-generaal was, maar die bepaling was op uitdrukkelijken last des konings door de landvoogdes ontdoken ¹⁾. De vaandels waren niet tot regimenten samengevoegd, die dan onder het bevel der stadhouders gesteld hadden moeten worden, maar afzonderlijk onder hunne hoplieden gehouden, die tijdelijk gehoorzaamden aan den kommandant der vesting, waarin zij gelegerd waren. En die kommandanten stonden weer onmiddellijk onder de landvoogdes. Dus hadden de grooten over de krijgsmacht van den staat zoo goed als niets te zeggen. Zonder hunne medewerking kon de regeering, als zij het noodig vond, het getal vaandels tot een aanzienlijke legermacht vermeerderen: de koning had daartoe slechts de noodige sommen uit Spanje over te maken. Nog duidelijker dan voorheen was in het vorig jaar gebleken, hoe weinig de stadhouders over het krijgsvolk te zeggen hadden, bij gelegenheid dat de regeering, om de oproerige ketters van Doornik en Valenciennes te tuchtigen, zes nieuwe vaandels had opgericht ²⁾. Zij had die onder bevel van

1) Stranda, p. 90.

2) Pap. d'état, t. VII, p. 103/4; Corresp. de Phil. II, t. I, p. 251/2; Reiffenberg, Corresp. de Marguërite d'Autriche, p. 9, 10.

zeker en Blondel, een verdienstelijk soldaat uit den Franschen oorlog, gesteld, en dezen niet aan de stadhouders der provinciën, waarin de oproerige steden gelegen waren, Bergen en Montigny, ondergeschikt, maar onmiddellijk onder de landvoogdes geplaatst. De verongelijkte stadhouders, die beiden leden der ligue waren, hadden zich daarover heftig beklaagd, en verklaard dat zij in vreedestijd geen krijgsbevel buiten het hunne in hunne provinciën zouden dulden. Maar de regeering had volgehouden, en zelfs als regel vastgesteld, dat het den koning en 's konings landvoogd vrijstond zooveel troepen te werven als hij noodig achtte, en die te plaatsen onder de kolonels die hij verkoos ¹⁾. Door den machtelozen tegenstand der stadhouders scheen voortaan die stelregel nog bevestigd. Overeenkomstig dit antecedent kon nu de regeering te allen tijde eigenmachtig de noodige manschap wapenen om hare bevelen te doen gehoorzamen. De vrijheden van Nederland waren op deze wijs zonder waarborg aan het goeddunken van een naijverigen monarch overgeleverd. De grooten des lands mochten daarom wel toezien, dat zij, door hun onbezonnen ijver voor de privilegiën, den koning geen voorwendsel aan de hand deden om van zijn overmacht gebruik te maken.

Maar het blijkt niet dat zij zich het gevaarvolle van hun toestand bewust waren. Alleen Oranje zien wij van den aanvang af wantrouwend en behoedzaam; de anderen jubelden onnadenkend in de onvruchtbare overwinning, die zij op Granvelle hadden behaald.

Met vurigen ijver — zelfs hunne vijanden moeten het erkennen ²⁾ — togen de teruggekeerde leden van

1) Van Beyd, Nederlandsche Oorloghen, blz. 84s, heeft eene andere opvatting.

2) Pap. d'état, t. VII, p. 553.

den Raad van State aan het werk. Oranje en Egmont worden in het bijzonder geprezen. Van den ochtend tot den avond, als het noodig was, waren zij bezig; geen vergadering verzuimden zij. Zij bevljigtiden zich, zegt Hopper ¹⁾, veel meer dan men ooit van hen gedacht of geloofd zou hebben. Met den Hoogen Raad en de provinciale gerechtshoven, met de gedeputeerden der Staten en steden stelden zij zich op den besten voet: zij deden hun uiterste best om hunne belofte aan den koning en de landvoogdes te houden, en de zaken beter te doen gaan dan onder het bestuur van Granvelle.

Met de landvoogdes verstonden zij zich uitmuntend. In den aanvang schijnt deze uit berekening zich met hen verzoend te hebben; zij begreep dat, om de zaken goed te doen gaan, een vertrouwelijke samenwerking onmisbaar was. Zij vermaande en verzocht den koning van zijn kant evenmin misnoegen of wantrouwen te laten blijken, maar den grooten vriendelijk te schrijven, hun dienstijver te prijzen, en hen zoo doende in te nemen en gewillig te maken ²⁾. Maar zoo hare vriendelijkheid in den beginne slechts geveinsd was, spoedig werd zij welgemeend ³⁾. Margaretha volgde uit haar aard de leiding van die haar het naast waren; gelijk zij vroeger den argwaan van Granvelle tegen de grooten gedeeld had, zoo liet zij zich thans door dezen overtuigen, dat de kardinaal haar had bedrogen om haar des te beter te beheerschen. Spoedig haatte zij Granvelle hartstochtelijk ⁴⁾, en zij zocht haar af keer aan den koning

1) Hopper, Recueil, p. 37.

2) Zij vroeg belooning voor Montigny (Corresp. de Phil. II, t. I, p. 296) en verkreeg die (p. 299, 306, 311). Zie daarover het oordeel van Chantonay (Pap. d'état, t. IX, p. 569. Vgl. id. p. 181).

3) Over hare intimiteit met Oranje en Egmont zie Pap. d'état, t. VII, p. 453; t. VIII, p. 57, 132.

4) Pap. d'état, t. VIII, l. c. en 585, 583. Uit de laatste plaatsen blijkt, wie toen voornamelijk door haar gebruikt werden, in plaats van de creaturen van Granvelle.

meê te deelen, door hem in brief op brief het kwaad over te brengen, dat zij van den kardinaal door de grooten hoorde zeggen ¹⁾). Niet minder ontstak zij in toorn tegen de handlangers van den kardinaal, tegen Viglius vooral ²⁾), die, nu hij niet langer achter Granvelle kon wegschuilen, wegkromp van bevreesdheid, en niets vuriger wenschte dan zich te mogen verbergen in den vreedzamen en geriefelijken schuilhoek, dien zich zijn voorzorg in tijds bereid had, de abdij van St. Bavo te Gent. Doch Granvelle, die de hoop nog niet had opgegeven van eens bij veranderde omstandigheden te Brussel terug te keeren, wilde den kleinmoedige niet van zijn post laten gaan, en bewoog den koning hem het gevraagde ontslag te weigeren. Zoo had de moederlooze egoïst dag aan dag het ongenoegen der landvoogdes en de hooghartigheid der grooten uit te staan, en hoezeer hij zich boog voor den storm, hij werd er toch hevig door bewogen ³⁾). Hoe langer hoe hooger klom de toorn der landvoogdes tegen hem, zonder dat hij er nieuwe aanleiding toe gaf; en, had Philips naar haar raad geluisterd, dan was de arme man op zijn ouden dag schandelijk uit 's konings dienst gejaagd, zoo niet als ketter terechtgesteld ⁴⁾). En bij zijne partijgenooten wekte zijn ongeluk geen deernis, maar zijn lafheid verachting. Barlaymont daarentegen ⁵⁾), die, vertrouwende op de gunst van zijn meester, zich niet liet verschrikken, door de bedreigingen, noch lokken door de beloften der ligue, boezemde zelfs aan zijn tegenpartij ontzag in. Zijn voorbeeld hield ook Aremberg, Aerschot en diens

1) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 311.

2) Ibid., p. 314.

3) Pap. d'état, t. VII, p. 453, 539, 656; t. VIII, p. 57, 61, 190, 267, 495.

4) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 318/9.

5) Pap. d'état, t. VIII, p. 441; t. IX, p. 236.

broeder Havré uit de ligue ¹⁾). Alle pogingen om hen te winnen mislukten.

Intusschen konden Oranje en Egmont, met al hun ijver en hun arbeid, Granvelle slechts gebrekkig vervangen. Dat lag aan de inrichting der regeering, zoo als wij die vroeger beschreven. De Raad van State immers had slechts de verplichting van raad te geven als hij gevraagd werd, niet de bevoegdheid van te regeeren. Hij had niets te zeggen, noch over den Geheimen Raad, noch over den Raad van Financiën. Granvelle, bijgestaan door Viglius en Barlaymont, had door middel dier twee colleges het binnenlandsch bestuur gevoerd. Thans was er niemand die er opzicht over hield ²⁾, en, aan zich zelf overgelaten, begonnen zij spoedig slecht te werken. De eenheid der regeering ging meer en meer verloren; de Raad van State alleen was niet berekend haar te handhaven. En met den besten wil kon de landvoogdes dit gebrek niet verhelpen; zij deed wat zij vermocht; zij ging zelfs hare bevoegdheid te buiten ³⁾, en gelaste Viglius zijn dagelijksch rapport, dat hij volgens zijne instructie aan de landvoogdes alleen richten moest, bij den Raad van State in te dienen. Op die wijs zou de Raad althans eenigermate over de zaken van politie en justitie worden ingelicht. Maar hem in de plaats der vroegere consulta te stellen, vermocht zelfs Margaretha niet.

De grooten gevoelden dat zij den regeeringsvorm geheel veranderen moesten, wilden zij hun doel bereiken en het bestuur in handen krijgen. Reeds een jaar ge-

1) Vgl. Vita Viglii, p. 40; Corresp. de Phil. II, t. I, p. 314/15; Pap. d'état, t. VII, p. 632; t. VIII, p. 441, 534.

2) Innocence du Comte de Hornes, p. 79, 229.

3) Vita Viglii, p. 89.

leden ¹⁾, nog eer Granvelle verwijderd was, had Bergen op die noodzakelijkheid gewezen. Het plan van hervorming, dat de grooten thans aan de landvoogdes voorlegden, kwam hoofdzakelijk overeen met hetgeen hij toen reeds ontworpen had. Het kwam hierop neêr: de Geheime Raad en de Raad van Financiën zouden opgeheven en door bureaux vervangen worden, die aan den Raad van State ondergeschikt werden. De Raad zelf zou van raadgevend, regeerend lichaam worden, waarin bij meerderheid van stemmen beslist werd ²⁾. Om hem voor deze uitgebreider en gewichtiger taak berekend te maken, moesten er eenige nieuwe leden in gekozen worden; Bergen, Montigny en Noircarmes, alle drie leden der ligue, werden daartoe aanbevolen. De vijanden der ligue, die in de beide af te schaffen raden zitting hadden, zouden daarentegen van het staatsbestuur verwijderd worden.

Het zal niet noodig zijn de gevolgen aan te wijzen, die uit dit plan, als het ten uitvoer gelegd was, noodzakelijk voortgevloeid zouden zijn. Een Nederlandsche regeeringsraad, gelijk men bedoelde, zou den band, die de provinciën aan de Spaansche monarchie verbond, allengs geheel hebben losgemaakt. Hij zou, in overeenstemming met de Staten des lands ³⁾, de bijzondere belangen van Nederland tegen de politiek van Spanje

1) In Augustus 1563. Zie Pap. d'état, t. VII, p. 185.

2) Zoo zegt Delrio (Rolandus Miriteus), *Alteraciones de Flandes*, p. 5, zeker met recht. Het boek is het Spaansche, maar uit het oorspronkelijke Latijn vertaalde origineel der bekende *Mémoires de del Rio*. Het heet voluit: *Comentarios de las alteraciones de Flandes sucedidas despues de la llegada del señor D. Juan de Austria hasta su muerte, compuestos en Latin por Rolando Natin Miriteo en cinco libros y traducidos en Castellano por Don Rodrigo de Medina y Marsilla. En Madrid por Pedro Madrigal, Año di 1601. Vgl. Corresp. de Phil. II, t. I, p. 347.*

3) Over dit bijeenroepen der Staten-Generaal was weder gehandeld, terwijl Armenteros in Spanje vertoefde (Pap. d'état, t. VII, p. 337/8, 373 suiv., 479) Na Granvelle's vertrek bleef Brabant er op aandringen (id., p. 446).

hebben verdedigd. Alleen door zijne bemiddeling zou de koning op het volk hebben kunnen werken, en zoo als Delrio zegt ¹⁾, de koning zou in Nederland evenveel te zeggen hebben gekregen als te Venetië de doge.

Zou het land bij zulk een hervorming gewonnen hebben? Wie durft het beslissen? Zeker, de ondervinding, die onze republiek in later tijd van zulk een veelhoofdige regeering heeft opgedaan, stemt er ons niet gunstig voor. Buitendien, wij mogen niet voorbijzien, dat het de bedoeling der grooten niet alleen was een inheemsche in de plaats van een vreemde, maar evenzeer een adellijke in plaats van de burgerlijke regeering te stellen, gelijk die in de laatste jaren ingericht was geweest. Niet zonder grond twijfelde Viglius ²⁾, of de heeren hem en zijns gelijken niet „te geringe gezellen” zouden achten om naast hen in een zoo aristocratischen raad te zitten.

Reeds nu te midden der verwarring, die op het vertrek van Granvelle' ³⁾ gevolgd was, stak de overmoed der edelen op. Uit de hoogte zagen de adellijke heeren neer op de getabberden — de *longues robes* ⁴⁾, zoo als zij de raadsheeren en in het algemeen de burgerlijke beambten minachtend noemden. Dikwijls hadden zij in vroeger dagen de rechters verwenscht, die hen in hunne processen tegen de steden en het domein veroordeeld hadden, te meer naarmate hun schuldenlast hen dieper neêrdrukte; doch uit ontzag voor de regeering, die de rechtspraak deed eerbiedigen, hadden zij zich stil gehouden. Maar thans, reeds half ontwassen aan dit

1) *Alteraciones de Flandes*, p. 5.

2) *Pap. d'état*, t. IX, p. 279/80.

3) Die voor een vijand der edelen en een vriend der geringe lieden doorging *Pap. d'état*, t. VIII, p. 270).

4) *Pap. d'état*, t. VIII, p. 297, 337.

heilsame gezag, durfden zij de rechters, die hen in het ongelijk hadden gesteld, verguizen en bijna mishandelen. In tegenwoordigheid van Oranje durfde Hoochstraten, die zeker niet tot de overmoedigsten behoorde, den president der Rekenkamer van Brabant beschimpen ¹⁾, omdat deze voor eenigen tijd de belangen van Turnhout en van het domein tegen hem had behartigd. „Al dat getabberde volk” (raasde hij) „is gemeen volk, en gij zijt een gemeen heer, en gemeen volk doet gemeene dingen”. Met moeite bracht de Prins, die zich zeker over zijn vriend schaamde, den woedende tot bedaren. — En dit was niet een op zich zelf staand feit: het was er een uit vele. Allerlei processen tegen steden en tegen het koninklijk domein, die lang begraven en vergeten waren, rakelden de behoeftige edelen weêr op, nu zij onder het beheer, van standgenooten meer kans meenden te hebben op een gunstige rechtspraak. Welke middelen er al zoo werden aangewend om de rechters handelbaar te maken, zien wij in het eene voorbeeld van Hoochstraten.

Eveneens gingen sommige stadhouders te werk. Het was steeds hun toeleeg geweest zich in hunne provinciën al de rechten van den landsheer toe te eigenen, en zich zoo weinig mogelijk naar de landvoogdes te voegen. Maria van Hongarije had hen in haar tijd met vaste hand ondergeschikt gehouden, doch onder het zwak bestuur van den hertog van Savoye waren zij den band ontsprongen, en zich veel gaan aanmatigen dat Granvelle hun niet op eens weêr onttrekken durfde ²⁾. Tijdens zijn bestuur veroorloofden zich de stadhouders

1) Pap. d'état, t. VII, p. 599, 634. Vgl. t. VIII, p. 256/7.

2) Na het bedwingen van den opstand wenschte Granvelle dan ook de stadhouders terug te brengen tot den staat, waarin zij onder koningin Maria verkeerd hadden (Corresp. de Phil. II, t. I, p. 562).

velerlei dat tegen hun instructie streed ¹⁾. Hoewel hun was voorgeschreven in hunne provincie verblijf te houden ²⁾, waren sommige doorgaans afwezig; vooral Mansfelt en Bergen zondigden in dit opzicht. Zonder verlof, somtijds zelfs als hun uitdrukkelijk verlof geweigerd was, trokken zij heen en weêr naar eigen goeddunken, en de bedenkingen der landvoogdes werden met nietige uitvluchten beantwoord.

Maar veel verder nog durfden zij gaan, nu Granvelle verdreven en de ligue aan het bewind gekomen was. Hunne aanmatiging, zeggen de vrienden van den kardinaal, ging alle perken te buiten ³⁾. Zij benoemden eigenmachtig tot posten, die alleen de landvoogdes te vergeven had ⁴⁾; zij verleenden gratie; zij kenden voorrechten toe, hetgeen hun niet toekwam. Bergen ontzag zich niet de troepen, die in zijn gouvernement, Henegouwen, gelegerd waren, zonder voorweten der landvoogdes, tegen zijn eigen stad Bergen op Zoom te laten optrekken, toen daar oproerige bewegingen ontstonden ⁵⁾. Dezelfde Bergen zocht het beheer van eenige inkomsten zijner provincie aan den Raad van Financiën te onttrekken en zich toe te eigenen ⁶⁾. — En nog veel erger maakte het in Luxemburg Mansfelt, die wel niet uit liefde tot Nederland, maar veeleer uit adeltrots aan de ligue deelgenomen had, en de hevigste der vijanden van den kardinaal geweest was. Aanhoudend lag hij met het Provinciale Hof ⁷⁾ overhoop, en de raadsheeren behandelde hij als

1) Pap. d'état, t. VI, p. 553.

2) Gordon, Dissertatio, p. 157, art. 1.

3) Pap. d'état, t. VIII, p. 533.

4) Gordon, l. c. art. 26, 27; Corresp. de Phil. II, t. I, p. 372.

5) Pap. d'état, t. VIII, p. 269. Vgl. p. 297, 341.

6) Ibid, t. VII, p. 74.

7) Ik bedien mij liever van het woord *Hof* voor het opperste gerecht der

waren zij zijn knechten ¹⁾. Om hun tegenstand te breken wenschte hij een aantal edellieden in het Hof benoemd te hebben, daaronder den luitenant zijner bende van ordonnantie, en om voor dezen plaats te maken, stelde hij voor den president en eenige der lastigste leden eenvoudig af te zetten. — Niet alle stadhouders zeker gedroegen zich als Bergen en Mansfelt; maar alle, wordt ons verzekerd, zochten de hooge colleges hunner provincie aan hun gezag te onderwerpen, en aan het onmiddellijk opzicht der algemeene regeering te onttrekken. Alle waren er op gesteld ²⁾, dat de steden en corporatiën met hare requesten en remonstrantiën tot hen kwamen en hunne bemiddeling bij de landvoogdes verzochten. Blijkbaar ging de regeering weêr terug op den weg, dien zij sedert een eeuw bewandelde: het provincialisme dreigde weêr op de centralisatie de overhand te nemen.

En in het troebele water vischten de intriganten, die nooit in een regeering ontbreken. De ondergeschikte ambtenaars ³⁾ verkochten hun voorspraak en hun invloed. Armenteros ⁴⁾, een secretaris van de landvoogdes, die, sedert Granvelle vertrokken was, in blakende gunst bij haar stond, had in het bijzonder den naam van te speculeeren met zijn invloed op zijne meesteres ⁵⁾: hij kreeg er den spotnaam van Argenteros naar. Niets was er, of men kon het voor geld van de regeering verwerven.

provincie, dan van de eigenlijke benaming *Raad*, die licht een verkeerde voorstelling zou geven.

1) Pap. d'état, t. VII, p. 634, 651; t. VIII, p. 297; t. IX, p. 239.

2) Ibid., t. VIII, p. 269; Archives, t. I, p. 319.

3) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 350; Pap. d'état, t. IX, p. 52, 216/7, 288, 406/7.

4) Pap. d'état, t. VII, p. 481, 553, 657, 678; t. VIII, p. 90, 426.

5) Pap. d'état, t. VIII, p. 621/2.

Onder Granvelle werden er geen loterijen veroorloofd ¹⁾ dan ten bate der schatkist; nu werden er ook aan partikulieren vergund, en dat geenszins voor niet, als het gerucht waarheid sprak. Zelfs de goede naam van Margaretha bleef niet onbesproken. De kwaadsprekendheid verbreidde dat zij geschenken aannam, en zich verschoonde met te zeggen, dat koningin Maria haar ook daarin was voorgegaan ²⁾).

Het zijn meestal vrienden van den kardinaal, die ons al deze misbruiken der nieuwe regeering aanbrengen; wij moeten ons dus voor hunne overdrijving in acht nemen. Maar dat het er zeer onbehoorlijk moet zijn toegegaan, kunnen wij veilig besluiten uit enkele gezegden van vrienden der ligue. Zoo erkent Hoorne, dat het sedert het vertrek van Granvelle even slecht, ja nog slechter dan tijdens zijn beheer met de regeering gesteld was. Hij geeft daarvan de schuld aan Viglius en de andere kardinalisten, die misschien door hun onwil en hun tegenwerking de verwarring vermeerderd, maar zeker niet veroorzaakt hebben; de eigenlijke oorzaak van het wanbestuur lag in de inrichting der regeering, die, nu Granvelle er niet meer was, zonder opzicht en zonder leiding, aan den willekeur van ondergeschikte ambtenaren was overgelaten.

De belofte, dat alles op orde zou komen, als de kardinaal maar eens verwijderd was, waren de grooten dus niet nagekomen. Evenmin hunne andere belofte, dat de weigerachtige Staten van Brabant terstond de beurs zouden openen, als de grooten het roer der regeering in handen hadden genomen. Een rond jaar verliep er nog, eer Brabant in de bede, die door de overige provinciën

1) *Corresp. de Phil. II, t. IV, p. 3; Viglius ad Hopperum, p. 496; Mémoires de Champagny, p. 238, 255.*

2) Over de omkoopbaarheid der rechters drukt Alva zich krachtig uit

was ingewilligd, zijn toestemming gaf ¹⁾). Granvelle had het wel voorspeld: de invloed van Oranje en Bergen op de Staten van Brabant berustte op hun aangenamen raad om de bede niet toe te staan; nu zij een tegenstrijdige raad gaven, vonden zij niet zoo gereedelijk gehoor ²⁾). Eerst weigerden de Staten, omdat hun protest tegen de inlijving der abdijen bij de bisdommen nog niets had uitgewerkt. Toen de koning kort daarop toegaf, dat de abdijen zelfstandig zouden blijven ³⁾, mits zij een vaste som tot onderhoud der bisschoppen uitkeerden, verklaarden de Staten zich in het geheel tegen het oprichten van bisdommen in Brabant ⁴⁾, bepaaldelijk tegen het vestigen van een bisschopszetel te Antwerpen.

Hun tegenwerking bracht de Staten van andere provinciën ook weêr aan den gang ⁵⁾). Men hoorde op nieuw beweren, dat de landsheer buiten voorweten en toestemming der volksvertegenwoordiging een zoo gewichtige verandering niet had mogen verordnen. Er werd gerept van de mogelijkheid dat de Paus de nieuwe kerkregeling terug zou nemen ⁶⁾). Men begon aan te dringen op het bijeenroepen der Staten-Generaal, die dan den koning zouden verzoeken den vroegeren toestand der Kerk te herstellen en de plakaten te matigen ⁷⁾).

(Corresp. de Phil. II, t. II, p. 348). Vgl. ook Soutendam, Mededeelingen enz., blz. 134.

1) Pap. d'état, t. VIII, p. 559, 646, 679. Vgl. t. IX, p. 636.

2) Pap. d'état, t. VII, p. 187.

3) Corresp. de Phil. II, t. I, p. CIV—V; Rec. de Hopperus, p. 29; Pap. d'état t. VIII, p. 263.

4) Pap. d'état, t. VII, p. 436, 452; t. VIII, p. 56.

5) Ibid., t. VIII, p. 234, 237.

6) Ibid., p. 50.

7) Ibid., p. 50, 134, 152, 165, 537; Rec. de Hopperus, p. 41. Men verwachtte dat de Staten-Generaal gemeene middelen ter bestrijding der gewone uitgaven des lands zouden toestaan (Pap. d'état, t. VII, p. 476/8). Brabant dreef daartoe sterk, maar Vlaanderen was er tegen, evenals Holland (Pap. d'état, t. VII,

Een slechte aanbeveling, voorwaar, bij den koning van de Staten-Generaal, tegen welke hij reeds zoo ingenomen was. Hij behoefde de dringende verzoeken van Granvelle niet, om zijn verlof tot hunne bijeenroeping ten stelligste te weigeren ¹⁾). De landvoogdes mocht echter die weigering niet onbewimpeld aan de grooten overbrengen, maar wel verklaren, dat voor als nog aan het oproepen der Staten-Generaal niet te denken viel, en dat daartoe in alle geval uitdrukkelijk verlof van den koning moest worden ingewacht. De landvoogdes was overingens zoo geheel door de grooten gewonnen, dat zij met hen instemde zoowel in het verzoek om hervorming der hooge staatscolleges, als in dat om oproeping der Staten-Generaal ²⁾). Philips liet zich evenmin tot het eene als tot het andere bewegen; hij hield zich bij zijn ouden stelregel: uitstellen, tijd winnen, niets beslissen.

Een nieuwe moeilijkheid kwam in den loop van dit jaar, 1564, de reeds bestaande nog vermeerderen. Het concilie van Trente was eindelijk gesloten, en zijne gewichtige besluiten, die dienen moesten om het katholicisme van de ketterij der protestanten scherp te onderscheiden en de kerktucht strenger dan ooit te voren te herstellen, werden door den Heiligen Stoel aan de verschillende mogendheden ter afkondiging toegezonden. Philips besloot een goed voorbeeld te geven, en, hoewel sommige bepalingen in strijd waren met de waardigheid en de rechten zijner kroon, al de besluiten onvoorwaardelijk af te kondigen ³⁾). Hij was trouwens van plan ze slechts ten uitvoer te leggen

p. 596, 655; t. VIII, p. 55). Men vreesde dat de Staten zelfs op de geestelijke goederen aanspraak dachten te maken (Pap. d'état, t. VII p. 518, 595).

1) Pap. d'état, t. VII, p. 492, 591.

2) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 363, 368.

3) Pap. d'état, t. VIII, p. 117, 229, 310, 568.

voor zoo ver zij zijne bevoegdheid niet verkortten. Ook aan de landvoogdes werd bevel gezonden de afkondiging in Nederland te laten geschieden. De Geheime Raad, bij wien deze aanschrijving het eerst in behandeling kwam, maakte geen zwaarigheid, en adviseerde zonder verwijl 's konings bevelen uit te voeren ¹⁾. De Raad van State daarentegen zag er bezwaar in: sommige bepalingen schenen in strijd met de rechten der kroon en met de vrijheden der natie; het was noodzakelijk daarover eerst met het hof van Madrid in onderhandeling te treden. Zoo werd de zaak op de lange baan geschoven, want elke vraag en antwoord vereischten ongeveer twee maanden tijds; en de bedoeling des konings om, door oogenblikkelijke een onvoorwaardelijke gehoorzaamheid aan den Paus en het concilie, een voorbeeld aan de Christenheid te stellen, werd dus gedeeltelijk verijdeld. Het zou zeker verstandiger en voorzichtiger geweest zijn, den kerklievenden koning in deze niet allerge-wichtigste zaak te wille te zijn.

Maar aan den anderen kant, de houding der grooten was moeilijk ²⁾. Sedert Granvelle, die vroeger van alles de schuld kreeg, vertrokken was, heette zij de regeering te leiden, en waren zij dus bij het volk verantwoordelijk voor de daden der regeering. Hadden zij zonder tegenwerping de besluiten van het concilie hier te lande afgekondigd, het zou hun ten kwade geduid zijn door het aanzienlijke deel der natie, dat de geestelijkheid haatte en de versterking van haar macht meer dan

1) Aangenomen door de synode te Utrecht in October 1565. Zie De la Torre, *Relatio*, uitgegeven door J. van Lommel S. J. (Archief aartsbisdom Utrecht, dl. X, p. 145).

2) Over de gesindheid van Bergen en Montigny aangaande de geloofsvervolgving vgl. *Corresp. de Phil. II*, t. I, p. 239; *Pap. d'état*, t. VII, p. 50. Vgl. ook *ibid.*, p. 121 en *Corresp. de Phil. II*, t. I, p. 232, 235/6, 323. Over die van Bergen: *Pap. d'état*, t. VII p. 69, 74; t. VIII, p. 99; t. IX, p. 43, 344.

iets anders vreesde. Misschien was het in hun eigen belang nog verkieselijker den koning te mishagen dan het volk tegen zich in te nemen. Geplaatst tusschen koning en natie hadden zij beiden te ontzien, maar bij den koning verdacht en ter nauwernood geduld, moesten zij vooral bij de natie hun steun zoeken. En bij de natie trad dagelijks meer het godsdiensig belang op den voorgrond.

Aan de groote godsdienstige beweging, die snel aan het opkomen en toenemen was, was een tijd van rust en onverschilligheid voorafgegaan. Zonder geestdrift voor of tegen de kerkleer, was het volk, vooral het beschaafde deel des volks, afkeerig van de geestelijkheid geworden, die van hare rijke posten leefde zonder zorg, zonder ijver, alleen bezorgd en ijverig tegen alle nieuwigheid, die haar weelderig leven storen kon. Ook in de Nederlanden was deze stemming algemeen: men behoeft de *Cent nouvelles nouvelles* maar te lezen, om te weten, hoe het er bij den aanvang der zestiende eeuw hier te lande met den godsdienst en de geestelijkheid uitzag. Met uitbundige toejuicing hadden deze talrijke benijders en vijanden der geestelijken het eerste opkomen van het protestantisme begroet. Zij letten niet op de verlevendiging van het geloof, die Luther en de zijnen vooral bedoelden; zij merkten slechts den strijd op, dien de nieuwe leer tegen de oude kerkorde voerde, en dit was genoeg om hun bijval aan de protestanten te verzekeren. Eerst toen de godsdienstige ernst, de geloofsijver en geestdrift der hervormers zich openbaarden, toen de nieuwe leer met een strengere moraal optrad dan de vadsige geestelijkheid in de laatste eeuwen gepredikt had, vielen allengs de schijnvrienden weer af; en toen de opgewondenheid van geestdrijvers

en wederdoopers de maatschappelijke orde verstoorde, werd menigeen door zijn zelfzucht tot het oude geloof teruggebracht. Gelukkig echter nam ook de Luthersche Kerk spoedig de kalme en rustige houding eener gevestigde Kerk aan, die, ondergeschikt aan de overheid, door karig bezoldigde leeraars bediend werd, en geen aanstoot gaf aan de grooten en rijken der wereld.

In ons land had de Luthersche hervorming gereeden ingang gevonden, maar de plakaten van keizer Karel hadden haar verhinderd zich te openbaren en te vestigen; de wederdooperij was even als elders hier bloedig bestreden en onderdrukt. Toen later het Calvinisme zich indrong en veld begon te winnen, werd het op ééne lijn met de wederdooperij en beneden het Martinisme gesteld en hevig bestreden ¹⁾. De Roomsche Kerk evenwel had van die geweldige maatregelen maar weinig nut getrokken. De bevolking, die van de prediking van een voor hare behoeften berekenden godsdienst verstoken werd gehouden, haatte er de oude Kerk te vinniger om ten wier behoefte haar dit geweld werd aangedaan. Met mededoogen en verontwaardiging zag zij de arme slachtoffers, die den moed hadden voor hun overtuiging uit te komen, den marteldood sterven. Ook die den geloofsijver der protestanten niet deelden en zelfs niet begrijpen konden, vonden het toch een gruwel, dat iemand om zijne meeningen ter dood werd gebracht. Het getal der ijverige katholieken; die het oude geloof te vuur en

1) De hevige geloofsvervolgung begint met 1550. Haemstede (ed. 1590), blz. 178^b, zegt van 1547: „Want daer en was noch sulcken geerichheit niet om der Christenen bloedt te verstorren als namaels geworden”. Over de verandering in 1550 zie Wesenbeke, *Mémoires*, p. 87; Viglius ad diversos, p. 349, 352; *Justification du prince d'Orange*, p. 14 en *Corresp. de Guillaume le Tacit.*, t. VI, p. 359/60. In 1562 was er scherpe vervolging. *Sovinium Antiquitatum*, t. V, p. 175, 177, in 1568 nam de ketterij toe (*Hopper ad Viglium*, p. 57). Volgens de *Justification* (p. 169) waren er meer dan 50,000 martelaren vóór 1560.

te zwaard gehandhaafd wilden zien, was hier te lande gering. Van de regenten en magistraten waren verreweg de meeste voor de matiging, de groote heeren eveneens ¹⁾; zelfs Granvelle was niet vervolgziek geweest.

Maar koning Philips blaakte van geloofsijver. In geen opzicht kwam de tegenstrijdigheid zijner bedoelingen met de wenschen en belangen van het Nederlandsche volk duidelijker aan het licht ²⁾ Wat aan het volk een gruwel scheen, het dooden, het martelen der ketters, was naar zijne overtuiging de heiligste plicht der overheid. Het welvaren, het behoud van zijn land wilde hij des noods aan het heil der Kerk ten offer brengen. Het was te voorzien, dat op dit punt vorst en volk vroeg of laat in botsing komen zouden.

Het is onmogelijk aan te nemen, dat de grooten deze gezindheid des konings niet kenden. Zij moeten geweten

1) Al vroeg wordt den grooten ten laste gelegd, dat zij, hoewel rechtsinnig, de ketterij niet vurig genoeg bestrijden. Vgl. Corresp. de Phil. II, t. I, p. 240 (Margaretha aan den koning, 18 Maart 1563); Pap. d'état, t. VII, p. 1 (id. aan id., 6 Februari 1563). Vooral Bergen en Montigny toonden zich flauw te Valenciennes en te Doornik in Maart 1563 (Corresp. de Phil. II, t. I, p. 239; Pap. d'état, t. VII, p. 68). Montigny had dan ook in het laatst van 1562 te Madrid de vrees voor Spaansche inquisitie als een der redenen van misnoegen opgegeven (Corresp. de Phil. II, t. I, p. 232) en zeide dikwerf: „qu'il est abusif de punir de mort les délits en matière de religion" (Granvelle aan den koning, 10 Maart 1563 in Pap. d'état, t. VII, p. 50. Vgl. t. IX, p. 217). Bergen zeide eveneens openlijk: „que no es bien por cosas de la fee derramar sangre" (Pap. d'état, t. VII, p. 74). De grooten riepen in Juli 1563 om toegeeflijkheid, zooals Schwendi vroeger gedaan had (Vgl. diens brief in Pap. d'état, t. VIII, p. 439). Egmont alleen was voor het uitvoeren der plakaten (Pap. d'état, t. VII, p. 121. Vgl. t. IX, p. 217). In Juli 1564 herrinnert Granvelle (Vgl. den brief van Hoorne van 4 Augustus 1563 in Corresp. de Phil. II, t. I p. 261/2) aan Viglius (Pap. d'état, t. VIII, p. 99), dat iemand (Bergen) al voor drie jaargezegd had, dat al dat ombrengen niets hielp. Bergen was zelf wel voor een colloquium als dat van Poissy (zie Pap. d'état, t. IX, p. 43). Ook later keurde hij de bloedige besluiten af (o. a. t. IX, p. 344).

2) Hoe keizer Karel gezind was: Vgl. placcaat van 7 October 1561 en het register van Aert van der Goes, p. 171, aangehaald bij Wagenaar, dl. V. blz. 27.

hebben, dat Philips zich door niets ter wereld zou laten bewegen de vestiging der onrechtzinnigheid in zijne staten te gedoogen. En toch gingen zij in dezen tijd met plannen om, die de strekking hadden om de Kerk in haar zelve zoo te hervormen, dat de gematigde protestanten er door bevredigd zouden zijn. Zij knoopten onderhandelingen aan met Cassander en andere hoofden van dezelfde partij.

Jammer, dat dat wij van deze gewichtige aangelegenheid zoo gebrekkige kennis dragen. Onze geschiedschrijvers maken er ter nauwernood melding van. Maar het is de moeite wel waardig de weinige verpreide berichten, die hiervan tot ons gekomen zijn, bijeen te zamen en in verband te brengen,

Cassander, een Nederlander (uit Katzand geboortig), te Leuven onderwezen, behoorde tot die mannen, die, te midden der godsdienstige beweging van Luther en Zwingli opgegroeid, in hun jeugd het bijgeloof en het misbruik der oude Kerk verfoeid en de partij der hervormers gekozen hadden, maar die later, door de hevigheid en den strijdlust der protestanten afgeschrikt, in het midden tusschen de beide partijen hun eigen weg trachtten te gaan; die de Kerk in de Kerk naar het voorbeeld der eerste eeuwen hervormen en de verbroken eenheid van het Cristendom herstellen wilden. Zoo als bijna altoos, zoo voldeed ook deze poging tot bemiddeling geen van beide partijen ¹⁾. Maar onze onpartijdige grooten, en allen die geen behoefte aan volslagen hervorming gevoelden, die niet veel meer verlangden dan de geestelijkheid van haar rijkdom en aanzien beroofd en tot den rang der protestantsche predikanten verlaagd te zien, juichten de plannen van Cassander van harte toe.

1) Vgl. Broer Cornelus, dl. I, blz. 229.

Cassander ¹⁾ was een man van studie, zonder eerezucht, ziekelijk buitendien; hij leefde rustig te Keulen. Had hij gewild, hij had een groote rol kunnen spelen. Toen in Frankrijk na den dood van koning Frans II, met de regentes Catharina de Medici en Antonie de Navarre, de partij van matiging en godsdienstvrede aan het bestuur gekomen was, en ter bijlegging der geschillen een vriendelijke samspraak te Poissy had verordend, werd Cassander uitgenoodigd over te komen en zijne bevredegingsplannen, onder bescherming der regeering en in het bijzonder van den koning van Navarre, voor die vergadering te ontvouwen. Maar de grijsaard zag op tegen zoo zware taak en verontschuldigde zich. In zijne plaats trad thans een jonger en veel geschikter man op, doordrongen van dezelfde godgeleerde meeningen, maar tevens een hoveling van karakter, een bekwaam jurist, vol eerezucht en die liever een staatkundige rol vervullen dan een vergeten hoogleeraarsambt bekleeden wilde. François Baudouin — Franciscus Balduinus, zoo als de geleerde wereld hem noemde — was even als Cassander een Nederlander, te Atrecht opgevoed, maar om zijn kettersche gevoelens verdacht, reeds in zijn jeugd uitgeweken ²⁾ en aan de universiteiten van Frankrijk en Duitschland en Genève volleerd. Hij had zich op nog jeugdigen leeftijd den roem verworven van een der eerste juristen van zijn aan groote juristen zoo rijken tijd te wezen, en zoo had hem de keurvorst van de Paltz tot hoogleeraar in de rechten te Heidelberg benoemd. Maar allengs was hij van zijn vroegere godsdien-

1) Over Cassander en Balduinus vergelijk men de boven meermalen aangehaalde *Illustrium et clarorum virorum Epistolae*, passim en het leven van Balduinus, geplaatst voor zijne *Opera omnia*.

2) Vgl. Paillard, *Procès de Pierre Brully (Mémoires couronnés par l'Académie royale de Belgique, 8e. 1878)*.

stige overtuiging teruggekomen: het bestudeeren der kerkelijke oudheid had hem een diepen eerbied voor de Moekerk ingeboezemd; hij wilde haar nog wel van de smetten, waarmede hij haar bezoedeld zag, gereinigd, maar niet meer als in den grond bedorven vernietigd hebben. Vooral sedert hij Cassander had leeren kennen, was hij in deze denkbeelden versterkt, en hij had, zooveel dat te Heidelberg doenlijk was, ze aan zijn hoorders gepredikt ¹⁾. Op hem dus vestigde zich de aandacht van Antonie van Navarre, toen Cassander zich verontschuldigd had; en hij verklaarde zich, op de eerste uitnoodiging, aanstonds bereid naar Frankrijk over te komen. Voorzien van een nieuw geschrift van Cassander: „Over de plicht van een vroom man in tijden van godsdienstige tweespalt” ²⁾, waarin dringender dan ooit tot eendracht en verzoening geraden werd, stelde hij zich te Poissy tusschen de katholieken en protestanten in: door de laatsten vooral werd hij als een afvallige met verachting afgewezen. Calvin en Beza vatten zelf de pen op tegen hem en tegen het boekje, dat zij hem ten onrechte toeschreven, en behandelden hem met een grofheid die slechts uit de zeden van den tijd gedeeltelijk verontschuldigd kan worden. Van de gehoopte verzoening kwam niets. Van den hoogen post, dien Baudouin zich had voorgespiegeld, evenmin. Door den dood van Antonie van Navarre verloor hij eerlang zijn eenigen beschermer.

Dezen man ontboden de Nederlandsche grooten in 1563 naar zijn vaderland terug ³⁾. Door hun invloed

1) O. a. in 1557 „in Principum conventu Francofordiensi” (F. Balduinus aan Cassander, Frankfort 15 October 1557, in *Illustr. et clar. vir. epist.*, p. 133/9. Vgl. *Opera omnia*, Praefatio, XIII, p. 774).

2) Zie over dit boekje: Broer Cornelis, dl. I, blz. 213. Ook *Corresp. de Granvelle*, t. I, p. 602.

3) Cassander zelf was in den zomer van 1561 of 62 te Brugge geweest (*Opera omnia*, p. 1123, 1129).

werd het banvonniss, dat in zijn afwezen tegen hem geveld was, teruggenomen, en zelfs een hoogleeraarsplaats aan de universiteit te Douai voor hem ingeruimd ¹⁾. Vooral Lodewijk van Nassau, die hem te Straatsburg en te Heidelberg gehoord had, had hem aanbevolen en verwachtte veel goeds van zijne bemiddeling. Door 's graven tusschenkomst zeker had Baudouin, in den zomer van 1563, in het geheim een samenkomst met Oranje, waarvan ons ongelukkig de bijzonderheden alweër niet bekend zijn. Maar de afloop was gunstig voor Baudouin; een schitterende toekomst werd voor zijn eerzucht geopend: de hoogleeraarspost zou slechts het begin van zijn loopbaan wezen; een plaats in den Geheimen Raad werd hem toegezegd. In die betrekking zou hij de verlangde regeeringshervorming in bijzonderheden uitwerken, en tevens eene nieuwe wetgeving op het punt der religie helpen ontwerpen. Het ontbrak niet aan Cassandrianen onder de leden der hooge colleges: Maes, de raadsheer in het Hof van Brabant, Molinaeus (niet te verwarren met zijn beroemden Franschen naamgenoot), hoogleeraar te Leuven, Hopperus zelf hielden briefwisseling met Cassander ²⁾. Viglius was ook verre van rechtzinnig, en had met Melanchthon in vriendschapsbetrekking gestaan. Baudouin maakte zich sterk, in overleg met deze heeren, een zeer aannemelijke moderatie te ontwerpen, die den koning door de grooten en magistraten gerust kon worden aanbevolen, en die veel beter dan de bloedige plakكاتen berekend zou wezen om de eendracht in de kerk te herstellen en te bewaren ³⁾.

1) Gabbema, *Clarorum virorum epistolae*, p. 194 (Geldorpianus aan Tiara uit Leuwarden, September 1563).

2) *Illustr. et clar. vir epist.*, p. 186, 176, 221, 231, 264.

3) Een brief van Baudouin uit Nederland staat bij Kervyn, *Les Huguenots et les Gueux*, t. I, p. 185.

Dit overleg met Baudouin, hoe onvolledig ook bekend, kenteekent ons toch genoegzaam de gezindheid der grooten jegens den godsdienst op dit tijdstip. Geen geloofsijver bezielde hen; alleen afkeer van bloedige vervolging en zucht tot vrede deed hen opkomen tegen de scherpe plakkaten ¹⁾. Tegen de kerkleer, zoo als die op het concilie van Trente was vastgesteld, verklaarden zij uitdrukkelijk geen bezwaar te hebben. Lodewijk van Nassau, wordt ons verzekerd, verlangde niet meer dan dat aan de Nederlandsche Kerk het avondmaal onder de beide teekenen, het huwelijk der priesters en de leer der rechtvaardigmaking vergund werd. Dat doortastende hervorming, dat een volslagen omkeering vereischt werd, om het geloof te vernieuwen en te verlevendigen, bevroedde geen der grooten. En wij kunnen het wel begrijpen: de ervaring, die ons geleerd heeft, moesten zij nog opdoen. Hun rang maakte hen vooral begeerig naar vrede en eendracht. Zij duchtten de uitspatting van het gemeene volk zoowel als de overheersching der vreemde regeering. Een vergelijk tusschen de uiterste partijen moest hun welgevalliger zijn dan de overwinning van een van beide.

Wij moeten ons ook niet voorstellen, dat zulk een vergelijk op dit tijdstip een ijdele hersenschim was. De ondervinding heeft later zijne onuitvoerlijkheid bewezen; maar in het jaar 1563 deed het zich nog geheel anders voor. Zoolang het concilie van Trente niet gesloten was, scheen de kloof tusschen het katholicisme en protestantisme nog te dempen. Eenige matige concessies zouden waarschijnlijk een aantal Lutheranen in de Moederkerk terug hebben gebracht. De hertog

1) Vgl. de uitspraak van Bergen in *Corresp. de Granvelle*, t. I, p. 602 en *Pap. d'état*, t. IX, p. 344.

van Wurtemberg, onder anderen ¹⁾), toonde zich juist in dezen tijd niet ongenegen met zijn onderdanen in de katholieke Kerk terug te keeren, mits ongeveer dezelfde voorwaarden vervuld werden, die Lodewijk van Nassau wenschelijk achtte. Zelfs nog na het uiteengaan van het concilie bleef de keizer van Duitschland voor zijn rijk bij den Paus aanhouden op het toestaan van de beide teekenen des avondmaals en het huwelijk der geestelijken ²⁾): en de Heilige Stoel scheen niet zoo vast besloten het gevraagde te weigeren, of Philips achtte het noodig dat zijn gezant daartegen ten stelligste waarschuwde.

Het plan der grooten zou dus niet zoo onuitvoerlijk geweest zijn, indien zij met een anderen landsheer dan Philips te doen hadden gehad. Maar dat deze ooit zijn toestemming tot het hervormen der geestelijkheid en van den kerkdienst zou verleen, was ondenkbaar. Misschien is ook daarom aan het plan geen verder gevolg geven. Buitendien Baudouin werd door de vijandschap die hem de protestanten betoonden, meer en meer in den kring der katholieke Kerk teruggedrongen. Hij bemoeide zich, na zijn terugkomst uit Nederland, Condé, een van de hoofden der Hugenoten, met de Guises door een huwelijksverbintenis te verzoenen; die poging deed hem bij de protestanten allen invloed verliezen, en zijn hatelijk twistgeschrijf tegen Calvin en Beza bracht hem in nog slechter naam: door zulk een man was geen bemiddeling meer mogelijk, en de Nederlandsche grooten gaven hem op. Ook was hij van zijn kant huiverig geweest zich met hen en hunne

1) Pap. d'état, t. VIII, p. 414.

2) *Illustr. et clar. vir. epist.*, p. 189. Maximiliaan was bevriend met Oranje en Egmont (Ranke, *Ueber die Zeiten Ferdinands und Maximilians II* (Werke, t. VII), p. 73. Vgl. Pap. d'état, t. VI, p. 535).

ontwerpen dieper in te laten ¹⁾ Hij was zelfs niet eens meer uit Frankrijk teruggekomen, hoewel Lodewijk van Nassau en anderen hem dringend noodigden.

Daarom gaven de grooten hun plan van matiging en verzoening niet op; ook zonder de medewerking van

1) Al wat wij van de onderhandelingen der grooten met Baudouin weten, hebben wij aan Van der Haer te danken (p. 255); wat Burgundius er bijvoegt beteekent niet veel. Als zijn zegsman noemt Van der Haer daar een neef van Baudouin, denklijk Du Monceaux, die in de intrigues met Condé en de Guises gebruikt werd, en van wien wel de *Bucolica Fr. Moncaei* sullen zijn, daar hij hem elders (p. 268) *Monceium Balduini nepotem* noemt. Een andere neef van Baudouin, Max de Wignacourt, heeft een *Discours* over de oorzaken van de Nederlandsche onlusten geschreven, maar daarin heb ik te vergeefs naar berichten omtrent het met zijn oom verhandelde gezocht. Men lette hierbij op hetgeen Rahlenbeck (die mij, zonder mij te citeeren, plundert) zegt (*Bibliophile Belge*, XVI, p. 32), op de plaats in de *Correspondance de Granvelle* (t. I, p. 54) en vooral op den boven aangehaalden brief van Baudouin in Kervyn's *Huguenots et Gueux*. — Dat de samenspraak van Baudouin met Oranje eerst in 1564 gesteld moet worden, is waarschijnlijk, omdat zij nabij Brussel plaats had en Oranje in den laatsten tijd van Granvelle slechts eene enkele maal ter loops te Brussel vertoefde. Ook was het niet wel mogelijk aan een plaats in den Geheimen Raad voor Baudouin te denken, die Burgundius (p. 67) schrijft dat voor dezen bestemd was, zoo lang de grooten zich aan de regeering onttrokken en Granvelle alles regeerde. — Het besluit waarbij de overheid van Douai Baudouin tot de hoogleeraarsambt aan hare universiteit toelaat is van 1 September 1563 (Vgl. Bakhuisen van den Brink. Het huwelijk van Willem van Oranje met Anna van Saksen, blz. 12; Cassander, *Opera omnia*, p. 1147). Zijn intriguereen met Condé en de Guises valt in de eerste helft van 1565.

Bij de *Le Petit* (p. 76 *suiv.*) staat een brochure afgedrukt dien hij dezen titel geeft: *Discours de M. François Baudouin, enseignant le moyen pour remédier aux troubles*. Ik heb dit boekje nooit in de oorspronkelijke uitgaaf gezien, maar durf toch stellig verzekeren, dat *Le Petit* den naam van den auteur er uit eigen gissing heeft bijgevoegd: al sulke brochures kwamen om goede reden naamloos uit. En dat hij mis gegist heeft houd ik voor zeker; men behoeft het boekje maar te lezen om daarvan overtuigd te worden. Baudouin, de vriend van ééne algemeene Kerk, zou zeker niet voor het toelaten van twee religies gesproken hebben op grond, dat de ware de valsche wel uit eigen kracht verteren zou. Hij, de vriend der kerkelijke onheid en der overlevering, zou zeker niet den bijbel uitsluitend uit hem zelf, met versamading der overgeleverde uitlegging, verklaard willen hebben (Vgl. E. Neve, *Profession de foi de F. Baudouin 1563*, in *Annal. Univ. de Louvain* 1856, p. 272).

Wel moet hij echter een boekje geschreven hebben, waarvan de strekking

Baudouin dachten zij er gevolg aan te geven. Zij gingen daartoe vooral met den raadsheer Maes en met Molinaeus te rade, welken laatsten zij thans de plaats in den Geheimen Raad poogden te bezorgen, die zij in der tijd

in vele opzichten met dat, wat bij Le Petit staat afgedrukt, overeenkwam. Daarvan toch gewagen zoowel Thuanus (*Hist. sui temporis, Praefatio ad Henricum IV*, p. 9), die misschien Van der Haer, p. 257, volgt, als Hugo de Groot (*Verantwoordinghe*, blz. 27/28 en *Annales*, ed. 1658, p. 18). In het laatste werk zegt dese: „Per Arausionensis industriam acciti et qui moderata suaderent, gnari antiquorum, Georgius Cassander et Franciscus Balduinus Atrebas; hujus quidem et oratio exstat houd inelegans ad usum impetrandum validae jam, sed inturbidae religionis. Id commerciorum, id pacis interesse.” En in de *Verantwoordinghe*: „Den Prince van Orange H. M. heeft eertijds door Franciscum Balduinum doen instellen een Tractaat, waarbij niet alleen door redenen, maar ook door exempelen bewezen wert dat de rust van de Politie wel kan behouden werden, oock daar verscheydenheyt is van Religie”, enz. Uit Thuanus blijkt, dat dit boekje in het Fransch gedrukt was. — Een ander boekje van een inhoud, nader overeenkomende met Baudouines bekende beginselen, is te vinden in de *Mémoires de Condé* (4e uitgaaf van 1743), t. V, p. 129, en is getiteld: „Discours sur la fait de la Réformation de l'Eglise par François Baldouin et par luy envoyé à un grand seigneur de France, avec la response dudiet seigneur”. Hiervan zegt Nicéron (*Mémoires*, t. XXVIII, p. 277), naar een aantekening van Ménage op de *Vie de Pierre Ayrault*, dat Baudouin het opgesteld had op versoek van Condé en dat tegen diens verlangen een „Carme défroqué” het uitgegeven heeft met het wederleggend antwoord. Daartegen stelde de schrijver een nieuw geschrift op in het Latijn, waarvan de vertaling dezen titel voert: „Advis sur le fait de la réformation de l'Eglise. Avec réponse à un Prédicant calvinisateur, lequel sous un faux nom et titre d'un Prince de France, s'oppose à d'Advis susdit. Ecrit premièrement en Latin, puis mis en François par le mesme auteur, Paris 1578, in 18°”.

Hiermede zou ik het bij Le Petit afgedrukte boekje, als niet tot ons tegenwoordig onderwerp behoorende ter zij kunnen leggen, maar ik veroorloof mij toch nog eene enkele opmerking er over in het midden te brengen. Het is zeker hetzelfde, dat in de *Déduction de l'Innocence du Comte de Hornes* wordt betiteld: *Brief Discours envoyé au Roy, monstrant le moyen pour obvier aux troubles*. Dit is, volgens Rahlenbeck (l.c.) in de oorspronkelijke uitgaaf gedateerd 1565 en 39 bladzijden klein 8° groot. Dat laatste is werkelijk zoo, het jaartal is echter 1566. Het boekje staat in zijn geheel afgedrukt in de boven aangehaalde *Mémoires de Condé* (t. V, p. 274 suiv.), onder dezen titel: *Brief discours envoyé au Roy Philippe, notre Sire et souverain seigneur, pour le bien et profit de Sa Majesté et singulièrement de ses Pays-Bas, auquel est montré le moyen que il faudroit tenir pour obvier aux troubles et émotions pour le fait de la religion et extirper les sectes et hérésies, pullulantes en*

voor Baudouin hadden bestemd ¹⁾. Zij verlangden nog ongeveer hetzelfde als vroeger, opheffing van den bijzonderen en bevoorrechten stand der geestelijken door het afschaffen van het coelibaat en het toestaan van de kelk aan de leeken. Den voortgang der ketterij wilden zij stuiten door verbetering van het leven der geestelijken en door uitbreiding van het godsdienstig

sedits P.ys. MDLXVI. Nicéron (t. XXVIII, p. 276) vergist zich blijkbaar, als hij zegt dat het door Le Petit medegedeelde boekje getiteld is: Discours en forme d' Avis sur le fait des troubles apparent pour le fait de la Religion. Dit discours zal een verschillend libel zijn, en het is niet onmogelijk dat het het ware advies van Baudouin is, waarvan Thuanus en Grotius melding maken. Om het te beslissen zouden wij het in zijn geheel voor ons moeten hebben.

Wat het onze betreft, Bor, dl. I, blz. 48 (boek I, f. 30) geeft den Hollandschen titel: Een corte verhalinge gesonden aan Coninck Philips, enz. (Vgl. Te Water, dl. I, blz. 51), en van den titel der Duitsche vertaling: Ein kurts Christliche Bedencken, der K. Würden in Hispanien, Herrn Philippo zugeschickt, maakt hij dan nog een afzonderlijk geschrift. Die Hollandsche vertaling is in de Pamphletversameling der Bibliotheca Thysiana (n°. 116); het Fransche origineel eveneens (n°. 115); de Duitsche vertaling bevindt zich in de Utrechtsche bibliotheek (S. 4^e. 721, n°. 10). Uit de uitgaaf in drie talen blijkt, hoeveel waarde de protestanten aan de verspreiding van dit boekje hechtten. En het heeft ook veel beweging gemaakt, want het zal wel hetzelfde zijn, waarvan Havetius schrijft (Corresp. de Phil. II, t. I, p. 385. Vgl. p. 398): „D'avantage s'est mis un petit livre fort pestilentieux, sans les noms de l'auteur et de l'imprimeur . . . et tend finalement que S. M. peuet et doit souffrir avec bonne conscience deux manières de religion en ses pays". Zoo schreef Havetius in Januari 1566. Vergelijken wij nu hiermede wat Franciscus Junius in zijne autobiographie zegt: „Venerat sub finem anni (1565) Ludovicus Comes Nassavius Antverpian, et de oratione quadam, per me scripta, ad Hispaniarum Regem pro libertate publica et abrogatione inquisitorii edicti, nobiscum clanculem contulerat"; en bedenken wij dat hij daarenboven in de lijst zijner werken, die achter de autobiographie gedrukt is, zegt: „Orationem scripti Gallice ad Regem Hispaniarum pro defensione Belgii" (welk „pro defensione" misschien wel even als het „pro libertate" eene vrije vertaling van „pour le bien et profit . . . des Pay-Bas" is), wordt het dan niet waarschijnlijk, dat wij in het Brief discours envoyé au Roy, de Oratio (van Junius) ad Hispaniarum Regem voor ons hebben? En dan wordt het boekje voor ons des te belangrijker, omdat de schrijver het in overleg met de consistorie van Antwerpen en met Lodewijk van Nassau geschreven heeft: het is als het manifest der hervormden, bij den aanvang van 1566, te beschouwen.

1) Eigenlijk wenschte dit Armenteros (Pap. d'état, t. VIII, p. 62).

onderwijs. Natuurlijk zou de prediking der kettersche leer verboden en de openlijke belijdenis er van gestraft worden, maar al wat naar het opsporen van geheime gedachten en naar gewetensdwang zweemde, moest ophouden; niet de meeningen, alleen de daden mochten voortaan strafbaar wezen.

Het geheele jaar 1564 door hoorde men de grooten zulke wenschen en bedoelingen vertrouwelijk bespreken ¹⁾; Viglius schreef er over aan Granvelle, dien het vooral mishaaide, dat Oranje en Egmont met zulke onrechtzinnige lieden als Maes en Molinaeus ²⁾ raadpleegden. Maar openlijk in den Raad van State kwam nog niemand met iets van dien aard te berde. Eerst in de maand December bracht de landvoogdes — ongetwijfeld op verzoek van Oranje en Egmont — in eene opzettelijk daartoe belegde vergadering den toestand des lands ter sprake. Zij schetste dien als zeer ongunstig; zij wees op het gevaar dat de Nederlanden uit Frankrijk en Duitschland gedurig bedreigde, op de ontoereikende middelen om zulk een gevaar af te wenden, op de slechte inrichting van het bestuur, en vooral op de tweespalt in het godsdienstige, die de bevolking ongenegen maakte zich tegen een aanval van buiten met vereende krachten te verdedigen. Zij gaf dit alles aan de heeren in ernstige overweging, en zij beval hun dringend aan te bedenken, welke middelen van herstel men den koning zou kunnen voorstellen. — Het was duidelijk dat de landvoogdes zoo niet uit eigen beweging, maar op ingeving der grooten sprak, en het was niet twijfelachtig,

1) Vgl. Pap. d'état, t. VIII, p. 536, 569, 577, 615, 645, 647.

2) Een derde man is Portessain, prediker (Pap. d'état, t. VII, p. 453; t. VIII, p. 577, 582/3, 588). Over Joannes Molinaeus zie: Valerius Andreas, Bibliotheca Belgica, ed. 1623, p. 514; Viglius ad diversos, p. 382 en Hopperus ad Viglium, p. 9, 66. Over Maes: Pap. d'état, t. VIII, p. 538, 540.

welke middelen die aanbevolen wilden hebben. Het besluit van den Raad, in een latere vergadering, kwam dan ook neer op hetgeen Oranje en Egmont verlangden: er werd besloten, dat men van den koning de bewuste verandering van den regeeringsvorm, de bijeenroeping der Staten-Generaal en matiging der geloofsvervolgving vragen zou. Egmont liet zich overhalen die wenschen persoonlijk bij den koning te gaan aandringen ¹⁾; hij verlangde toch buitendien in zijn bijzonder belang de koning te spreken. Het opstellen zijner instructie ²⁾ werd aan Viglius opgedragen. En deze voorzichtige staatsman, gelijk te verwachten was, vermeed daarin alles wat den koning had kunnen ergeren, en hield zich — zoo als hij zelf zegt — binnen algemeene termen.

Toen die instructie in een volgende vergadering ³⁾ ter tafel kwam, en door al de aanwezigen onnadenkend werd goedgekeurd, nam Oranje ten laatste het woord, en sprak die gedenkwaardige rede, die Viglius zoo deed ontstellen, dat hij den nacht slapeloos doorbracht en bij het opstaan door een beroerte getroffen werd. Ongelukkig dat die redevoering, die uren duurde, ons niet dan in een uittreksel van weinige regels bewaard is: hare kracht blijkt ons uit den indruk, dien zij op Viglius maakte. „Het is tijd (zoo ving Oranje aan) ronduit te spreken en niet langer te verbloemen, want in de toestand, waarin het land thans verkeert, kan het niet langer blijven bestaan”. De verwarring van regeering en justitie vereischte een doortastende hervorming van beide;

1) Corresp. de Phil II, t. I, p. 332; Corresp. de Marguérîte d'Autriche, t. III, p. 539.

2) Corresp. de Marguérîte d'Autriche etc., p. 541.

3) Over die vergadering: zie Pap. d'état, t. VIII, p. 536, 616, 645, 647. De op p. 645 bedoelde brief is die van 21 November (Corresp. de Phil. II, t. I, p. 527; Hopperus, Recueil, p. 41; Archives, t. I, p. 345).

de uitputting der financiën vorderde buitengewone maatregelen, die alleen de Staten-Generaal bevoegd waren te nemen; de snelle voortgang der ketterij maakte een andere handelswijs ten haren opzichte noodzakelijk. „De koning dwaalt (zoo besloot hij ¹⁾) als hij meent, dat Nederland, te midden van landen waar godsdienstvrijheid bestaat, voortdurend de bloedige plakaten verdragen kan: even als elders zal men ook hier oogluikend veel moeten toelaten. En hoezeer ik aan het katholieke geloof gehecht ben, ik kan niet goedkeuren, dat vorsten over het geweten van hunne onderdanen willen heerschen en hun de vrijheid van geloof en godsdienst ontnemen” ²⁾.

Merkwaardige woorden, zooals er nog nooit in den Raad van State gehoord waren. Geen wonder dat zij Viglius schokten. Zij openen een nieuw tijdvak in de geschiedenis der onlusten. Tot nog toe hadden de grooten in zake van geestelijke wetgeving niets van den koning verzocht, integendeel zich steeds bereid verklaard met hem meê te werken tot wering der ketterij. Zij hadden maar deel aan het bestuur, verwijdering van den gehaten kardinaal, hervorming der hooge colleges gevraagd: zulke vorderingen waren van Philips, hoe onwillig hij zijn mocht, nog te verkrijgen. Maar den eisch, dien men hem thans deed, zou hij zich nimmer laten afpersen. De woorden, door Oranje in deze gedenkwaardige vergadering gesproken, waren een oorlogsverklaring aan den kampioen der katholieke Kerk: òf het verzoek, dat Egmont den koning ging doen, moest teruggenomen worden, òf het moest met geweld worden afgedwongen;

1) Vita Viglii, p. 41.

2) Oranje verlangde zeker niet veel meer dan zijn broeder Jan in October 1566 wenschelijk achtte. Vgl. Archives, t. II, p. 353/4. Over 's Prinsen meening vgl. nog Corresp. de Guillaume le Tacit., t. VI, p. 367/8.

dat het ooit goedschiks zou worden toegestaan, kon niemand gelooven, die het karakter van Philips en zijne beginselen kende ¹⁾).

Terwijl de instructie in den geest van Oranje gewijzigd werd, en Egmont zich tot de reis gereed maakte ²⁾, hield de ligue drukke bijeenkomsten. Behalve de bekende stadhouders en Vliesridders waren er Noircarmes, Brederode, Culemburg en Warlusel, de kommandant van Kamerijk, tegenwoordig ³⁾. Warlusel en Noircarmes hadden beiden ijverig deelgenomen aan de onderhandeling met Baudouin. Het is bekend, hoe zij thans met de overige jonge edelen een verbondschrift met hun bloed onderteekenden, waarbij zij dreigden het ongeluk, dat aan Egmont op zijn reis wedervaren mocht, aan Granvelle te wreken ⁴⁾.

Oranje zag Egmont vertrekken, zonder veel hoop dat hij in zijn zending slagen zou. ⁵⁾ De opgetogen brieven, waarin de gezant kort daarop de eervolle en vriendelijke ontvangst beschreef, die hem aan het hof geschied was, lieten den Prins koel en wantrouwend: hij kende de ijdelheid en lichtgeloovigheid van zijn vriend, die met goede woorden en een vriendelijk gelaat licht te verschalken was. Na drie maanden kwam de gelukkige gezant te Brussel terug (30 April) ⁶⁾ uitgelaten van vreugde over de eer die hem bewezen en de geschenken die hem gemaakt waren. Zoo volkomen als de koning hem vertrouwde, zoo gunstig als hij hem had aan-

1) Juist in die dagen kwam er van hem een brief te Brussel in tegenovergestelden geest geschreven (Pap. d'état, t. VIII, p. 645; Corresp. de Phil. II, t. I, p. 327; Hopperus, Recueil, p. 41).

2) Vgl. Pap. d'état, t. VIII, p. 615; Corresp. de Phil. II, t. I, p. 343.

3) Pap. d'état, t. VIII, p. 616, 646, 650, 653.

4) Archives, t. I, p. 345.

5) Apologie, p. 93.

6) Pap. d'état, t. IX, p. 216, 223; Corresp. de Phil. II, t. I, p. 349, 357, 391.

gehoord, zoo genegen als hij zich getoond had alle billijke begeerten te voldoen! — Maar wat van de verzochte regeeringsverandering, wat van de matiging der plakkaten? Daarvan wist Egmont zoo aanstonds niets te zeggen: de koning zou er nader over schrijven; maar dat hij aan den raad der grooten veel hechte, had de gezant duidelijk bemerkt. — De waarheid was, dat de goedmoedige, ijdele Egmont zoo geheel vervuld was geweest met de gedachte aan 's konings weldaden en eerbewijzen, dat hij nauwelijks aan het eigenlijke doel zijner zending had kunnen denken, en zich gaarne tevreden had gesteld met de algemeene verzekeringen en de onbepaalde beloften, die hem gedaan waren. Granvelle had zijn karakter juist doorgrond ¹⁾, en den koning meermalen geraden dien „vriend van rook”, dien opgeblazen goedbloed, naar zijn hof te roepen, waar hij gemakkelijk te winnen en van zijn gevaarlijke vrienden af te trekken zou wezen. Maar één ding had de sluwe kardinaal vergeten: een man die zoo gemakkelijk te winnen was, was ook weér licht te verliezen. Toen Egmont te Brussel de vragen zijner achterdochtige vrienden niet beantwoorden kon, toen hij van Oranje de harde waarheid moest hooren, dat hij de algemeene belangen om zijne bijzondere verzuimd had, kwam hij tot bezinning en inkeer. En toen de brieven, die hem waren nagezonden ²⁾, niets verwezenlijkten van de goede verwachting, die hij zoo lichtvaardig had opgevat, liet hij zich door zijne vrienden zeggen, dat hij te Madrid gepaaid en bedrogen was. In weinige weken was de goede indruk van 's koning gunstbewijzen volkomen

1) Pap. d'état, t. VII, p. 115, 135. Vgl. het oordeel van Armenteros in Corresp. de Phil. II, t. I, p. 343.

2) Die van 13 Mei (Corresp. de Phil. II, t. I, p. 355, 358, 362, 363, 377, 383). Vgl. Hopper, Recueil p. 55.

uitgewischt, en heviger dan een der andere heeren voer van nu af Egmont ¹⁾ tegen het onverstand en de dubbelhartigheid der Spaansche regeering uit.

Wij begrijpen, dat, om het karakter en het doorzicht van Egmont te redden, zijne vrienden voorgaven ²⁾ dat er tusschen hetgeen hem was toegezegd en den inhoud van 's konings latere brieven wezenlijk verschil bestond; maar, voor zoo ver wij kunnen nagaan, was hun voorgeven ongegrond ³⁾. Wat aan Egmont in het onbepaalde gezegd was, stond in stilliger bewoording in de brieven geschreven: de verlangde verandering in de regeering was te gewichtig dan dat de koning haar zoo voetstoots kon goedkeuren; het zou er zich op beraden; wat de wering der ketterij betreft, hij had er niets tegen, andere middelen te beproeven, indien er doelmatiger dan de tot nu aangewende te bedenken waren; men mocht te Brussel een vergadering van geestelijken en rechtsgeleerden beleggen om daarover te beraadslagen, en hem hun advies verzenden; hij zou dan zien wat hem te doen stond. — Wij herkennen in dit schrijven de geliefkoosde taktiek van Philips; uitstellen, tijd winnen, niet beslissen. Ook de grooten begrepen het dus, en toonden er zich misnoegd over. Maar wat konden zij doen dan berusten?

Onverwijld, reeds den 1sten Juni ⁴⁾, riep de landvoogdes eenige der meest geachte bisschoppen en rechtzinnige magistraten bijeen, en legde hun 's konings lastbrief voor.

1) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 391.

2) Apologie, p. 93.

3) Vgl. Corresp. de Phil. II, t. I, p. 346 7; Hopper Recueil, p. 44; Strada, p. 153, 164. De koning zelf beweerde dit ten stelligste in zijn brief aan de landvoogdes van 20 October 1565 (Corresp. de Phil. II, t. I, p. 372/3). Volgens Cabrera had de koning gezegd, dat hij liever duizend dooden sterven dan de religie veranderd hebben wilde (Historia de Philippe II, p. 411).

4) Hopper, Recueil, p. 47 suiv.

Zij hadden de welbekende plakATEN nog eens opzettelijk na te gaan, en te zien welke wijzigingen de veranderde tijdsomstandigheden vereischen mochten. In weinige dagen (6 Juni) was hun onderzoek afgelopen, en brachten zij hun advies uit.

Het was zoo als men van rechtschapen katholieken verwachten moest, die zich tot de moderne begrippen van gewetensvrijheid en afzondering van Kerk en Staat niet verheffen konden ¹⁾. Zij verklaarden zich tegen het veranderen der strafbepalingen in de plakATEN, maar zij gaven in bedenking, bij een geheime instructie de rechters te machtigen bij het vellen van het vonnis onderscheid te maken tusschen de eene ketterij en den andere, en de sexe en den leeftijd der schuldigen in aanmerking te nemen ²⁾. — In der daad, zoo men niet geheel van stelsel veranderen wilde, kon men moeilijk anders dan bij een geheime instructie der rechters verzachting in het straffen der kettters brengen. Begon men eens aan de plakATEN te tornen, dan zouden deze spoedig alle gezag verliezen. Zij waren in der tijd door keizer Karel, roemrijker gedachtenis, met toestemming der Staten vastgesteld, en Granvelle had daarom ook Philips, bij zijn komst aan de regeering, geraden er niets in te wijzigen ³⁾, dewijl hij niet licht aan zijne eigenmachtig uitgevaardigde plakATEN een zoo eerwaardig aanzien zon kunnen geven. Was het dan raadzaam nu, bij het toenemen der ketterij, het gezag dier plakATEN moedwillig te schenden?

Maar de Raad van State, die in der daad het geheele

1) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 355, 360.

2) Vgl. Pap. d'état, t. IX, p. 342 suiv. Ook Granvelle was van soortgelijk gevoelen.

3) Pap. d'état, t. IX, p. 478. Vgl. Gordon, Dissert., p. 170 en Corresp. de Phil. II, t. I, Préface, p. CXXVI.

stelsel veranderd wilde hebben, was met het advies der vergadering niet gediend, en verschoonde zich, toen de landvoogdes ook zijn gevoelens wilde vernemen ¹⁾: de koning had niet goedgevonden hem te raadplegen, en hij wilde dus wachten met raad te geven, tot hij er om gevraagd zou worden ²⁾. Maar dat zwijgen sprak duidelijk genoeg. En buiten af ontzagen zich de grooten ook niet te zeggen, dat de prelaten geen begrip van staatkunde hadden, en misschien al zeer spoedig onder vinden zouden, hoe zeer het volk de bloedplakkaten moè was. En het volk begon ter zelfder tijd zijn ongenoegen dreigend aan den dag te leggen. Een heftig manifest tegen het concilie van Trente ³⁾ de vergadering der prelaten en de geestelijkheid in het algemeen, werd op verscheiden plaatsen van Brussel aangeplakt gevonden ⁴⁾: de publieke opinie openbaarde zich in die dagen bij voorkeur langs dezen weg.

Het advies werd onverwijld naar Madrid opgezonden ⁵⁾. Maar maanden verlieden, zonder dat er eenig antwoord terugkwam. De aandacht des konings was naar andere streken gericht: de Turken hielden Malta ingesloten; viel hun dat eiland in handen, dan bedreigden zij, van daar uit, de westelijke helft der Middellandsche zee en de kusten van Spanje. De geheele Christenheid had het oog op die belegering gevestigd. Niet zonder grond geloofden de Nederlandsche grooten dat van den uitslag

1) Hopper, Recueil, p. 50.

2) Daarom werd er nogmaals naar Madrid geschreven (Pap. d'état, t. IX, p. 488; Corresp. de Phil. II, t. I, p. 360/4).

3) Over de afkondiging der besluiten van het concilie: zie Anselmo, Dissertationes forenses, p. 111 sq.

4) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 361/2. Het gebeurde op den 1sten Juli.

5) 22 Juli 1565 (Corresp. de Phil. II, t. I, p. 360). Egmont schreef herhaaldelijk over de ontworpen hervorming aan den koning (ibid., p. 359, 375), het laatst den 18^{den} Juli.

het antwoord des konings zou afhangen: behielden de Turken de overhand, de koning zou zich jegens de Nederlanden toegeeflijk betoonen; werden zij teruggedreven, dan zou hij daarentegen zijn gezag onverminderd doen gelden ¹⁾. Geen wonder dus, dat Brederode juichte ²⁾ bij de tijding van den voorspoed der Turken, en ze eerlang in Valladolid hoopte te zien. Ongelukkig genoeg, dat Nederland gebaat werd door den tegenspoed der monarchie, waartoe het behoorde. Maar de blijdschap van Brederode was van korten duur: de Turken moesten wijken; en, zoo als men gevreesd had, onder den indruk van de zegepraal schreef Philips zijn antwoord aan de landvoogdes ³⁾.

Het droeg maar al te zeer het kenmerk der omstandigheden waaronder het geschreven was ⁴⁾: de koning gaf niets toe; in den regeeringsvorm zou voorloopig niets veranderd worden; in den Raad van State benoemde hij — niet een der hem voorgedragen kandidaten, maar Aerschot, die geen deel aan de ligue tegen Granvelle genomen had en derhalve met de andere grooten overhoop lag. Het advies van de prelaten en juristen keurde hij goed — uitgenomen de door hen voorgestelde verzachting der straf; want de straf te verminderen, omdat de misdaad algemeen werd, scheen hem niet raadzaam ⁵⁾. De inquisitie moest blijven gelijk zij was, en door de magistraten en regenten ijverig ondersteund worden ⁶⁾.

1) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 367; Pap. d'état, t. IX, p. 652/3. Vgl. Soutendam, Mededeelingen, blz. 38.

2) Archives, t. I, p. 397.

3) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 376; Pap. d'état, t. IX, p. 650, 678/9.

4) Onder die omstandigheden had ook de samenkomst te Bayonne met Alva plaats.

5) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 372.

6) Tot nu toe had, wat dit laatste betreft, het omgekeerde plaats gehad (Corresp. de Phil. II, t. I, p. 354/5).

Deze heillooze brieven, van 20 October 1) gedagteekend, werd in de eerste dagen van November te Brussel ontvangen 2), te midden der feesten, waarmeê de landvoogdes het huwelijk van haren zoon, den later zoo beroemden Alexander Farnese, schitterend vierde. Voorziende welken indruk zij maken zouden, hield zij ze nog eenige dagen onder zich, maar eindelijk moest zij ze wel bij den Raad van State ter tafel brengen. Zij wekten nog sterker weêrzin dan de landvoogdes gevreesd had. De grooten achtten zich persoonlijk beleedigd door het in den wind slaan hunner waarschuwing en raadgeving 3). Zij hadden vooruit bedreigd zich aan de regeering te onttrekken, als het antwoord uit Madrid onvoldoende was. Zij aarzelden thans niet hun woord te houden.

De landvoogdes wist niet wat te doen. Ook zij keurde de strengheid des konings af. Zij was genegen aan de brieven, die zooveel weêrzin wekten, voorloopig geen gevolg te geven 4). De Geheime Raad, aan wien zij ter overweging werden medegedeeld, insgelijks beducht voor de onrust, die er uit kon voortkomen 5) adviseerde dat de landvoogdes er slechts in zoo ver gevolg aan geven zou, dat zij den stadsbesturen en hoven zou aanschrijven, de plakaten en ordonnantiën te onderhouden, zoo als tot nu toe geschied was, zonder eenige verandering, en dat zij van het bijstaan der inquisiteurs, om valsche gevolgtrekking voor te komen, volstrekt niet gewagen

1) Corresp. de Marguërite d'Autriche, t. I, p. XXVII, LXIX; Corresp. de Phil. II, t. I, p. 372.

2) Zij werden op den 5^{den} November ontvangen (Archives, t. I, p. 442).

3) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 384—7.

4) Archives, t. I, p. 444; Corresp. de Phil. II, t. I, p. 387. Vgl. haar vorig schrijven, p. 361.

5) Ook Egmont voorzag troebelen. Zie zijn brief aan den koning van 25 December 1565 (Corresp. de Phil. II, t. I, p. 385).

zou. Zoo zou zij tijd winnen om den koning op het gevaarlijke van zijn bevelen opmerkzaam te maken, en hem misschien te bewegen eenige verzachting toe te staan.

Zeker, deze raad was in het belang van rust en vrede zeer aannemelijk: de koning was zelf te veel vriend van uitstellen, dan dat hij aan de landvoogdes haar voorzichtig dralen ten kwade geduid zou hebben. Maar, zoo doende, bleef men hier te lande voor onbepaalden tijd in het onzekere en in spanning. Als het zwaard van Damocles bleef de inquisitie boven Nederland zweven: bij de eerste gelegenheid zou Philips het laten vallen, en Nederland zou weêrloos er door getroffen worden. Dan was het nog maar verkieselijk nu aanstonds uit de onzekerheid te geraken, en het volk de bevelen des konings te openbaren. De staten en steden konden dan, nu het nog tijd was, hunne stem tegen de Spaansche dwinglandij verheffen, en door hun verzet den koning misschien tot inkeer brengen. Zoo oordeelden de grooten, en in het bijzonder Oranje en Egmont. Toen het advies van den Geheimen Raad bij den Raad van State in behandeling kwam, verklaarden zij zich tegen het aangeraden uitstel, en voor de onmiddellijke en volledige uitvoering van 's konings bevelen, Zij voorspelden wel de nootlottigste gevolgen van 's konings handelwijs, maar zij rekenden het den plicht der landvoogdes, hetgeen haar was voorgeschreven uit te voeren. Te vergeefs beijverde zich nog Viglius het advies van den Geheimen Raad te verdedigen en door te drijven; te vergeefs bood hij aan de verantwoording van het uitstel bij den koning op zich te nemen. Oranje en Egmont, en de anderen op hun voorbeeld, bleven voor het oogenblikkelijk openbaar maken der heillooze brieven, en daartoe werd eindelijk besloten. — Aan Egmont werd later door den

bloedraad zijn handelwijs in deze zaak als misdrijf aangerekend. Want niet, zoo als de grooten beweerden, uit 's konings brieven, maar uit de ontijdige verbreiding er van, leidde de Spaansche regeering het uitbreken der onlusten af ¹⁾).

Zeker de wijs, waarop de bevelen des konings ter kennis van het volk gebracht werden, was zoo onhandig en zoo geschikt om oproer te wekken, dat wij aan kwade bedoelingen zouden denken, indien de betrokken personen niet uit den aard der zaak boven zulk mistrouwen verheven waren.

De landvoogdes toch, voorgelicht door den Geheimen Raad, zal wel geen onrust hebben willen stichten, en zij was het die aan de hoven van justitie schreef, met last het verder ter kennis van de steden binnen hun rechtsgebied te brengen, dat de koning verlangde, dat de plakaten tot wering der ketterij en de besluiten van het concilie van Trente stiptelijk zouden worden nageleefd, en dat de inquisiteurs bij de uitoefening van hun ambt op alle wijzen begunstigd en geholpen zouden worden. Ook aan het Hof van Brabant werd zulk een aanschrijving gericht, hoewel in dat gewest tot nog toe geene inquisitie bestond. En, zonder eenige bedenking, gehoorzaamde het Hof, en bracht den brief der landvoogdes ter kennis der hoofdsteden. Kon het anders dan dat men daar, en bepaaldelijk in het vrijheidlievende Antwerpen, in 's konings bevelen een nieuwe inbreuk op de privilegiën en op de bezworen *Blijde Inkomst* vermoedde, een poging om de gehate, en reeds zoo dikwerf afgeweerde inquisitie ten laatste, als bij verrassing, in te voeren?

Oogenblikkelijk besloot de regeering van Antwerpen

1) Hopper, Recueil, p. 79; Bavay, Procès du Comte d'Egmont, p. 235.

bij het Hof en de landvoogdes te protesteeren, en de drie andere hoofdsteden sloten zich weldra bij haar aan ¹⁾). Zoo ontegenzeggelijk waren zij in haar recht dat wij ons de onvoorzichtigheid van de landvoogdes en hare raadslieden niet verklaren kunnen, die het verzoekschrift op de lange baan schoof en weken lang onbeantwoord liet. Met minder recht kwamen vervolgens ook de leden van Vlaanderen en Namen tegen de aanschrijving in verzet ²⁾). En de volksmenigte, die het geheele afgeloopen jaar, seders de zending van Egmont, verzachting van de kettervervolging gewacht had, toonde hare teleurstelling in gemor en oproerigheid, waaraan het consistorie der gereformeerden in hevige geschriften, die zij 's nachts liet aanplakken of uitstrooien ³⁾), maar al te duidelijke woorden gaf: onder anderen werd daarin beweerd dat de inquisitie streed tegen de privilegiën en de wetten van het Roomsche rijk, waartoe Antwerpen nog steeds behoorde, en dat oproer ter zake van die inquisitie niet als rebellie te beschouwen zou zijn.

Bemoedigde dus de remonstrantie der steden de bevolking, nog meer vuurde haar het gedrag der grooten aan: in antwoord op de aanschrijving, die ook zij, als stadhouders, van de landvoogdes onvingen, verklaarden eerst Bergen ⁴⁾, toen Megen, toen Oranje ⁵⁾, dat zij bezwaar maakten bevelen, als die hun thans gegeven werden, ten uitvoer te leggen; dat zij zich niet berekend achtten ze door het volk te doen gehoorzamen, en dat zij daarom verzoeken moesten door geschikter personen vervangen te worden. In gelijken geest spraken bijna alle

1) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 396.

2) Déduction de l'Innocence du Comte de Hornes, p. 97.

3) Te Antwerpen en te Brussel (Corresp. de Phil. II, t. I, p. 387, 394/5).

4) 8 Januari 1566 (Corresp. de Phil. II, t. I, p. 386).

5) 24 Januari 1566 (Corresp. de Guillaume le Tacit., t. II, p. 106; Corresp. de Phil. II, t. I, p. 397).

stadhouders; de landvoogdes schreef aan den koning, dat het onmogelijk bleek te zijn zijne bevelen uit te voeren, daar geen der grooten er de hand toe wilde leenen. Egmont trachtte haar zelfs te bewegen hun voorbeeld te volgen en de landvoogdij insgelijks neêr te leggen ¹⁾. Maar, hoezeer zij de strengheid des konings afkeurde, zoo openlijk wilde zij haar misnoegen niet toonen. De drie mannen verwijderden zich daarop uit den Raad van State en uit de residentie: zij stelden den maatregel die eens tegen Granvelle zoo goed gediend had, nog eens, thans tegen den koning zelf, in het werk.

Hoe plotseling had het godsdienstig belang alle andere aangelegenheden op den achtergrond geschoven! Men hoort nauwelijks meer reppen van de eens zoo vurig verlangde regeeringshervorming, zelfs niet meer van de dotatie der bisschoppen of van de besluiten van Trente. De belangstelling der natie vestigt zich uitsluitend op de bloedplakkaten en de inquisitie.

En had dan de koning in zijne laatste brieven daarentrent iets nieuws, iets ongehoords voorgeschreven? Geenszins. Hij kon te Madrid zelfs niet begrijpen, wat men in Nederland in zijne brieven zoo aanstootelijk vond. Hij had in het jaar 1565 niets meer bedoeld, niets meer bevolen, dan hetgeen hij in 1559, bij zijn vertrek naar Spanje, aan de hooge colleges op het hart had gedrukt. Toen had men hem geduldig, zoo al niet tevreden, aangehoord; thans toonde men afgrijzen en verontwaardiging. Hij begreep niet dat onder andere omstandigheden dezelfde zaak een gansch ander karakter heeft; dat in de zes laatste jaren de nieuwe denkbeelden in Nederland zich wijd en zijd verbreid hadden, en dat het nu niet meer om het verbranden van enkele arme geestdrijvers,

¹⁾ Corresp. de Phil. II, t. I, p. 391. Egmont was op dit tijdstip de hevigste, zooals vroeger Hoorne, zegt daar Armenteros.

maar om het uitroeien van halve steden, om het vermoorden van duizenden gezeten burgers te doen was.

Voor al de inquisitie was het vrije volk van Nederland een gruwel ¹⁾: om haar nog afschuwelijker in de oogen der natie te maken, noemde men haar de Spaansche inquisitie. Want wat Spaansch was werd reeds daarom gehaat; zoo anti-nationaal was de regeering, die Nederland uit Spanje overheerschte. Doch wáár was het, wat Philips verzekerde, dat hij er niet aan dacht de inquisitie, zoo als zij in Spanje bestond, in de Nederlanden in te voeren; openhartig voegde hij er bij: de Nederlandsche inquisitie is nog onverbiddelijker dan de Spaansche ²⁾. Zoo deed dus het geschil over den naam, dien het geloofsonderzoek hier dragen moest, niets ter zake: Oranje heeft het gezegd, niet de naam of de inrichting der inquisitie, maar het doel en haar werking beroerde het volk.

Van inquisitie behalve die der bisschoppen had men hier te lande betrekkelijk weinig vernomen, eer Philips in 1550 als toekomstig vorst en heer gehuldigd was. Wel was er al in 1522 door keizer Karel een bijzonder inquisiteur voor zijne Nederlandsche erflanden aangesteld en was deze door den Paus als zoodanig bevestigd: wel werden ook later door den Paus, op voordracht der algemeene landsregeering, dergelijke inquisiteurs benoemd, doch hunne werkzaamheid was weinig op den voorgrond getreden. De geloofsvervolging was, vooral na 1531, niet bijzonder hevig ³⁾ en liet meestal ongemoeid wie geen aanstoot gaf: zij trof in het bijzonder de openlijk

1) Vgl. de gezegden van Havetius en van de landvoogdes (Corresp. de Phil. II, t. I, p. 385, 390). Zelfs Granvelle begreep de noodzakelijkheid het volk op het punt harer invoering gerust te stellen (Corresp. de Phil. II, t. I. p. 396).

2) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 207. Dit beweerde ook de landvoogdes (Ibid., p. 387).

3) Zie de vroeger aangehaalde plaats bij Haemstede, blz. 178b.

genoeg optredende wederdoopers. Eerst na 's keizers zegepraal in Duitschland vernam men ook hier te lande van het onderzoek naar het geloof. In een scherp plakkaat, welks uitvaardiging wel niet ten onrechte aan den geloofsijver van den toekomstigen landsheer werd geweten, werd toen aan alle overheden aanbevolen de inquisiteurs behulpzaam te zijn bij het opzoeken der verdachten en op den aanbreg van dezen belooning gesteld. In de meeste provinciën werd dit plakkaat zonder tegenspraak afgekondigd. Maar Antwerpen, welks handel verlopen zou, als de vreemde kooplieden aan een geloofsonderzoek werden blootgesteld, liet niets onbeproefd om de inquisitie te weren. Het benoemde een commissie, die alles bijeenzocht wat tegen hare instelling pleiten kon. Het wist de overige hoofdsteden van Brabant tot deelneming aan zijn remonstrantie over te halen. Het overtuigde het Hof van Brabant van de billijkheid zijner klachten. Het won zelfs de landvoogdes, koningin Maria, die naar Augsburg trok en haar broeder, den keizer, bewoog het plakkaat te herzien en alle toespeling op de inquisitie er uit te lichten. Dus bleef Brabant door de waakzaamheid van Antwerpen van de gevreesde inquisitie verschoond. In de meeste andere provinciën kwam zij in zwang, maar nergens zonder tegenstand; Vlaanderen in het bijzonder verzette zich voortdurend tegen de ketterjacht van Titelmans, den ijverigsten en meest verfoeiden van al de Nederlandsche inquisiteurs.

Wij zullen na Motley den gang van het geloofsonderzoek en den aard der bestraffing van de ketteren niet beschrijven. Die zijn verhaal gelezen heeft, zal zich niet verwonderen, dat het Nederlandsche volk gruwde van zulk een rechtspleging. Dat de ketterij, als zij zich openlijk vertoonde, gestraft werd, was te gadoogen. Maar dat een mensch, die zijn geloof angstvallig ver-

borgen hield en niemand aanstoot gaf, door den inquisiteur bezworen werd voor zijne overtuiging, die hem het leven kosten zou, uit te komen, streed tegen het gevoel en het karakter des volks. Een arme schoolmeester uit Vlaanderen, de nieuwe leer van harte toegedaan, hield uit menschenvrees zijn geloof geheim; maar hij wordt aan Titelmans verraden en door dezen voor zijn gericht ontboden. Hij tracht de vragen, die de inquisiteur hem doet, te ontwijken, maar als deze hem herinnert wat Christus gezegd heeft van hen, die hem voor de menschen belijden of verloochenen zullen, aarzelt hij niet langer en roemt in zijn geloof — dat hem op den brandstapel brengen zal. Maar de inquisiteur heeft zijn taak nog slechts ten halve volbracht. Nu de schuld gebleken is, moet hij den schuldige nog tot bekeering vermanen. „Hebt gij uw vrouw en kinderen lief, zoo herroep uwe valsche belijdenis, en gij redt uw leven”; met zulke woorden verzoekt en martelt hij den ongelukkige. — Wat beteekent de foltering van het lichaam bij zulk een pijniging van den geest? Welk een doodstrijd moet de zwakke, vreesachtige man doorstaan hebben, eer de vuurdood hem verlossen kwam? Is het dan nog te verwonderen, dat ons eerlijk volk een afschuw had van zulk een rechtbank, die het edelste dat in den mensch leeft misbruikte, om hem tot een huichelaar te maken of ter dood te brengen?

Voor den openlijken en stelligen tegenstand van nagenoeg de gansche bevolking, van grooten en kleinen, zou de regeering hebben moeten wijken, indien Nederland een eigen regeering had gehad. Alleen met geweld was thans de inquisitie te handhaven, en de regeering zou over geen troepen hebben kunnen beschikken, omdat de Staten geen geld zouden gegeven hebben, vóór de wenschen des volks verhoord waren. Maar wij merkten

het reeds op: de vereeniging van de Nederlanden met Spanje, die de wortel was van al onze rampen, stelde de regeering in staat met vreemde krachten hare anti-nationale bedoelingen door te drijven. Oranje zag van den aanvang af, dat daarin het gevaar van den toestand gelegen was.

Van Breda, waarheen hij zich teruggetrokken had in afwachting van het ontslag uit zijn stadhouderschap, sloeg hij de bewegingen der regeering oplettend gade. Weldra verbreidde zich het gerucht, dat Erik van Brunswijk ¹⁾, een avonturier, die voor iedere zaak om geld zijn degen veil had, en die Woerden in pandschap hield ²⁾, soldaten wierf, men meende voor rekening van Philips. Op Oranje maakte dit gerucht diepen indruk; hij voorzag, dat wanneer de Spaansche regeering geweld gebruiken wilde, zij spoedig in een onberaden oproer der bevolking een voorwendsel daartoe vinden zou, en dat dan het lijdelijk verzet, waarvan hij anders nog goede gevolgen verwachtte, niet vol te houden zou zijn. Hij wist, dat de koning hem niet lijden mocht, en hem verdacht hield van onder de hand den tegenstand, dien de regeering ontmoette, te verwekken. Hij dacht er over om voor een poos het land te verlaten. Hij zond zijn broeder Lodewijk ³⁾ bij de invloedrijkste protestantsche vorsten van Duitschland rond, om raad te vragen, hoe hij zich tusschen de stellige bevelen des konings en den weêrzin der natie gedragen moest.

Maar reeds was de beweging, die de grooten aan den gang hadden gebracht, aan hunne leiding ontwassen.

1) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 395. Vgl. Corresp. de Guillaume le Tacit., t. VI, p. 362.

2) Sedert 30 Juli 1568 (Hollandsche Consultatiën, t. V, p. 571/4).

3) Archives, t. II, p. 27.

Juist nu dezen zich voor de tweede maal aan de regeering onttrokken en een afwachtende houding aannamen, trad de lagere adel, die hun voorbeeld tot nog toe steeds had nagevolgd, op den voorgrond, en stelde zich aan de spits van de opgeruide menigte.

III.

De hervorming was in de Nederlanden van onder op begonnen ¹⁾. Schamele handwerkers en arme monniken waren de eerste belijders van het vernieuwde geloof geweest; de gezeten burgerij was later aangetast; vervolgens de adel. De grooten, zoo als wij zagen, waren vrij gebleven van geloofsijver: zij waren noch katholiek, noch protestant, zij waren libertijnen, vijanden van de geestdrift van beide partijen.

Van den adel waren het vooral de jeugdige mannen, die voor de protestantsche denkbeelden gewonnen waren ²⁾; zij hadden ze in het buitenland leeren kennen, Zoo lang hier nog geen andere universiteit dan de Vlaamsche te Leuven bestond, werden de jonge edellieden uit de Waalsche provinciën naar Frankrijk en Zwitserland ter voltooiing van hun opvoeding gezonden, en zij doorreisden dan tevens meestal een gedeelte van Europa. Het kan ons niet verwonderen, dat de besten hunner als protestanten terugkeerden: de jeugd voelt zich aangetrokken door geestdrift en moed en zelf-

1) Vgl. o. a. de praefatio van Nerdeni *Systema Theologicum*, overgedrukt in Gerdes, *Miscellanea Groningana*, t. III, 1, p. 43—57, en vertaald in den *Navorscher* van 1867, blz. 353 volg. Zie Doedes, *Oude Broederschap*, V.

2) *Corresp. de Phil.* II, t. I, p. 383.

verloochening, en keert zich af van onverschilligheid en koele berekening en menschenvrees. En in het tijdperk, waarvan wij handelen, was het katholicisme nog in die zelfzuchtige onverschilligheid en flauwheid verzonken, waaruit de aanval van het protestantisme het eerst nu deed ontwaken. Het jeugdige Calvinisme daarentegen blaakte van overtuiging en ijver. Terwijl de Roomsche geestelijkheid bovenal haar gemak en haar overvloed zocht te bewaren, offerden de protestantsche predikanten hun leven gereedelijk op voor de voortplanting der waarheid. Kon het anders of het onbevangen gemoed der jonge edellieden moest vervuld worden van bewondering en liefde voor een geloof, dat zulke vruchten voortbracht? Bij hun terugkomst in het vaderland beijverden zij zich gemeenten te vormen, waaraan zij beschaafde en geleerde predikanten verbonden. Zoo bracht Jean de Marnix, heer van Toulouse, met hulp van den predikant Saravia, de eerste gereformeerde gemeente in de residentie bijeen.

Jean de Marnix en zijn broeder, de heer van St. Aldegonde, zijn waardige vertegenwoordigers van dien jeugdigen adel, die voor den gereformeerden godsdienst en voor de vrijheid des lands alles op het spel heeft gezet. Welk een man Aldegonde geworden is, toont de geschiedenis van zijn leven. Welk een man Toulouse beloofde te worden, leert ons de getuigenis van beider vrienden, die den ouderen broeder nog boven den jongeren stelden. Hoe weinigen slechts uit hun vriendenkring zijn oud genoeg geworden om te toonen wie zij waren; de meesten zijn in de eerste jaren van den langen oorlog op het schavot of op het slagveld omgekomen. En de makers, waarmeê zij verkeerden, de libertijnsche, losbandige edelen, met wie zij ter bereiking van het gemeenschappelijk doel samenspannen, hebben hen in

de oogen van het nageslacht geschandvlekt. Zij zijn niet naar hun eigen verdienste gewaardeerd.

Den strijd der grooten tegen Granvelle hadden deze jonge edelen met welgevallen aangezien, zonder er deel aan te nemen; misschien dat een enkele hunner het zinnebeeld der ligue aan zijn kleeding gedragen had. Eerst toen de grooten voor de vrijheid van het geweten optraden en tegen inquisitie en bloedplakkaten gingen ijveren, voelde zich de protestantsche adel opgewekt, zich achter hen te scharen. — In den zomer van 1565, nadat de vergadering van prelaten en juristen haar onvoldoend advies had uitgebracht en terwijl 's konings besluit nog werd ingewacht, gebruikte Lodewijk van Nassau de baden te Spa ¹⁾ Daar ontmoetten hem hetzij toevallig hetzij volgens afspraak, Jean de Marnix en Nicolas de Hames, de wapenheraut van de orde van het Gulden Vlies, en een derde man van aanzien, maar die meer bepaald den rijken burgerstand vertegenwoordigde, Gilles le Clercq van Doornik. Alle drie waren ijverige protestanten, en wij begrijpen daarom dat zij bij voorkeur met Lodewijk van Nassau handelden, die, zoo hij al niet ijverde zoo als zij, toch minder libertijnsch was dan de grooten, en die door zijn rang en zijn betrekking tot den prins van Oranje juist de geschikte persoon scheen om tusschen grooten en edelen te bemiddelen. Of de markies van Bergen, die ter zelfder tijd zich te Spa ophield ²⁾ en druk met graaf Lodewijk verkeerde, aan de onderhandeling deelnam, weten wij niet. Alle verdere bijzonderheden van deze

1) Vgl. Corresp. de Granvelle, t. II, p. 666 (Verhooren der te Harlingen gevangen edellieden); Archives t. I, p. 395. Over dit begin van het Compromis zie nog de vonnissen van Jan van Marnix (bij Quinet, Marnix, vertaald door Van Vloten, p. 141); De Hames (bij Bakhuizen van den Brink, Studiën, dl. I, blz. 252) en Gilles le Clercq (bij Pasquier de la Barre, Mémoires, p. 240).

2) Archives, t. I, p. 395.

samenkomst zijn ons eveneens onbekend. Slechts eene zaak is zeker: er werd gehandeld over het oprichten eener ligue tot verdediging der gewetensvrijheid. Natuurlijk kon men tot het vormen der ligue niet overgaan, zoolang de beslissing des konings op de hem toegezondene adviezen en remonstrantiën nog werd ingewacht. Eerst toen in November de noodlottige brieven uit Madrid ontvangen waren ¹⁾, was de tijd daar om het verbond te sluiten en aan het werk te gaan. En het trof gelukkig, dat juist in die maand de feesten, waarmee Parma's huwelijk gevierd werd, een aantal edellieden naar Brussel bijengelokt hadden, die dus, zonder achterdocht te wekken, meermalen te zamen konden komen. Op een der laatste avonden van November ²⁾ vergaderden twaalf of twintig hunner in het hôtel van Culemburg; zij vonden er den predikant François du Jon, die zich, weinige maanden geleden, had laten bewegen om het veilige

1) Zie hiervoor blz. 359.

2) Volgens het vonnis van De Hames is het compromis gearresteerd „environ le mois de décembre”. Junius (Du Jon) geeft in verschillende aantekeningen verschillende dagen op, doch het zekerst schijnt de herinnering, dat het de dag was waarop het huwelijk van Parma zou gevierd worden. Dit nu was volgens Strada (p. 164) en Viglius (Vita, p. 44) de St. Andreas-dag, den 30sten November. In het in de Mémoires Couronnés (t. I, p. 41) door A. Castan uitgegeven geschrift: Les Noces d'Alexandre Farnèse à Bruxelles, le 19 November 1565. Narration faite au Cardinal de Granvelle par Pierre Bordey, wordt vermeld dat het huwelijk plaats had op den avond van Zondag 11 November en den 18^{den} daarna een „grand festin”. Als Junius dus gelijk heeft en de bijeenkomst op Parma's trouwdag heeft plaats gehad, dan moeten wij Zondag 11 November aannemen. Maar de brieven van October kwamen de landvoogdes den 5^{den} in handen en werden door haar eerst acht dagen later (dus den 13^{den}) aan den Raad van State medegegeeld (Viglius aan Granvelle in Archives, t. I, p. 442). Het is dus niet wel mogelijk een bepaalden dag vast te stellen, maar zeker moet die *na* den 11^{den} worden gesteld. Volgens Junius' aantekeningen (bij Brandt, dl. I, Aantekeningen, blz. 53), zijn er meer vergaderingen gehouden en volgens het vonnis van Maximiliaan van Blois, (Marcus, Sententiën en indagingen van den hertog van Alba, blz. 77), had deze met elf anderen het Compromis geteekend ten huize van De Hames (Vgl. zijn verhoor in Corresp. de Granvelle, t. II, p. 658/662).

Genève voor Nederland, waar hem als Franschman dubbele gevaren dreigden, te verlaten, en die thans te Antwerpen leeraar was en de pen voerde voor het consistorie. Hij was opzettelijk naar Brussel opontboden om er dien avond te prediken en vóór te bidden. Toen de oefening geëindigd was, begonnen de edelen, nog in het bijzijn van den predikant, over het aangaan van een compromis tegen de geloofsvervolging te handelen. Toulouse was bij deze eerste bijeenkomst waarschijnlijk de hoofdpersoon; in het huis van De Hames schijnt eenige dagen later het verbond werkelijk tot stand te zijn gekomen. Dus dezelfde mannen, die het vier maanden vroeger te Spa hadden beraamd, waren hier de voornaamste die het oprichtten; men kan hen niet beschuldigen van in overijling en onberaden drift gehandeld te hebben.

Wat de verbondenen zich ten doel stelden, staat in hun manifest duidelijk genoeg uitgedrukt: zij wilden de inquisitie opgeheven en de plakكاتen verzacht hebben; zij wilden het uitvoeren van 's konings bevelen, in zijne laatste brieven vervat, beletten. Zij bedoelden dus hetzelfde dat de grooten met de zending van Egmont hadden voorgehad, en dat zij thans, na de ontvangst der noodlottige brieven, als onbereikbaar hadden opgegeven. Wat gaf den edelen moed om op te vatten hetgeen de grooten niet hadden kunnen volvoeren? Welke krachtige middelen stonden te hunner schikking? Wij kunnen die vraag slechts ten halve en bij gissing beantwoorden.

Het schijnt dat de oprichters van het verbond zich van den aanvang af bewust waren dat zij met woorden niets konden uitrichten; dat er gehandeld moest worden. Naar ons dezelfde Du Jon, die bij het sluiten van het verbond tegenwoordig geweest was, bericht ¹⁾, waren de

1) Ik twijfel niet aan de echtheid der aantekeningen van Junius, die ons

verbondenen voornemens zich van Antwerpen meester te maken ¹⁾, waar de meeste protestanten woonden, en dat, als de rijkste stad en in het midden des lands gelegen, voor hunne plannen bij uitstek geschikt was. Reeds voor jaren was de regeering beducht geweest, dat de protestanten die stad zouden overrompelen en van daar het land in beweging brengen. — Eens meester van Antwerpen, zouden zij waarschijnlijk de Staten-Generaal hebben opgeroepen ²⁾, op hun gezag geld geheven en troepen aangeworven hebben, de regeering aan den Raad van State hebben toevertrouwd en dus Nederland in staat gesteld om met den koning, als mogendheid met mogendheid, te handelen. Juist zoo hebben zich tien jaren later, na den dood van Requesens, de Staten gedragen. Het is merkwaardig dat reeds bij den aanvang der onlusten de wakkere stichters van het Compromis hetzelfde plan ontworpen hebben. Het bewijst, hoe goed zij begrepen, dat Philips zich door geen woorden

Brandt bewaard heeft. Zij passen zóó juist in hetgeen ons van elders bekend is, zij komen in hoofdzaak zóó goed overeen met hetgeen in de autobiographie van Junia verhaald wordt, dat er geen reden bestaat om te vermoeden dat Brandt zich vergist heeft, — want aan zijn goede trouw kan niemand twijfelen. Het eenige punt van verschil tusschen de autobiographie en de aantekeningen bestaat in de chronologie van het Compromis. Daarentegen heeft de door Groen (Archives, t. II, p. 13) aangehaalde aantekening in den catalogus van Paulus Merula geenszins de waarde, welke er aan is toegeschreven, en is het volstrekt niet waarschijnlijk dat deze, zooals ook ik vroeger heb aangenomen, aan de aantekeningen, ons door Brandt bewaard ontleend zijn. Immers, wanneer men den catalogus inziet, ontdekt men dat die aantekening niets is dan de titel van een geschreven exemplaar van het Compromis. Achter deze aantekening toch volgt: „Deselve in Latin. Deselve in 't Nederduytsch. Deselve in Hoogduytsch”. Ook wordt met „les seigneurs de Toulouse” soms zoowel Philips als Jan aangeduid en is dus met de hier gevonden vermelding „entre lesquels le premier quasi fut Monsieur de Tholouse” nog niet beslist, dat alleen Jan de hoofdaanlegger van het verbond geweest is.

1) Wat ook de landvoogdes vreesde (Corresp. de Phil. II, t. I, p. 402). Vgl. Bavay, p. 237; Wesenbeke, p. 158, 159, 160, 167.

2) Archives, t. II, p. 37.

tot het verleenen van godsdienstvrijheid zou laten bewegen; dat Nederland zich zelf moest regeeren, wilde het naar zijn eigen zeden geregeerd zijn; dat alleen geweld van wapenen beslissen kon.

Maar had hunne voorgenomen onderneming goede kans om te gelukken? Wij betwijfelen het. Dezelfde tweedracht, dezelfde naijver, die in een later tijdvak de Pacificatie van Gent verijdeld hebben, zouden de onmisbare samenwerking op dit oogenblik evenzeer onmogelijk hebben gemaakt. De loyauteit jegens den koning zou velen van deelneming aan het verzet tegen zijne regeering hebben teruggehouden, op een tijd nu de heerschezucht en strengheid, waarvan hij verdacht werd, nog niet door treurige ondervinding gebleken waren. Op de medewerking van al de grooten viel niet te rekenen: niet eens tegen Granvelle hadden allen samengespannen. En het voornemen der verbondene edelen, om zich alleen van den bijstand der Duitschers te bedienen, hoezeer natuurlijk, daar de Natie tegen de Franschen sterk vooringenomen was, was moeilijk vol te houden, omdat de Nederlandsche protestanten niet de belijdenis der Duitsche Lutheranen, maar integendeel die der Fransche Calvinisten hadden aangenomen.

Buitendien, het Compromis had niet lang zijn zuiver protestantschen aard kunnen bewaren. Om het aantal leden te vermeerderen had men zich allengs tot edelen van allerlei gezindheid gewend. En het was ook moeilijk onderscheid te maken; de afscheiding van protestanten en katholieken bestond nog niet: slechts zeer weinigen wilden er openlijk voor uitkomen, dat zij het nieuwe geloof omhelsd hadden; weinigen aan den anderen kant verklaarden zich rechtzinnig katholiek; tusschen beide uiterste partijen stond de groote hoop zonder gevestigde overtuiging, gedeeltelijk overheellende naar het protes-

tantisme uit priesterhaat, gedeeltelijk naar het katholicisme uit afkeer van den geloofsijver der protestanten. Waar zou men dus de grenzen trekken, binnen welke men het Compromis sluiten zou? Allen waren van harte geneigd het manifest te teekenen, waarbij aan inquisitie en plakكاتen de oorlog verklaard werd; waarom zou men het aan sommigen weigeren?

2) Zeer snel breidde zich dan ook het verbond onder den lageren adel uit. Zes of acht der eerste oprichters hadden afschriften van het verbondschrift genomen, en lieten daarop teekenen; in een paar maanden hadden zij tusschen de twee en driehonderd namen op hunne lijsten ¹⁾. Lodewijk van Nassau, die in December eenige dagen in het land vertoefde, heeft zeker toen reeds geteekend: om zijn rang werd hij natuurlijk een der hoofden nevens hem stelde zich Brederode, die zich tot nog toe katholiek gehouden had en van wien de regering om zijn manier van leven geen belangstelling in godsdienstzaken had verwacht ¹⁾. Culenburg en Van den Berg, de zwager van Lodewijk van Nassau, namen ingelijks deel aan het verbond, en verdienden om hun rang naast de twee andere hoofden geplaatst te worden. Twee van deze vier stellig, en, als Hopper het juist heeft, alle vier waren leden van de ligue der grooten tegen Granvelle. Door hen sloot zich het Compromis aan die ligue aan.

Er is veel gesproken over die vraag, of de prins van Oranje van het verbond der edelen tijdig kennis heeft gedragen. Ontegenzeggelijk is het, dat hij in het begin

1) Reeds 26 Februari 1566 schreef de landvoogdes vernomen te hebben van een verbond van edelen, die bevreesd voor de inquisitie zijn, „dans la partie du Brabant, qui est située outre Meuse” (Corresp. de Phil. II, t. I, p. 397).

2) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 389, 393.

van het jaar ¹⁾ 1566 volkomen op de hoogte was van al het gebeurde en al het bedoelde. Maar dat hij veel vroeger in de geheimen der verbondenen ingewijd was, is niet te bewijzen. Even onzeker blijft het in hoever hem het oprichten van het verbond welgevallig geweest is. Stellen wij ons in zijne plaats, in de afwachtende houding, die hij had aangenomen, dan komt het ons voor, dat hem de manifestatie der edelen ten behoeve der door hem aangeraden maatregelen genoeg zal gedaan hebben; maar dat de opreugheid van het verbond en de opschudding, die het bij het volk ongetwijfeld verwekken zou, hem in veel hoogere mate mishaaagd en gehinderd moet hebben. En deze onderstelling, die uit den aard der zaak voortvloeit, wordt ten volle bevestigd door de latere verklaringen van den Prins zelve.

Toen hem dus in de maand Februari de oprichters van het verbond te Breda kwamen bezoeken en hem hunne plannen van geweld voorlegden, keurde hij die stellig af ²⁾. Geen geweld van wapenen kwam voor als nog te pas ³⁾. Maar kon hij gelooven, dat die vurige, moedige edelen, als zij door hem werden afgewezen, hun toeleg zouden opgeven en hun verbond werkeloos te niet zouden laten gaan? Moest hij integendeel niet vreezen, dat zij aan zich zelf overgelaten tot onberaden gewelddadigheden zouden komen, die aan de Spaansche regering het lang gezochte voorwendsel zouden verschaffen om gewapend Nederland te overheeren en van zijn oude vrijheid te berooven?

Weinige dagen nadat de Prins de plannen der verbondenen stellig had afgekeurd, zien wij hem dan ook in

1) Vgl. het verhoor van d'Andelot in Corresp. de Granvelle, t. II, p. 666.

2) Archives, t. II, p. 35/6.

3) Oranje wordt door Soriano (p. 373) beschreven als „megliero da consiglio che de fatti”.

overleg treden om soortgelijke zelf ten uitvoer te brengen ¹⁾. Hij ontbood zijne medeleden der ligue naar Breda, en onderhield hen daar, en later te Hoochstraten, in verschillende bijeenkomsten, over hetgeen hij gehoord had ²⁾. Wat hij met hen besproken heeft, is ons alweer onbekend: het was in de eerste jaren, waarin de meeste justificatiën der betrokken personen geschreven zijn, niet geraden zulke gesprekken te openbaren. In later tijd heeft de Prins beleden ³⁾, dat hij te Hoochstraten de grooten op het gevaar dat het land bedreigde, den burgerkrijg, die uit het verbond der edelen en het misnoegen der bevolking kon uitbreken, gewezen had. Als het eenige middel om zulke rampen te voorkomen, stelde hij hun voor, zich aan de spits der beweging te plaatsen, en de maatregelen te nemen, die de omstandigheden zouden vereischen. Hij beriep zich op den raad van twee Duitsche heeren, graaf van Schwartzenburg en Joris van Hol ⁴⁾, die met zijn broeder Lodewijk uit Duitschland waren meêgekomen, en die zeker niet zoozeer raad gegeven als wel hulp aangeboden hadden ⁵⁾. En waartoe kon de ligue de hulp van deze vreemde krijgslieden behoeven, tenzij het plan, dat Oranje door hun advies wilde aandringen, soortgelijk was, als hetgeen de verbonden edelen hadden beraamd: eigenmachtige bijeenroeping der Staten, vrije onderhandeling met den koning, en des needs gewapende verdediging des lands tegen een aanval van Spaansche troepen?

1) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 398.

2) Archives, t. II, p. 44; Defension du Comte de Hoochstrate, p. 64 (bij Bor, dl. 1, Authentieke Stukken, p. 28); Corresp. de Granvelle, t. II, p. 662/3.

3) Apologie, p. 90.

4) Over Joris van Hol zie Pap. d'état, t. VII, p. 108/9.

5) Granvelle was van ouds beducht voor de Duitschers als helpers der Nederlandsche grooten (Pap. d'état, t. VII, p. 109, 138/9, 165) en niet geheel ten onrechte (Archives Supplement, p. 14/15).

Maar wat zijn plan mag geweest zijn, hij kon er zijne vrienden niet toe overhalen. Zeker waren Bergen, Hoorne en Hoochstraten er voor, maar Egmont en Megen wilden er niet van weten ¹⁾. De laatste, die al vroeger blijken had gegeven van zijn verlangen om 's konings gunst te herwinnen, trok zich thans uit de ligue terug, en speelde van nu af de rol, die Berlaymont in den tijd van Granvelle vervuld had; hij bracht aan de regeering over hetgeen hij van de grooten te weten kwam ²⁾. Mansfelt, die niet te Hoochstraten tegenwoordig was geweest en op wien de ligue nog rekende, volgde weldra het voorbeeld van Megen en koos partij voor de regeering: misschien mishaaide den Duitschen vorst de beweging, die hij zelf aan den gang had helpen brengen, nu er kleinere edelen en zelfs lieden van den burgerstand in betrokken werden.

Maar zonder Megen en Mansfelt was het plan van Oranje toch wel uit te voeren geweest, als Egmont zich maar met hem vereenigd had ³⁾. Wat De Hames eenige maanden later schreef, was blijvend waar: de degen van Egmont bewaarde het evenwicht; de schaal waar hij dien in legde zou aanstonds overslaan. Steunende op den krijgshaftigen adel en den rijken burgerstand, hadden Oranje en Egmont te zamen aan de regeering de wet kunnen stellen. Maar nu Egmont zich onttrok, was Oranje alleen niet machtig genoeg.

Ik kan het harde oordeel, dat men niet zelden over Egmont — „dien ellendigen Egmont,” zegt Bakhuizen — pleegt te vellen, niet onderschrijven ⁴⁾. Zijn gedrag

1) Montigny (die ook voor het plan was) was volgens de *Déduction de l'Innocence du Comte de Hornes*, p. 235, niet tegenwoordig; vgl. *Bavay*, p. 125.

2) *Corresp. de Phil. II*, t. I, p. 401/2.

3) *Bavay*, p. 77.

4) Over Egmont's veldheerstalenten wordt zeer verschillend geoordeeld. De

gedurende dit jaar heeft het vaderland zeker zeer benadeeld; zijne werkeloosheid heeft Oranje belet te handelen, gelijk hij anders zou gedaan hebben. Maar Egmont heeft zich gedragen als een man van eer, hij heeft zich laten leiden door de stem van zijn geweten, hij is in de hoofdzaak zich zelven gelijk gebleven tot het einde toe.

Hij had, naar het schijnt, groote achting voor Oranje 1), en hoewel hij twaalf jaar ouder was, had hij zich tot hiertoe steeds aan diens leiding overgegeven. Maar twee zaken stonden bij hem vast: in geen geval zou hij tegen zijn koning en heer de wapenen opvatten; als het te erg liep wilde hij het land verlaten, maar het tegen den souverain verdedigen, daartoe zou hij zich door niemand laten bewegen. En evenmin dacht hij iets te ondernemen, dat zijn katholiek geloof tot schande kon verstrekken 2); verdraagzaamheid voor de protestanten begeerde hij, maar niet hunne gelijkstelling, nog veel minder hunne verheffing boven de katholieken. Zoodra Oranje met een plan te berde kwam, dat tot verzet tegen den koning of benadeeling van het katholieke geloof kon leiden, trok zich dus Egmont terug, zonder daarom met zijne oude vrienden te breken. Verdient zulk een overtuiging en zulk een gedrag niet ten volle onzen eerbied, al bejammeren wij ook die nauwgezetheid, omdat zij het land zooveel ongeluk berokkend heeft?

Venetiaansche gezanten twijfelen er aan (Da Mula, p. 400; Soriano, p. 373). Anders echter dacht, volgens Brantôme (t. VI, p. 171), de hertog van Savoye.

1) Over hunne vroegere verbonden, zie *La Pise, Tableau de l'histoire des princes et de la principauté d'Orange*, p. 287 en *Strada*, t. I, p. 144, aangehaald in *Archives*, t. I, p. 177/8, waar ook het oordeel van Granvelle wordt medegedeeld. In den meermaalen geciteerden brief van Baudouin (Kervyn de Lettenhove, *Les Huguenots et les Gueux*, t. I, p. 187) wordt gezegd dat de Prins Egmont „un bon gros soudard” noemde. Egmont was sterk anti-Fransch (*Vita Junii*, p. 43; *Corresp. de Phil. II*, t. I, p. 397/8).

2) Zie b. v. *Corresp. de Phil. II*, t. I, p. 477.

Oranje was niet zoo loyaal en niet zoo katholiek. Eer het jaar 1566 nog geëindigd was, verklaarde hij zich, aan zijne Duitsche vrienden, bereid tot de Luthersche kerk over te komen. Hij, de afstammeling van keizer Adolf van Nassau, achtte zich geen tot lijdelijke gehoorzaamheid verplichten onderdaan van den zoon van keizer Karel van Habsburg. Eens had Albrecht van Habsburg de wapenen opgevat tegen Adolf van Nassau. Zou het thans zooveel zwaarder misdaad zijn, als Willem van Nassau zich aan het hoofd van den opstand tegen Philips plaatste? Hij durfde dus op den weg, dien de grooten waren ingeslagen, veel verder voortgaan dan Egmont. Doch zonder Egmont zou het roekeloos geweest zijn zich verder te wagen. Hij gaf het door dezen afgekeurde ontwerp nu ook van zijn kant op.

En zonder de grooten konden de edelen met geweld niets uitrichten: de leiders van het verbond lieten zich door Oranje en Hoorne gezeggen om het handelen uit te stellen en met woorden te beginnen. Zoodra de vergadering te Hoochstraten uiteen was gegaan, werd te Breda het besluit genomen een verzoekschrift aan de landvoogdes te gaan overhandigen ¹⁾. Even als de ligue door het aantal dienaars, die hare livrei droegen, de regeering ontzag had ingeboezemd en aan hare vertoogen kracht had bijgezet, zoo zou thans het Compromis door het aantal edelen, die het request kwamen aanbieden, en door het vertoon van zijn macht en aanzien bij het volk, de regeering schrik aanjagen en tot toegeven dwingen.

De landvoogdes werd door de grooten, die te Hoochstraten bijeen geweest waren, oogenblikkelijk, gelijk hun

1) Het was Lodewijk van Nassau, die het opstelde (Arnoldi, *Gesichte der Nassau-Oranischen Länder*, Bd. III, S. 281). Zie ook *Archives*, t. II, p. 48, 52 en vooral Lodewijk's Apologie (Bijdr. en Med. Hist. Gen., dl. VIII).

plicht vorderde, van het verbond der edelen en van de macht, waarover het reeds beschikte, verwittigd ¹⁾). Spoedig hoorde zij van Megen, dat zij zich op een bezoek der bondenen tegen de eerste dagen van April had voor te bereiden ²⁾). Die tijdingen jaagden haar den schrik op het lijf. Het ontbrak haar aan alle middelen van verdediging: de weinige troepen lagen in de vestingen verspreid en konden daar onmogelijk gemist worden. Zij had geen geld om nieuwe aan te werven, en al had zij het gehad, het was thans geen tijd om zich te wapenen, want een ieder geloofde, dat het Compromis over vreemde hulp beschikken kon, en voor ieder vaandel, dat de regeering mocht aanwerven, er gemakkelijk tien op de been brengen.

Zij gevoelde zich buitendien in hare verlegenheid verlaten. Viglius en Berlaymont vertrouwde zij niet en had zij van zich vervreemd. De grooten, die zij begunstigd had, waren meest allen uit de residentie vertrokken. In dringende brieven verzocht zij hen herhaaldelijk terug te keeren en haar bij te staan met raad en daad. Dus aangezocht konden dezen zich niet onttrekken. Weinige dagen voor de edelen naar Brussel kwamen, verschenen Oranje en de overigen weêr in den Raad van State ³⁾).

Wat zou men den edelen op hun smeekschrift ten antwoord geven? Wij begrijpen licht dat de grooten tot toegevendheid rieden. Zij vonden de landvoegdes, uit eigen beweging, reeds daartoe bereid ⁴⁾). Weinige dagen te voren had zij al gunstig beschikt op de remonstrantie der steden van Brabant, en verklaard dat,

1) Egmont waarschuwde den koning 16 Maart 1566 (Corresp. de Phil. II, t. I, p. 397).

2) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 399/400, 402, 403.

3) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 403.

4) Mémoires de Wesenbeke, p. 163.

nademaal er in dat gewest geen inquisitie sedert 1550 bestaan had en de koning niets nieuws verlangde, er ook nu geen inquisitie zou worden ingevoerd. Een besluit dat drie maanden vroeger de gemoederen bedaard zou hebben, doch nu slechts als een blijk van vreesachtigheid en gedwongen inschikkelijkheid werd aangemerkt. Ook de edelen moesten tevreden worden gesteld. Geweld tegen hen te gebruiken was ondoenlijk, daar de middelen ontbraken; en hen te ontvangen doch hun verzoek af te wijzen, zou ongetwijfeld oproer verwekken. Men heeft het later Egmont en Hoorne wel als misdaad aangerekend, dat zij bij deze gelegenheid niet tot gewapenden tegenstand tegen de edelen geraden hadden, maar de landvoogdes en Viglius hebben beiden erkend, dat geweld hier slechts heviger gewelddadigheden zou hebben uitgelokt. Een oogenblik heeft de landvoogdes er aan gedacht naar Bergen de wijk te nemen, maar haar vlucht zou eveneens opschudding en oproer veroorzaakt en niets gebaat hebben. Men diende dus toe te geven: er werd besloten, dat de landvoogdes matiging zou beloven. En zij kon er te lichter toe besluiten, omdat uit den aard der zaak de matiging, die zij mocht toestaan, slechts tijdelijk wezen zou: het stond aan den koning hare concessies te bekrachtigen of te herroepen. Met het ontwerpen van een gematigd plakkaat, dat de edelen voldoen kon, werd de Geheime Raad belast.

Deze blijkbare toegeeflijkheid der landvoogdes werkte aanstonds gunstig. De grooten, overtuigd van hare goede bedoeling, lieten zich vinden om aan hunne vrienden onder de verbonden te schrijven, dat zij ongewapend en met geen groot gevolg in de residentie zouden komen ¹⁾

1) Zie Marnix, *Vraie Narration* (ed. Toorenenbergen), p. 56.

Het oorspronkelijke plan was geweest, niet alleen gewapend en met een stoet van gewapende dienaars de residentie binnen te trekken, maar tevens eenige compagnieën van de benden van ordonnantie in de stad te brengen ¹⁾. De reggering moest zien dat men vorderen kon, hetgeen men nog maar eerbiedig kwam verzoeken. Zulk een dreigende houding zou nu echter onbehoorlijk en nutteloos geweest zijn. Wel kwamen de edelen voltallig en in twee groote optochten, maar de wapenen en de benden van ordonnantie bleven achterwege.

Ons plan brengt niet mee dat wij den intocht en het verblijf der edelen te Brussel beschrijven, hoewel Motley hierover niet zeer nauwkeurig is ²⁾. Wij bepalen ons tot de uitkomst van hunne onderneming.

Zij hadden tweeërlei verzocht: vooreerst, dat de landvoogdes hun smeekschrift onverwijld door een opzettelijk daartoe afgevaardigden gezant aan den koning kenbaar zou maken. Dit werd hun gereedelijk beloofd: en eer zij nog Brussel weër verlaten hadden, waren Bergen en Montigny reeds met die zending belast, waartoe zij zich slechts met moeite lieten vinden. Het was ook waarlijk geen benijdenswaardige taak den koning te gaan berichten, dat de edelen des lands op het afschaffen der inquisitie en het wijzigen der plakkaten in overleg met de Staten-Generaal aandrongen. — Hun andere verzoek werd niet zoo gaaf toegestaan. Zij hadden gewild dat de landvoogdes op haar eigen gezag de inquisitie en de uitvoering der plakkaten schorsen zou, totdat er uit Madrid een beslissend antwoord ontvangen werd. Maar de landvoogdes bracht hun onder het oog, dat het land onmogelijk zonder wetten op het punt der ketterij blij-

1) Archives, t. II, p. 53, 57.

2) Vgl. dat verhaal in Corresp. de Granvelle, t. II, p. 664.

ven kon, en dat zij dus de oude niet kon opheffen, voor er nieuwe gereed waren om in de plaats te komen. Zij had den Raad van State reeds gelast een nieuw gematigd plakkaat te ontwerpen ¹⁾, dat, zoo het den koning en den Staten tevens voldeed, het bestaande vervangen zou. Intusschen zou zij den inquisiteurs en magistraten aanschrijven, met bescheidenheid in het opsporen en straffen der kettters te werk te gaan. Op het verlangen der edelen, dat zij hun gedrag onberispelijk en bijgevolg niet strafwaardig verklaren zou, antwoordde de landvoogdes, niet zonder waardigheid, dat zij daarover geen oordeel vellen wilde, dat de toekomst zou uitwijzen met welke bedoeling de verbondenen handelden. Alle pogingen om een gunstiger getuigenis van haar te verwerven mislukten ²⁾. Daarentegen lieten zich de verbondenen de belofte afpersen, dat zij het katholieke geloof beschermen zouden.

Hadden de edelen reden om met dezen uitslag hunner onderneming tevreden te zijn? Mij dunkt, zij hadden niet veel gewonnen. Het was duidelijk dat de regeering hun Compromis zeer euvel opnam ³⁾ en het hun bij gelegenheid vergelden zou. En al wat zij gewonnen hadden was, dat de inquisiteurs voorloopig met bescheidenheid de kettters zouden opsporen, en dat de magistraten hen met bescheidenheid zouden straffen. Wat de koning zou goedvinden op hun verzoek te besluiten, moesten zij afwachten. De Hames en zijne vrienden hadden het wel voorzeggd: alleen handelen had kunnen baten; woorden werden met woorden beantwoord en werkten niets uit.

Oranje toonde zich dan ook onvoldaan en verontrust.

1) D'Assonleville was daarmede belast (Corresp. de Phil. II, t. I, p. 410).

2) Foppens, t. II, p. 339.

3) Archives, t. II, p. 178.

Hij had zich in den Raad van State natuurlijk niet tegen het antwoord, dat de landvoogdes den edelen geven zou, kunnen verklaren: het was duidelijk dat zij niet bevoegd was iets meer toe te staan. Maar hij sprak bij die gelegenheid in den geest van het smeekschrift, en tegen de vervolging om het geloof. Persoonlijk beklaagde hij zich dat de koning hem blijkbaar wantrouwde. Nog eens verklaarden hij voornemens te zijn om zich geheel aan het staatsleven te onttrekken en voor een poos naar Duitschland te gaan ¹⁾. Met moeite liet hij zich ten laatste overhalen de landvoogdes in zoo moeilijken omstandigheden vooreerst nog met zijn raad en gezag te blijven dienen.

Zoo misnoegd waren zij, die van nabij met de toedracht der zaak bekend waren. Doch de volksmenigte stelde zich die geheel anders voor. Zij geloofde en verbreidde dat het verzoek der edelen was toegestaan ²⁾ en dat alle geloofsvervolging was afgeschaft, en zij maakte zich gereed de nieuw verworven vrijheid in ruime mate te gebruiken.

1) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 404, 408, 418; Foppens, t. II, p. 343; Archives, t. III, p. 70.

2) Daartoe schijnt het verspreiden eener verdichte verklaring der Vliesridders veel te hebben bijgedragen. Deze is opgenomen in den volledigen druk der stukken betreffende het request bij Te Water, Verbond der Edelen, dl. IV, p. 13. Dat het valsch was, beweren, zeker te recht, Surius, Commentarius brevis (p. 870) en Strada (vgl. Archives, t. II, p. 92), en dit wordt bevestigd door de landvoogdes (Corresp. de Phil. II, t. II, p. 558, 570). Er was echter van de zaak wel wat aan (zie Wesenbeke, p. 186; Défense du Comte de Hoochstrate, p. 68 en Foppens, t. II, p. 339), al is ook nimmer een zoo stellige verzekering door de Vliesridders gegeven. Over de blijde verwachting der menigte zie Marnix (Vraie Narration, ed. Toorenenbergen, p. 64). Doch anderen waren beter ingelicht: Haemstede (blz. 604b) deelt mede, dat Jan Tuscaen van Oudenaerde „verstont, dat de sake” (in 1566) „by den Edeldom des Lants voorgesteld (aengaende de tenietdoeninge der placcaten en de Spaensche Inquisitie) niet nae zynen wensche tot Brussel en wert te wege gebracht”.

IV.

Wij hebben tot nog toe nauwlijks van het volk te spreken gehad. Eerst de groote, toen de edelen hadden zijne partij tegenover de regeering getrokken, meer of min oprecht, meer of min ijverig; maar het volk zelf had niet meêgedaan, het had slechts toegezien en toegejuicht. Thans was het oogenblik gekomen, waarop het voor zich zelf zou gaan handelen.

Natuurlijk was het vooral het protestantsche gedeelte der natie dat handelde; de onverschillige menigte liet het in den beginne begaan en juichte zelfs mede; ook zij haatte de regeering en de inquisitie. Maar om te handelen wordt overtuiging en ijver vereischt, en dien legden alleen de protestanten aan den dag.

Nergens kunnen wij beter de geestkracht der eerste hervormden leeren kennen dan in de martelaarsboeken ¹⁾. Wie heeft ze niet wel eens opgeslagen, wie heeft ze ooit zonder aandoening uit de hand gelegd? Mij treft daarin, nog meer dan de wreedheid der vervolgers, de edele lijdzaamheid der slachtoffers. Welk een geslacht, dat in zulk een school van beproeving werd opgevoed! De Fransche Kerken onder het kruis hadden zich tot zinnebeeld het wonderbosch van Mozes gekozen, dat brandde zonder te verteren. Voorzeker, ook in Nederland kon het vuur de nieuwe Kerk niet verslinden, slechts louteren en harden.

Wij maken geen onderscheid tusschen de gezindheden,

1) In 1557 merkt reeds Baldoero op: „Ed e cosa notabile questa che, sebbene la frigidità del clima faccìe quella gente timida, tuttavia, essendo cordannati per delitti a morte, benche infame, ad essa ne vanno audacemente” (p. 291). Hij maakte die opmerking, sprekende over de ketterij en hare bestraffing.

waartoe die eerste martelaars behoorden: Lutherschen, wederdoopers, Calvinisten, waarin zij verschillen mochten, in ijver voor hun geloof, in moed en lijdzaamheid komen zij allen overeen. Wat doet het ter zake, voor welke stellingen en leerstukken die mannen in den dood gingen, — hoe weinigen onzer zouden een van die geloofsbelijdenissen onvoorwaardelijk onderschrijven, — maar dat zij hun leven veil hadden voor hetgeen hun waarheid was, dat is het wat wij allen in hen bewonderen en eerbiedigen. Wij deelen hun afschuw van de Roomsche Kerk niet, wij kunnen Heiligenbeelden aanzien zonder te gruwen, wij kunnen de hostie zien verheffen zonder ons te ergeren. Wij veroordeelen hun blinden godsdiensthaat. Maar wie zal den tijd niet gelukkig noemen, waarin aan het bovenzinnelijke zoo hooge waarde wordt gehecht, dat men er al het aardsche, zelfs zijn leven, gering bij acht?

Zoo dikwerf ik met bewondering den heldenmoed, de volharding, de lijdzaamheid opmerk, die de stichters van ons gemeenebest in hun strijden en in hun lijden, op hunne verre tochten aan de pool en onder de keerkringen aan den dag leggen, denk ik terug aan den tijd der geloofsvervolging en aan de eenvoudige verhalen in de martelaarsboeken. Een man als Barentsz, die te midden van den vreeselijksten tegenspoed moed behoudt en met Gods hulp zijn doel nog hoopt te bereiken, is een geestverwant van den geloofsheld, die liever den vuurdood sterft dan dat hij zijne overtuiging zou verloochenen.

In hoe rijke verscheidenheid openbaart zich bij de martelaars die vastheid van karakter, die liefde voor hetgeen waar en goed is. Eens toen er te Antwerpen een ongelukkigen wederdooper naar de strafplaats geleid werd, trad een weversknecht uit den volkshoop hem tegen, omhelsde en kustte hem en zeide, „broeder,

strijd vromelijk tot der dood toe". Die toespraak deed hem als ketter kennen, hij werd gegrepen en een week later zelf verbrand ¹⁾. Heeft ooit de zelfverloochening ²⁾ heerlijker uitgeblonken dan in dien eenvoudigen werkmán? De Zoon des menschen is eens verraden met een kus. Met dezen kus der liefde verried de geloofsheld vrijwillig zich zelve.

Bij de meeste martelaars is het vooral hun standvastige lijdzaamheid die ons treft. ³⁾ De moed, waarmee zij vasthouden aan het geloof, dat hun het leven zal kosten, gaat gepaard met schroomvallige onderworpenheid aan de regeering die hen vervolgt. In 1561, terwijl geheel Antwerpen jubelt bij het prachtige landjuweel, waartoe uit alle oorden van Nederland de rederijkers samengevloed zijn, vereenigen zich in het bosch bij Marcksem vier of vijfhonderd protestanten tot gemeenschappelijke godsvereering ⁴⁾: zij hopen onopgemerkt te blijven bij de feestelijkheden in de stad. Maar de drossaard is van hun bijeenkomst verwittigd, en overvalt hen met vijf of zes dienaars. Wat hebben zoo velen van zoo weinigen te vreezen? Wat kan hen zelfs verhinderen thans den moord van zoo veel geloofsgenooten te wreken op hunne beulen? Maar zonder den minsten weerstand te bieden slaat de geheele vergadering op de vlucht, en laat toe dat de drossaard vijf der achterblijvers opbrengt. Welk een lafhartigheid, niet waar? Doch die

1) Soortgelijke gevallen kwamen meer voor. Vgl. De Kempnaer, Vlaemsch Dagregister, blz. 117; Van Braght, Martelaerspiegel, ed. 1685, blz. 491 (het gebeurde met Willem Jansz. van Durgerdam in 1569).

2) In lijnrechten strijd met deze opvatting is het zeggen van den jesuïet: „Noch pyne, noch doot en maeckt den waren martelaer niet, maer, d'oorsaecke waerom hy zulcks lijdt, d. i. het waere geloove". In Der Jesuïten Negotiatie, blz. 63 (niet voorkomende in de Latijnsche uitgave) Knuttel, n°. 2312/13.

3) Marnix—Toorenenbergen, p. 93.

4) Haemstede, blz. 530 (uitg. 1590).

vijf gevangenen, die het hart niet hadden zich te weer te stellen, hebben toch moed genoeg om voor hun geloof te sterven.

Maar niet op alle karakters werkt de geloofsijver gelijkelijk; er zijn er ¹⁾ die den marteldood zoeken met een onverschrokkenheid en een overmoed, die ons aan Polyeuctes herinneren. Een ijverig protestant te Doornik, Bertrand le Blas ²⁾, tracht te vergeefs zijn huisvrouw te bekeeren. Al zijn vermanen en prediken baat niet. Zoo wil hij dan met der daad zijn geloof toonen. Op Kerstdag gaat hij naar de stampvolle hoofdkerk, en als de priester de hostie verheft, rukt hij hem „dien broodgod” uit de handen, verbreekt en vertrapt hem, en roept uit: „verdwaasd volk, kunt gij gelooven dat dit uw God en uw Zaligmaker is!” Te midden der ontsteltenis en verwarring, die zijn daad veroorzaakt, had hij kunnen ontsnappen, maar hij laat zich grijpen. „Had ik honderd levens”, zegt hij, „ik zou deze daad honderdmaal willen herhalen en honderd dooden sterven ter eer van den Zaligmaker”. En hij doorstaat de marteling, die zijn vuurdood voorafgaat, standvastig.

Bedrieg ik mij, of behooren zulke gebeurtenissen in der daad tot de geschiedenis, zoo goed als de verbintenissen der grooten en de smeekschriften en optochten der edelen? Waar is al het bedrijf van dezen op uitgelopen? op onberaden wagen en lafhartig wijken. Maar het volk, dat in den strijd voor het geloof zijn geestkracht had geoefend en versterkt, heeft volgehouden, en aan de leidslieden, die zich aan zijne spitse stelden, zijn eigen

1) Haemstede, blz. 487.

2) Crespin, *Histoire des Martyrs*, p. 385; Haemstede, t. a. p. Een soortgelijk geval van zekeren John White in 1573 te Antwerpen, wordt medegedeeld in *Calendar of State papers, Foreign Series, 1572—74*, n°. 766.

heldengeest meêgedeeld, en zoo ten laatste de overwinning op de overmacht behaald.

Bij zulk een geloofsijver paste de leer der Lutherschen slecht, zooals zich die reeds in Duitschland in vaste vormen gezet had ¹⁾. En de veelslachtige wederdooperij sprak slechts tot het gemoed der laagste en onkundigste klasse. Het Calvinisme daarentegen, zoodra het hier te lande was ingevoerd, werd door de meesten als uitdrukking van hun geloof aangenomen. De geloofsbelijdenis der Nederlandsche Kerk, die voor het eerst in 1561 in de Waalsche taal werd uitgegeven, was een vrije navolging van die der Fransche protestanten, die in Mei 1559 op de eerste synode te Parijs was aangenomen ²⁾, en waaraan een oudere belijdenis, van de Kerk van Parijs, ten grondslag lag, die denkelijk door Calvin zelven was opgesteld. In rechte lijn stamt dus onze Nederlandsche geloofsbelijdenis van Calvin, den stichter der Kerk af ³⁾.

1) Bakhuizen van den Brink, Het huwelijk van Willem van Oranje, blz. 91

2) Vgl. Schoockius, De bonis ecclesiasticis, p. 519 sq.

3) De overeenkomst der Fransche en Nederlandsche belijdenissen wordt het best gekend uit de onderlinge vergelijking van haar inhoud. Maar reeds de vorm van beiden, de titels, de opdrachtsbrieven enz., doen navolging van de eene door de andere vermoeden. — Dat aan de confessie der Fransche Kerken een oudere, van de Kerk van Parijs, ten voorbeeld gediend heeft, en dat Calvin daarvan denkelijk de auteur is geweest, betoogt Lutteroth, in zijn reeds aangehaald verdienstelijk werk: „La Réformation en France pendant sa première période” (t. II, p. 169), opgesteld ter gedachtenis van de eerste synode der Fransche Kerken te Parijs in 1559. Te betreuren is het, dat het derde eeuwgetijde onzer Nederlandsche Kerk niet door het uitgeven van dergelijke nuttige feestgaven gevierd is; de boeken, bij het tweede eeuwgetijde door 's Gravenzande, Te Water, van Iperen en andere predikanten uitgegeven, zijn op verre na niet meer op de hoogte van den tijd en toch nog de beste die wij kunnen raadplegen. Het is een schande voor de Nederlandsche godgeleerdheid, dat er van de opkomst der Gereformeerde Kerk hier te lande, van de lotgevallen der Kerken onder het kruis en van het wedervaren der ballingen in Engeland en Duitschland geen volledige geschiedenis bestaat, die beschaafde leeken met genoegen lezen kunnen. Het werk van Le Long, hoe verdienstelijk wegens de nasporingen van den schrijver, die er ten grondslag aan liggen, is lang verouderd en bovendien uiterst zeldzaam.

Het is de moeite waardig die oudste belijdenis der Nederlandsche Kerk in de oorspronkelijke uitgaaf, waarvan wij door de zorg van een Nederlandschen predikant een getrouw facsimile bezitten, te herlezen. Het leerstellige gedeelte treft ons niet, het is hetzelfde wat ons als de kerkleer van ouds bekend is. Maar belangrijk voor de geschiedenis zijn de stellingen omtrent de plicht der overheid jegens de Kerk, gelijk die in art. 36 uitgesproken en in den schoonen opdrachtsbrief aan Philips ontwikkeld worden. De verdrukte en belasterde protestanten verheffen hunne stem tot den machtigen vorst, die hen regeert, en bezweren hem niet blindelings te gelooven wat hunne vijanden van hen zeggen, maar zelf kennis te nemen van de geloofsbelijdenis, die zij hem eerbiedig opdragen, ze met den bijbel te vergelijken, en daarna te oordeelen. Blijkt het dat zij leugen verkondigen en oproer prediken, dat dan de brandstapels vermeerderd en de martelingen verzwaard worden; maar blijkt daarentegen hun onschuld, dat dan de koning hen in bescherming neme tegen den haat hunner vijanden. Helaas! welk een rechter riepen zij in om over leven en dood te beslissen! Van de bevinding van den bekrompensten en eigenzinnigsten der menschen maakten zij de waarheid afhankelijk. Wat, zoo de koning deed gelijk zij hem verzochten, en uit zijn standpunt hun belijdenis met den bijbel vergeleek? Zou hij niet bevinden dat er tusschen beiden een oneindig verschil bestond, en dan gerechtigd wezen, naar de stelling der smeeelingen zelfs, hunne ketterij met de zwaarste straffen te bezoeken? Maar aan den anderen kant, uit welk een vast vertrouwen op de deugdelijkheid van hun geloof kwam die noodlottige leer der gereformeerden voort! Zoo onmiskenbaar was in hun oog de waarheid hunner belijdenis, dat zij er niet aan twijfelden of een ieder

die haar maar met eigen oogen beschouwde, moest haar aanstonds erkennen. Slechts priesterbedrog was oorzaak, dat eerlijke Christenen haar anders zagen dan zij was en haar daarom verloochenden. Kon men den koning maar bewegen zelf te onderzoeken, dan kon men zich aan zijn uitspraak gerust overgeven. — Wij, door de ervaring geleerd dat de waarheid zich niet zoo gemakkelijk, niet zoo zeker doet erkennen, zouden in een zoo heillooze dwaling niet vervallen, maar zouden evenmin zoo vast vertrouwen op de waarheid van ons geloof en en er zoo bereidwillig voor sterven als die kortzichtige Christenen. Iedere hoogere beschaving heeft zijne onafscheidelijke gebreken; omzichtig voordeelen gaat met voorzichtig, aarzelend handelen gepaard.

Het verwondert ons bij den eersten oogopslag, dat de ontwerpers der Nederlandsche geloofsbelijdenis, die toen in alle leerstukken de confessie der Fransche Kerken navelgden, niet liever deze in haar geheel overgenomen hebben. Ten allen tijde hebben de gereformeerden er hoogen prijs op gesteld dat zij allen, over hoe vele rijken verstrooid, toch een en hetzelfde geloof belijden. In later dagen onderteekenden de gedeputeerden van een Nederlandsche synode de Fransche confessie, en die van een Fransch synode de Nederlandsche, om zoo doende de eenheid van beider inhoud voor de geheele Christenheid te bewijzen ¹⁾. Ook de leeraars van Genève, aan wie de Nederlandsche belijdenis werd meêgedeeld voor zij nog aangenomen en uitgegeven was, keurden het beter de Fransche onveranderd over te nemen. Waarom volgden de Nederlandsche protestanten dien raad niet op? Als ik mij niet bedrieg, omdat al wat Fransch was op dit tijdstip bij de Nederlanders verdacht werd gehouden: zoo lang had tusschen Frankrijk en Nederland

1) Schoockius, aangehaald bij Te Water, Eeuwgetijde, blz. 460.

de gruwelijke oorlog gewoed, dat beide volkeren elkaar doodelijk haatten ¹⁾). De partij, die zich één noemde met een Fransche partij, was reeds daardoor hier te lande veroordeeld. Het belang der goede zaak vorderde, dat de gereformeerden dit volksvooordeel ontzagen, en zich een eigene, in redactie althans verschillende, belijdenis opstelden ²⁾).

Zoodra zij gedrukt was, beijverden zich de predikanten aan de grooten, die zij het gunstigst gezind achtten, een exemplaar er van in handen te spelen ³⁾). In een remonstrantie aan de magistraten, achter de belijdenis gevoegd, smeekten zij dezen, even als den koning, niet blindelings aan den laster hunner vijanden te gelooven, maar zelf te onderzoeken en naar eigen bevinding te oordeelen. Zij hadden zoo gaarne hunne zaak tot de zaak van Nederland gemaakt. En al vonden zij ook bij de grooten den bijstand niet, dien zij zochten, zij bleven hun aanhangen tegen den kardinaal. Toen het gelukt was dezen te verdrijven, ontving Hoorne ⁴⁾) van een, die zich „een oprecht ijveraar voor het geloof” noemde, een brief, die hem deed ontstellen en uitroepen, dat de ketters van hem en zijne vrienden een gansch andere behandeling ondervinden zouden dan waarop zij schenen te rekenen. Maar wij merkten op, dat de grooten, hoe weinig zij met de nieuwe leer waren ingenomen, door hun verhouding tot den koning, zoowel als door hun afkeer van bloedige vervolging, tot partij trekken voor de

1) Vgl. het advies der kardinalen over de nieuwe kerkelijke verdeeling in Archief Aartsbisdom Utrecht, dl. IX, p. 18. Vgl. ook Vita Junii, p. 40.

2) Deze vergissing berust voornamelijk op den geest des tijds, zoo als die zich in velerlei opzichten openbaarde. Zij wordt bevestigd door deze uitdrukking van Besa (Archives, t. II, p. 245): „Sic la confession des églises Françoises est suspecte au tiltre . . . etc.”

3) Brief van Saravia, Epistolae ecclesiasticae, aangehaald bij Langeraad, G. de Bray, p. 140.

4) Pap. d'état, t. VII, p. 480.

protestanten gedrongen werden; en dezen vergolden hun die bescherming, hoe schoorvoetend verleend, met weêrkeerige ondersteuning. De eenheid van belangen en bedoelingen noopte tot aaneensluiting. Met niet minder gespannen verwachting dan de grooten, zagen de protestanten naar 's konings antwoord op de voorstellen der vergaderde prelaten en juristen uit. En niet minder dan dezen, werden zij teleurgesteld en terneêrgeslagen toen eindelijk de heillooze brieven van October dit antwoord brachten.

Wat zouden zij beginnen, als 's konings bevelen werden uitgevoerd en de vervolging met alle strengheid hervat werd? De stadhouders, die hun niet ongenegen waren, vroegen hun ontslag; de gematigde leden van den Raad van State onttrokken zich aan zijne zittingen. Wat zou hun overkomen indien de koning doortastte, de onwillige dienaars werkelijk ontsloeg en door gezeggelijke handlangers verving? Allerlei plannen werden in beraad genomen. Er waren er — zoo verzekert ons Marnix zelf in zijn apologie der protestanten — die, ten getale van eenige duizenden, naar Brussel wilden trekken en van de landvoogdes vrijgeleide verzoeken om naar elders te verhuizen ¹⁾. Anderen wilden openlijk voor hun geloof uitkomen en het ergste afwachten. Maar niet allen toonden zich zoo lijdzaam ²⁾. De heftigen onder hen wilden hunne beulen voorkomen, de inquisiteurs en geestelijken onverhoeds op het lijf vallen, en van de vrees afpersen wat zij van het medelijden te vergeefs hadden gesmeekt. Prins Willem heeft bij zekere gelegenheid verklaard, dat dit plan zoo goed als aangenomen, en Paaschdag van 1566 voor het bloedbad bestemd was.

1) Vgl. Corresp. de Phil. II, t. I, p. 396.

2) Over de stroobiljetten en plakkatzen: zie Corresp. de Phil. II, t. I, p. 385/7; Van Vloten, dl. I, blz. 156.

Maar het gerucht, dat zich kort daarop door het land verbreidde, hoe de edelen zich de zaak der protestanten hadden aangetrokken, en zich gereed maakten, in grooten getale, van de landvoogdes gewetensvrijheid te gaan afvorderen, bedaarde de verontruste gemoederen, en deed alle wanhopende plannen verschuiven; men wilde afwachten wat de edelen met hun request zouden uitwerken. Het gerucht overdreef de macht der verbondenen en de hulp, die zij bovendien van vreemde bondgenooten te wachten hadden, zoo zeer, dat het weigeren van hun verzoek door de landvoogdes onmogelijk scheen. En toen het antwoord van deze toch inderdaad niet geruststellend luidde, bleef de menigte evenwel gelooven en uitstrooien, dat het verzoek der edelen was ingewilligd, dat alle geloofsvervolging gestaakt was tot op de beslissing der Staten-Generaal, dat alle ballingen vrij konden terugkeeren, en dat men voortaan voor zijne belijdenis gerust kon uitkomen ¹⁾. Het volk was uitgelaten van vreugde over die plotselinge verlossing, uitbundig in den lof der edelen, die zich zijner hadden aangenomen. De scheldnaam van Geuzen, dien de hoogmoed van Berlaymont aan de berooide edellieden gegeven had, en die dezen als partijnaam bleven dragen, was in ieders mond ²⁾. Velen uit den burgerstand droegen den Geuzenpenning en den Geuzenap, of de grijze kleeding en de knevels der Geuzen. Het was den geestelijken een ergernis dat ook zij, die zich nog voor katholieken uitgaven, toch hartelijk in het „vive le Geus” instemden: niet ten onrechte zagen zij hierin een blijk van den haat, die hun door de leeken werd toegedragen ³⁾.

1) Haemstede, blz. 609; Pasquier de la Barre, p. 33.

2) Broer Cornelis, Sermoenen, dl. I, blz. 69.

3) De stemming der ultra-katholieken, zoo als die in den loop van het jaar 1566

In West-Vlaanderen was het aantal protestanten, vooral onder het gemeene volk, zeer groot; velen waren Calvinisten, velen wederdoopers; zij hadden zich steeds als zeer onrustig en muitziek doen kennen ¹⁾. Nu zij hoorden dat de inquisitie en de plakaten waren afgeschaft, begonnen zij zich openlijk op velden en wegen te verzamelen, en onder den blooten hemel hun godsdienst te oefenen. Op het laatst van Mei had de eerste prediking nog bij nacht plaats: een schamel werkman, zonder opleiding of kennis, sprak gelijk de geest hem

met den gang der gebeurtenissen veranderde, leeren wij het best kennen uit de Sermoenen van Broer Cornelis, die zeker om den walgelijken vorm door de geschiedschrijvers te weinig geacht en gebruikt zijn. Aan hun echtheid valt niet te twijfelen, zij dragen daarvan het beste bewijs in zich zelf: die ze verdicht had, zou de geschiedenis van het jaar 1566, week voor week, al zeer nauwkeurig moeten gekend hebben. Van den eersten bundel Sermoenen, die met Juni 1568 eindigt, bestaat een uitgaaf van 1569, en de tweede is gedrukt, zoodra de tijden het toelieten, in 1578. Opmerkelijk is het ook, dat in de eerste uitgave van den Byenkorf reeds op de Sermoenen van Broer Cornelis gewezen wordt (1^e boek, 1^e cap. blz. 206), wat wel degelijk op de reeds gedrukte betrekking heeft. Volgens Carolus Nadaeus *in vitis pictorum* (aangehaald door Matthaëus, *Sylloge Epistolarum*, p. 369) zou „Hubertus” (niet Hendrik) „Goltzius, de Sermoenen van Broer Cornelis hebben beschreven en gedrukt”. Zeker is het dat Goltzius, „ghelĳck alle Erasmianen en de Cassandrianen doen”, die sermoenen kwam hooren (zie de Sermoenen, dl. II, blz. 226). En Broer Cornelis verdacht hem van de brieven van Castilius gedrukt te hebben (*Ibid.*, p. 119, 214, *passim*). Vgl. nog over Broer Cornelis en zijn Sermoenen: Arnold, in *Dietsche Warande*, XII (1879) en Allard, in *Studiën op godsdienstig enz. gebied*, XLVIII, blz. 355, volgens De Schrevel, *Histoire du séminaire de Bruges*. — Het is voor de beoordeeling der gebeurtenissen van zoo veel belang alle partijen te hooren, dat wij het een geluk moeten rekenen in Broer Cornelis een oprechten vertegenwoordiger van de uiterste partij der katholieken voor ons te hebben. Hij bezat een scherp oordeel en durfde zijn gevoelen onbewimpeld uitspreken. Hij voorzag den gang der gebeurtenissen van den beginne af met juistheid, hij twijfelde geen oogenblik of de koning „met zijn Spanjaards” zou aan al die ketterij en geuzerij weldra een bloedig einde maken. Zijn sermoenen verdienen naast de pamfletten der protestanten geplaatst te worden, waarmede zij in aard overeenkomen, hoe zeer zij er in den vorm bij afsteken.

1) Dit wordt anders voorgesteld door Marnix, *Vraie Narration* (éd. Toorenenbergen), blz. 69/70.

ingaf, en de gemeente zong de psalmen, die uit het Fransch van Marot en Beza waren vertaald. Spoedig had hetzelfde in andere streken plaats. Weldra werden de oefeningen bij dag gehouden: de samengevloeiende menigte was zoo talrijk dat zij geen geweld meer behoefde te duchten; een poging om zulk een haagpreek in de buurt van Gent te storen en den predikant in hechtenis te nemen, leed schipbreuk op den weêrstand der hoorders ¹⁾. Het was blijkbaar dat een nieuwe geest de oude lijdzaamheid vervangen had. Steunende op hun goed recht, op hun aanzienlijk getal en op de bescherming der edelen, waren de hervormden niet van zins de prediking des geloofs, op een bloot bevel der overheid, na te laten.

Van West-Vlaanderen sloeg de beweging naar Antwerpen over, dat goddelooze Babylon, zooals de Roomsche geestelijken het noemden ²⁾, waarheen uit alle oorden van Nederland de kettters, die aan hun eigen woonplaats niet veilig waren, samenvloeiden, dewijl er geen inquisitie bestond en de volkrijkheid het er gemakkelijk maakte zich schuil te houden ³⁾. Op den 22sten Mei ⁴⁾ begonnen ook hier de openlijke predikatiën, die een overgrootte menigte lokten, eerst nog op aanmerkelijken afstand van de stad, vervolgens al dichter bij, weldra vlak voor de poorten.

En van Antwerpen uit zette zich de beweging over geheel Nederland voort ⁵⁾, maar niet langer onwillekeurig, integendeel volgens een vast plan, en onder

1) Broer Cornelis, dl. I, blz. 75.

2) Broer Cornelis, dl. I, blz. 209.

3) Haemstede, blz. 461, 484, 547, 562.

4) Antwerpsch Chronykje, door F. G. V., Leiden, 1743, blz. 69.

5) Zie de belangrijke mededeeling over hetgeen te 's Hertogenbosch geschiedde, waar de beweging den 21sten Juli begon, in de Kronijk van het Hist. Gen., dl. XIII, blz. 286.

leiding van een algemeene synode, die op dit tijdstip te Antwerpen vergaderde ¹⁾. Zoo als hare gedeputeerden het later aan de edelen verklaarden: ziende dat haar door het Compromis de deur geopend was, had zij het raadzaam gevonden niet op den drempel te blijven wachten, maar binnen te treden. Want het werd dagelijks duidelijker dat de regeering geen plan had haar den toegang goedschiks te vergunnen. De moderatie, die aan de edelen was beloofd ²⁾, werd op zoo geheimzinnige en vreemde wijs ontworpen en behandeld, dat de regeering daardoor zelf verried, hoe weinig zij er voor de bevrediging der opgeruide menigte van verwachtte.

Wat moest dit gematigde plakkaat, dat aan de edelen was toegezegd, veroorloven, om het volk te bevredigen? De protestanten verzekeren in hunne apologie, dat allen tevreden zouden geweest zijn met een redelijke vrijheid, die hun toeliet binnen 's huis naar eigen verkiezing God te dienen. Maar wij mogen twifelen of zelfs deze vrijheid hun thans voldaan zou hebben. Wij hebben maar het pamflet van Franciscus Junius te lezen, dat van hunne zijde bij den aanvang van dit jaar was uitgegeven, om te zien dat zij niet minder dan de vrije prediking van hun geloof verlangden, dat zij een nieuwe Kerk wenschten te stichten naast de katholieke. Kon zulk een verlangen ooit door een man van de beginsels van Philips worden toegestaan? Zelfs de meer gematigde wensch van godsdienstvrijheid binnen 's huis was onmogelijk in te willigen. Philips dacht, gelijk een zijner ministers het uitdrukte, dat de ketterij Satanisme was, en den Satan zou de vrome koning geen plaats geven, zelfs niet in het binnenhuis van een enkelen zijner onderdanen.

1) Vita Junii, p. 46/7.

2) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 410.

Ieder plakkaat, dat men den koning ter bekrachtiging kon voorleggen, moest noodzakelijk uitgaan van de stelling, dat de ketterij te vuur en te zwaard moest worden uitgeroeid. Men mocht daarin den brandstapel door den strop laten vervangen, en een ruïne uitvlucht voor berouwhebbenden openstellen, maar allen die aan de prediking of voortplanting der ketterij hadden gearbeitet, allen die bij hun kettersche gevoelens volhardden, moesten zonder genade gedood worden ¹⁾. De ontworpen moderatie ging dan ook inderdaad niet verder, en men had alle reden om te vreezen, dat de koning niet eens zoo ver zou willen gaan. Maar, gesteld de koning liet zich daartoe bewegen, dan zouden toch de protestanten, en de menigte, die voor het oogenblik op hunne hand was, er geen genoegen mede nemen. Zij vorderden dat voortaan de ketterij niet meer als misdaad beschouwd en gestraft zou worden. Met minder zouden zij zich niet tevreden laten stellen. Daarom kon de regeering met haar ontwerp, dat zoo weinig beloofde, niet voor den dag komen. En het achterwege te houden was even onmogelijk; het was aan de edelen bepaaldelijk toegezegd. Toen het dus bij den Raad van State was goedgekeurd, — de grooten durfden niet openlijk het stelsel afkeuren waarop het berustte — werd het aan de Staten der verschillende provinciën gezonden, ten einde door hen onderzocht en beoordeeld te worden ²⁾. Er was de regeering veel aan gelegen, dat de Staten er hun zegel aan hechtten; want de Staten-Generaal, waarom het volk riep, dacht zij niet te vergaderen, en zonder de toestemming van de Staten des lands, hetzij dan afzonderlijk of te zamen geraadpleegd, kon zij moeilijk een

1) Van Deventer, Het jaar 1566, blz. 23. Vgl. Le Petit, p. 144/6.

2) Vgl. Pap. d'état, t. IX, p. 478; Le Petit, p. 144; Foppens, t. II, p. 341/2.

plakkaat in werking brengen, dat er een verving, indertijd met advies en toestemming der Staten vastgesteld. Om zich die gewenschte goedkeuring te verzekeren ontzag zij geen middelen ¹⁾: de gewone volgorde, waarin de Staten gehoord plachten te worden, werd verbroken: Artois werd gevraagd vóór Vlaanderen. En niet alle leden, die gerechtigd waren ter Statenvergadering te verschijnen, werden bij deze gelegenheid opgeroepen; in hunne plaats werden andere toegelaten, die eigenlijk geen zitting hadden. Op de dus samengestelde Staten oefenden de stadhouders en vertegenwoordigers van de regeering den druk van haar geheele gezag uit; hoe het bij de Staten van Artois toeging, heeft ons Pontus Payen beschreven. Het eigendunkelijkst behandelde de regeering met de hoofdsteden van Brabant. Zij verbood den gedeputeerden een afschrift der moderatie aan hunne steden te zenden, ten einde het gevoelen der breede raden er op in te winnen. Zij wist te goed, welk onthaal het ontwerp daar vinden zou, en zij was beducht voor de stem des volks, die zich thans luider dan ooit tegen haar anti-nationaal bestuur zou doen hooren. Om het volk onkundig van de voorgenomen moderatie te houden, moesten de gedeputeerden onder eede beloven, er tegen iedereen van te zwijgen. Alsof er niet altijd genoeg van zou uitlekken om het volk te verontrusten en in beweging te brengen!

Onder zulke omstandigheden ²⁾ besloot de synode, die te Antwerpen vergaderd was, niet langer stil te zitten,

1) Marnix, *Vraie Narration* (ed. Toorenenbergen), p. 45; *Corresp. de Marguérite d'Autriche*, t. II, p. XXX—I.

2) „Ineunte Majo”, zegt Junius (p. 47). Vgl. *Archives*, t. II, p. 159 en de *Apologie der Protestanten*, uitg. Toorenenbergen, t. I, p. 70, 89. Voor de chronologie der openbare prediking zijn vooral de *Sermoenen van Broer Cornelis van belang*. Over de openbare prediking in Holland staat een merkwaardig bericht bij Bor. dl. I, f°. 77 (boek II, f°. 54).

maar de openbare preek aan alle oorden des lands in te voeren. Zoo zou de vrije prediking een feit worden, in afwachting van een plakkaat waarbij het recht er toe verleend werd. Aldegonde zat in de synode, die dat allergewichtigste besluit nam: wij hebben reden daaruit af te leiden, dat althans het wakkerste gedeelte der verbondenen, de oprichters van het verbond in het bijzonder, dit besluit goedkeurden.

En nu kwamen overal de protestanten uit hunne schuilhoeken te voorschijn: overal waar zij talrijk genoeg waren, vereenigden zij zich op zon- en feestdagen, ergens op de groene weide, en hoorden er dan een of anderen schamelen arbeider of weggelooopen monnik prediken ¹⁾; de regeering was bijna nergens in staat deze samenkomsten te beletten. En snel organiseerden zich de gemeenten, die tot nog toe door de vrees der vervolging uiteengehouden waren ²⁾. Overal trad een consistorie aan haar hoofd, en allen gehoorzaamden aan de synode, die, gedurende de zomermaanden, bijna onafgebroken te Antwerpen vergaderd was ³⁾. Zoo hecht was reeds de band, die de nieuw gestichte Kerk bijeenhield, dat de afgevaardigden van de synode weinige maanden later Amsterdam, wegens eigenzinnigheid en weêrbarstigheid van zijn consistorie, met het interdict konden bedreigen ⁴⁾.

En de reeds zoo talrijke en moedige protestanten

1) Broer Cornelis, dl. I, blz. 75.

2) Van Deventer, blz. 74. In de synoden is reeds sedert 1563 over de organisatie der Kerk gehandeld. De synode der Nederl. Herv. Kerken gedurende de jaren 1563—77, gehouden in Brabant en Vlaanderen enz. in: Kist, Archief XX, blz. 113 vlg. Zie vooral blz. 141.

3) Uit Junius blijkt, dat bij het afwezen van de synode, het consistorie van Antwerpen haar plaats innam.

4) Brandt, dl. I, blz. 387. Over de beginsels der hervorming te Amsterdam: zie de stukken van Scheltema in de Berigten van het Hist. Gen., dl. IV, blz. 55 vlg.

werden nog dagelijks versterkt door de ballingen, die in menigte terugkeerden. Het gerucht, dat de inquisitie en de plakكاتen waren afgeschaft, had hen in hunne vreemdelingschap bereikt ¹⁾, en de zucht naar het vaderland dreef hen aanstonds huiswaarts. En onder die ballingen keerde een aantal predikanten terug, mannen vol ijver en moed — vol overmoed zouden wij kunnen zeggen: wij behoeven slechts Dathenus en Moded te noemen om die uitdrukking te rechtvaardigen. De geloofsijver, die reeds zoo fel brandde, werd door hun aanblazing nog aangevuurd. De bekwame en welbespraakte leeraars wisten het gemoed der menigte beter te ontvlammen dan de eenvoudige handwerkslieden, met welke men zich tot nog toe had beholpen. Van heinde en ver kwamen uit Duitschland en Frankrijk ²⁾ de geloofspredikers in dezen wijngaard des Heeren arbeiden. Mannen als de Bray, De la Grange, Marmier, Du Jon, Taffin, van de Waalsche, en Moded, Van der Heyden, Carpentier, Dathenus, van de Nederduitsche, namen zitting in de synode, en begonnen in de gemeenten der nieuwe Nederlandsche Kerk te prediken.

De landvoogdes wist niet wat te doen, zij was radeloos. De koning liet haar in de klem, klaagde zij ³⁾. Het kwaad te laten begaan, was het te laten toenemen. En het met geweld te bestrijden, daartoe ontbrak het haar aan macht. Zij trachtte de grooten tegen de overtreders der plakكاتen in het harnas te jagen, maar te vergeefs ⁴⁾: de heeren waren misschien niet rouwig dat de regeering in het nauw zat, des te dringender, meenden zij, zou

1) Zoo hoort b.v. François Soete (Haemstede, blz. 609a).

2) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 427.

3) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 428.

4) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 429.

zij den koning tot matiging raden ¹⁾). Zelfs met de Geuzen trad Margaretha in onderhandeling. Er was, na het uiteengaan van de verbondenen, te Brussel een hoofdbestuur achtergebleven ²⁾, waarvan Lodewijk van Nassau de hoofdpersoon en Nicolas de Hames een der leden was: met dezen liet zich thans de landvoogdes in, door hunne bemiddeling pogde zij de openbare preek, althans tot na de ontvangst van 's konings antwoord op het smeek-schrift, gestaakt te krijgen. Tot driemaal toe is De Hames uit haar naam de synode daartoe komen opwekken. Maar de laatste maal gaf zijn antwoord op de vraag, hem door een der aanwezigen gedaan, wat hij zelf hun wel raden zou, duidelijk genoeg te kennen, dat hij slechts overbracht wat hem was bevolen, en dat hij voor zich, nog even goed als vroeger, een vriend van handelen en doortasten was. De synode dacht als hij, en liet zich door de landvoogdes niet gezeggen ³⁾. Het preeken werd hoe langer hoe algemeener ⁴⁾.

Er schoot aan de regeering niets anders over dan het uitvaardigen van plakATEN, waardoor zij althans te kennen gaf, dat zij hetgeen gebeurde strafwaardig vond. Reeds had zij den 27sten April ⁵⁾ door zulk een plakkaat

1) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 434.

2) Archives, t. II, p. 61.

3) Bakhuizen heeft dit verhaal van Junius in twijfel getrokken (zie zijne biographie van De Hames in de Hollandsche vertaling van Borgnet, De Nederlanden onder Philips II, blz. 267), maar, naar het mij voorkomt, zonder genoegzamen grond. De landvoogdes bediende zich, zooals ik het heb voorgesteld, van De Hames, omdat hij in het bestuur der Geuzen zat. Vgl. den brief CXLVII in het tweede deel der Archives. Dat De Hames zoowel in de autobiographie van Junius als in de aantekeningen bij Brandt, Franciscus, in plaats van Nicolaas, genoemd wordt, het is een bewijs te meer voor de echtheid der laatsten.

4) In de boven (blz. 390) aangehaalde plaats bij Bor wordt gewag gemaakt van eene bijeenkomst van Hollandsche predikanten te Amsterdam op den 8sten Juli, over de regeling der openbare preek.

5) Pasquier de la Barre, p. 37.

den toevloed der ballingen zoeken te keeren, maar het had haar weinig gebaat. De bevolking bleef gelooven, dat op het smeekschrift der Geuzen de afschaffing van alle vervolging was toegezegd ¹⁾, en zag in de nieuwe plakكات een inbreuk op die belofte en een blijk van kwade trouw, waartegen zij op hare hoede moest wezen. Nog erger gevolgen had het plakkaat van 3 Juli, waarbij de landvoogdes, om het openlijk preeken tegen te gaan, tegen alle hoorders lichtere of zwaardere straffen dreigde, en tegen de predikanten in het bijzonder de doodstraf. Van het standpunt der regeering was die maatregel volkomen gewettigd, en hij streed geenszins tegen de belofte aan de Geuzen gedaan; maar het volk zag daarin een nieuw bewijs, dat er op het goedschiks verkrijgen der godsdienstvrijheid niet te rekenen was, en het besloot daarom zich zelf die vrijheid te verzekeren. Reeds waren hier en daar de hoorders gewapend ter „groene preek” opgekomen. Na de afkondiging van het plakkaat vatten allen de wapenen op ²⁾; een haagpreek scheen voortaan een krijgsbedrijf: de predikant werd door een escorte begeleid, de toegangen tot het preekveld werden met wagens gebarricadeerd, gewapende wachten stonden in den omtrek op post; buitendien was de menigte zelve van allerlei wapentuig voorzien; niet zelden vielen er geweerschoten voor of na de predikatie.

Wij mogen niet voorbijzien, welk een gevaarlijke richting de godsdienstige beweging zodoende nam. De hartstochten waren ontvlamd, het gemeene volk was gewapend: de minste aanleiding kon een geducht oproer, een vreeselijk bloedbad te weeg brengen. Te meer daar thans het onrustige gemeen, dat om godsdienst niet gaf,

1) Ibid., p. 42/3.

2) Broer Cornelis, dl. I, blz. 80; Marnix, *Vraie Narration* (éd. Toorenenbergen), p. 93 suiv.; Langeraad, *Guy de Bray*, blz. XXXVII.

en dat vooral in Vlaanderen talrijk en wegens het kwijnen van den fabriekarbeid en de duurte van het vorige jaar miltziek was ¹⁾, zich bij de protestanten kwam voegen, nu het niet langer te doen was om een stille godsdienst-oefening op doodsgevaar bij te wonen, maar om met den knuppel of de piek in de hand op te trekken, tegen de priesters te razen en *vive le Geus* te roepen. Datzelfde gespuis, dat in deze maanden de goede zaak der protestanten door zijn gewelddadigheden schandvlekte, liep aanstonds tot de regeering over, toen deze de bovenhand nam en aan het straffen ging. Megen had onder de vaandels, waarmee hij, in het volgende voorjaar, Den Bosch bedreigde, een aantal van die overloopers, en, toen de landvoogdes hem op het gevaarlijke van zulke soldaten te gebruiken opmerkzaam maakte, antwoordde hij haar, dat dezulken hunne oude partijgenooten even fel bestreden als de beste katholieken ²⁾. Veel dat men aan de protestanten pleegt te verwijten, de beeldenstorm, de mishandeling van priesters en de ontwijding van heilige plaatsen en gebruiken, moet grootendeels op rekening van deze bijloopers gesteld worden ³⁾. Zoo alleen kunnen wij het ons verklaren, dat de hervormden in den korten tijd van hun voorspoed zoo weinig de deugden vertoonen, die wij in de martelaars van banger dagen bewonderen.

Wij kunnen ons gemakkelijk de vrees en de verontwaardiging der oprechte katholieken voorstellen. Welk een schouwspel bood het eens zoo rustige en ordelijke

1) Pasquier de la Barre, p. 3, 40; Wesenbeke, blz. 123; Corresp. de Phil. II, t. I, p. 370, 379, 382/7, 395.

2) De briefwisseling van Megen met de landvoogdes staat gedeeltelijk afgedrukt in het eerste deel der Documents pour servir à l'histoire des troubles religieux du XVIme siècle par M. Cuypers van Velthoven (p. 165, 172).

3) Marnix (éd. Toorenenbergen), p. 99.

Nederland hun thans aan! In plaats van ééne algemeene heilige Kerk traden een menigte uiteenloopende ketterijen driest op den voorgrond: tusschen de gematigde Lutheranen en de doldriftige volgers van David Jorisz kwamen allerlei secten te voorschijn. De Calvinisten, die het talrijkst waren, hadden in hun nasleep een menigte wederdoopers en geestdrijvers, die van alle overheid afkeerig waren ¹⁾. Doch hooren wij de beschrijving die een katholiek priester van den toestand des lands geeft — aan zijne verontwaardiging vergeven wij de scheldwoorden, waarvan hij zich, niet zeer stichtelijk, bedient: „Ziet en hoort hoe ze daar buiten Antwerpen, dat groote Babylon, daar al het erg boos uitvaagsel en al het snood, kwaad gebroedsel van de wereld samenloopt, nu staan en preeken en tieren en gebaren al tegen elkander. Hier staat een vermaledijde Calvinist of Sacramentaris, daar staat een verdoemde Lutheraan of Martinist of Confessionist, ginds staat een vervloekte Herdooper, daar een duivelsche Libertijn; en elk tiert, roept, schreeuwt en gebaart om het zeerste, elk wil het zijne voor het beste houden en verantwoorden. De een zegt dat het waarachtig vleesch en bloed van Christus in het Sacrament des outaars niet is De ander zegt, dat wij maar alleenlijk behoeven te gelooven zonder eenig goed werk te doen, omdat Christus het al voldaan heeft. Een ander zegt, dat Christus geen waarachtig mensch geweest is, en dat alle vrouwen en al het goed gemeen moeten zijn. Een ander zegt dat er geen God is, en dat er geen verrijzenis des vleesches is, en dat er geen verdoemenis noch eeuwig leven na dit leven is. Dit wordt buiten Antwerpen in het openbaar gepreekt.

1) Vgl. de twee brieven van Beza aan Taffin, van 7 Juni en 14 Augustus 1566, in het Bulletin du protestantisme français, 1873, p. 114 suiv.

Maar in het geheim worden daar en elders nog al gruwelijker en afgrijselijker leeringen gepredikt van de Adamieten, David-Joristen, en van hen die zich van het Huis der liefde heeten. Wat dunkt u, zijn dat geen razernijen en godslasteringen, en strijdningen tegen God en Christus?" — Klinkt die verwensching van de veelheid der kettersche secten niet natuurlijk in den mond van een priester der alleen zaligmakende Kerk? En het waren niet slechts zijns gelijken, die zich daaraan ergerden; ook mannen als prins Willem, die de vrijheid aan de orde gepaard wilde zien, toonden zich afkeerig van de bandeloosheid, waarin de pas gewonnen vrijheid reeds ontaardde. Oranje kende het karakter van Philips, en wist zeer goed dat deze zulke uitspattingen nooit zou gedoogen. Hij wist hoe weinig staat er op de wuffte menigte te maken was, hoe gemakkelijk de koning, als hij met een Spaansch leger de orde kwam herstellen, den tegenstand, dien hem misschien de moedigsten bieden zouden, overwinnen, en het volk tot volstrekte gehoorzaamheid, tot slavernij terugbrengen zou. De ware vrienden der vrijheid hadden tweeërlei gevaren te duchten, van de teugelloosheid van het gemeen en van de heerschzucht der Spaansche regeering. Slechts één middel bestond er om beiden af te wenden: de grooten moesten zich aan het hoofd der beweging en, door den invloed der edelen en burgers gesteund, aan het hoofd der regeering stellen. Zoo zouden zij in staat zijn om het gepeupel te bedwingen en te ontwapenen, en tevens om een Spaansch leger, zoo het de grenzen bedreigde, af te weren.

Het was hetzelfde middel, eenige maanden geleden te Hoochstraten door Oranje aanbevolen, maar toen door Egmont afgeslagen; naar het schijnt, toonde deze zich thans beter gezind en moediger. Hij gaf zich veel moeite

om over het krijgsvolk, dat in de vestingen en grensplaatsen lag, het opperbevel te krijgen¹⁾. Maar de landvoogdes vertrouwde hem nog steeds niet genoeg om het hem te verleenen. Ook liet hij zich hoogst ongunstig over de regeering uit. Nog had hij geen vast besluit genomen, maar een geringe aanleiding zou toereikend zijn om hem de partij der edelen en des volks te doen kiezen.

Intusschen waren de verbondenen niet minder dan de grooten ontevreden met den gang der zaken. Binnen twee maanden hadden zij 's konings antwoord op hun smeekschrift kunnen ontvangen; de landvoogdes had geen langer termijn verzocht²⁾. En toch was nu de derde maand bijna verlopen, en nog hoorde men niets uit Spanje. De koning, van den eersten schrik bekomen, was gaan overwegen en raadplegen wat hij antwoorden zou, en had ten slotte begrepen, dat hij de aankomst van Montigny en Bergen moest afwachten³⁾. Maar hunne zending ging niet voorspoedig. Bergen wondde zich aan het been, en moest weken lang zijn reis uitstellen; Montigny haastte zich niet, alleen de Uria-boodschap over te brengen. Toen hij eindelijk te Madrid was aangekomen, bleef de koning nog steeds op Bergen wachten. Maar de gebeurtenissen in Nederland volgden elkander, gelijk wij zagen, snel op. De toestand, waarover de koning nog beraadslaagde, was lang verdwenen en door een geheel anderen vervangen. Wat twee maanden vroeger had kunnen baten, zou nu onvoldoende en nutteloos wezen.

De edelen begrepen, dat zij niet langer werkeloos konden toezien en het volk niet langer zonder leiding konden laten. In zekeren zin waren zij verantwoordelijk

1) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 424.

2) Le Petit, p. 1442.

3) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 439.

voor hetgeen de menigte misdreef, daar het volk eerst door hun voorbeeld aan den gang was gebracht en zich op hunne bescherming beroemde. Buitendien, zij onderonden gedurig hoe euvel de regeering hun hun Compromis duidde. De landvoogdes had al in den beginne eenige harer dienaars, omdat zij deel aan het verbond genomen hadden, ontslagen ¹⁾. Het bestuur van het Compromis had op zijn vertoog daarover een zeer natuurlijk, maar evenzeer verontrustend, afwijzend antwoord gekregen ²⁾. Een ieder, die de gunst der regeering genoot of zocht te verwerven, behandelde de Geuzen met koelheid en zelfs met vijandelijkheid. Om al deze redenen besloot het hoofdbestuur eene nieuwe vergadering van de verbondenen te beleggen, en door een vertoon van macht van de landvoogdes een volkomen goedkeuring van hun gehouden gedrag en een verzekering van hunne persoonlijke veiligheid af te dwingen, en verder voor de protestanten een voldoende geloofsvrijheid te verwerpen, die het volk zou bevredigen en de wapenen doen afleggen. Het hoopte daarbij op de medewerking van Oranje en Egmont, die de Geuzen wederkeerig met alle macht wilden bijstaan, zoodra zij zich als bemiddelaars tusschen het volk en de regeering in stelden ³⁾.

Maar om aan het volk de geloofsvrijheid te kunnen bezorgen, was het noodig dat eerst alle protestanten zich vereenigden en ééne geloofsbelijdenis aannamen: de uiterste secten van wederdoopers en geestdrijvers, die van geen vereeniging weten wilden, zouden dan als oproermakers van het genot der vrijheid worden uitgesloten. Maar dan was het verder van het hoogste belang, dat niet de Calvinistische belijdenis, die naar het voor-

1) Archives, t. II, p. 96 suiv.

2) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 416.

3) In dien tijd wordt opnieuw aangedrongen op het bijeenroepen der Staten-Generaal (Corresp. de Phil. II, t. I, p. 432).

beeld der Fransche confessie gesteld was, maar de Augsburgsche geloofsbelijdenis van Duitschland werd aangenomen. De prins van Oranje drong daarop vooral aan ¹⁾. De Lutherschen stonden voor veel ordelijker en kalmer aangeschreven dan de Hugenootsche Calvinisten. En wat kon de verbroedering met de Franschen, die aartsvijanden van Nederland, baten? Zij zou integendeel de zaak der Nederlandsche gereformeerden in de oogen van alle vrienden der orde schandvlekken. Daarentegen, van de Deutsche geloofsgenooten verwachtte de Prins veel. Hij had zich reeds in het voorjaar, toen de onlusten opkwamen, tot zijne verwanten en vrienden onder de Deutsche vorsten gewend en hun voorspraak bij den keizer en den rijksdag ingeroepen; want Nederland was immers een kreits van het Roomsche rijk, en als zoodanig in den godsdienstvrede van Augsburg begrepen ²⁾. Doch het antwoord was geweest: „laat de Nederlandsche protestanten zich voor de Luthersche belijdenis verklaren, dan zullen wij zien wat wij doen kunnen, maar de Calvinisten staan in Duitschland in te kwaden naam dan dat wij ons hunner zouden aantrekken.” De Prins vond die tegenwerping billijk, en gebruikte dus zijn invloed op de verbonden edelen om hen van alle verbintenis met de Calvinisten af te houden, en dezen op die wijs tot vereeniging met de Lutherschen te noodzaken. En onder de edelen, zelfs onder dezulken die tot de Calvinistische gemeente behoorden, waren er, die de verandering der confessie, het zij dan onder protest, om deze redenen ernstig aanrieden. Zelfs De Hames drong er op aan.

De synode, die nog steeds te Antwerpen bijeen was, nam deze gewichtige aangelegenheid in ernstige over-

1) Archives, t. II, p. 170.

2) Ibid., p. 392.

weging, of liever zette hare overweging voort, want reeds een jaar lang hield zij er zich meê bezig.

Het geheele jaar 1565 was er veel te doen geweest over een verbroedering van alle protestanten, bepaaldelijk van de Duitsche Lutherschen met de Fransche Calvinisten. Lodewijk van Nassau vooral had daarvoor geijverd. Hij begreep, dat het pausdom alléen nog machtig was door de verdeeldheid der hervormden: spanden dezen eendrachtig zamen, dan was het protestantisme tegen alle aanslagen beveiligd. Met Condé aan de eene zijde, en met den landgraaf van Hessen aan de andere, was hij over zulk eene vereeniging in onderhandeling getreden. Zijn broeder Jan van Nassau, dien hij, naar het schijnt, voor zijn plan gewonnen had, deed daarop aan den prins van Sedan, en denkelijk aan andere groote heeren, een ontwerp van confessie toekomen, dat hij ook voor de Calvinisten aannemelijk achtte; het was de beroemde Wittenberger Concordie, waarop in 1536, door den ijver van Bucerus en onder den invloed van Philips van Hessen, de Zwinglianen en Lutheranen het eens waren geworden. De prins van Sedan deelde het meê aan Guy de Bray, die de vervolging in Nederland ontweken en thans te Sedan als predikant werkzaam was. En deze zond het weêr aan het consistorie van Antwerpen ¹⁾. De Bray had vijf jaren te voren de confessie opgesteld, die thans door de Nederlandsche Kerk beleden werd: geen bevoegder rechter derhalve dan hij, om over het al dan niet aannemelijke der Concordie te oordeelen. En zijn oordeel was stellig gunstig. Hij zag wel bezwaar in het onderteekenen van het artikel over het avondmaal, maar geen onoverkomelijk bezwaar; de andere punten van verschil, de doop en de absolutie,

1) Vgl. Kist, Archief, dl. XX, blz. 152.

hadden minder te beduiden. En hoe groote voordeelen won men door niet al te nauwgezet op deze leerstukken te staan! De Nederlandsche Kerk werd dan een zuster der Duitsche, men zou haar niet kunnen treffen zonder geheel Duitschland aan te randen. Even als De Bray oordeelde Jean Taffin, een insgelijks uit Nederland gevlucht predikant, en thans te Metz werkzaam. Maar eer hij en zijne medebroeders in deze teedere gewetenszaak een vast besluit namen, wendden zij zich tot de beroemde leeraars van Genève om raad. En in antwoord op hun vraag schreef Beza een voortreffelijken brief, dien wij nog bezitten, waarin hij op goede gronden het concordaat ontraadde. Wat had het indertijd tusschen Zwinglianen en Lutheranen uitgewerkt? Slechts een kortstondigen en schijnbaren vrede; het verschil was niet weggenomen, omdat men het in een dubbelzinnige formule verborgen had. Zoo zou het ook thans tusschen Lutheranen en Calvinisten gaan. Telkens zouden nieuwe geschilpunten opkomen, en om de eendracht niet te verbreken, zouden de gereformeerden het eene voor en het andere na moeten toegeven; ten laatste zou men, in plaats van het Evangelie, eenvoudig de Augsburgsche confessie belijden, en dan het werk der hervorming van voren af aan moeten overdoen. Veel beter was het, zich te houden aan hetgeen men beleed. Wel was de hoop, die den Nederlandschen broederen gegeven werd als zij zich met de Duitschers vereenigden, schoon en verleidelijk, maar zij was niet vast gegrond, en buitendien, God had andere middelen tot zijn dienst om de volharding en het vertrouwen op zijn hulp te beloonen.

Merkwaardig in dezen brief komt mij vooral de zinsnede voor, waarin Beza de Lutheranen beschuldigt, dat zij in plaats van het Evangelie, eenvoudig de Augsburgsche confessie belijden. Inderdaad, op dit tijdstip

hechtten de Calvinisten zeer weinig aan de geloofsbelijdenis: het kwam niet in hen op eenig bindend gezag aan zulke geschriften te hechten. Toulouse was zeker een ijverig Calvinist; toen het er op aankwam, verklaarde hij liever te willen sterven dan de Augsburgsche confessie te omhelzen ¹⁾. Maar wat verstond hij door Calvinist? In den eenigen brief, die van zijne hand bewaard is gebleven, spreekt hij van „hen, die zich aan geen belijdenis willen hechten dan aan de leer van het Evangelie, en die men gewoonlijk Calvinisten noemt” ²⁾. Dus onderscheidden zich, naar zijne meening, de Calvinisten van de Lutheranen vooral hierin, dat zij zich aan geen leerstelsel van menschen, maar alleen aan het bijbelwoord onderwierpen. En wij kunnen ons daarom voorstellen, hoe verwonderd Saravia in 1612 moest opzien ³⁾, toen men aan de confessie, die hij met Guy de Bray en anderen had helpen opstellen, een verbindende kracht wilde toekennen. „Zeker is het”, zeide hij, „dat de stellers der geloofsbelijdenis daarmee nooit iets van dien aard hebben voorgedad”.

De raad van Beza vond ingang: de meeste leeraars der gereformeerde Kerk toonden zich ongenegen hunne belijdenis te verlaten. Zelfs nu de grooten en edelen, nu mannen als De Hames haar hun aanbevalen, wilden zij toch van de confessie der Lutherschen niet weten; liever stelden zij hunne zaak aan grootere gevaren bloot, dan dat zij de waarheid in het minst zouden verloochenen. Wij zeggen het den heer Groen van Prinsterer na: men

1) Corresp. de Guillaume le Tacit., t. II, p. CLIII; Corresp. de Granvelle, t. II, p. 659.

2) Vgl. Calvin, Institutio, t. IV, X, 30—32. Vgl. ook het voorbericht voor de uitgaaf der Confessie van 1582, bij Lelong, blz. 106/9.

3) Vgl. Epistolae ecclesiasticae, p. 294, aangehaald bij Langersaad, Guy de Bray, blz. 140.

*For has it possible that the Calvinists
 too good did believe in the
 belief in the symbols will know?!*

mag die verdeeldheid der protestanten betreuren, maar de beweegreden, die hen verdeeld hield, kan men niet dan eerbiedigen ¹⁾.

En zou een vereeniging van Lutherschen en gereformeerden inderdaad de goede gevolgen gehad hebben, die Oranje er van verwachtte? Door den naam en de belijdenis te veranderen zouden de Nederlandsche protestanten hun karakter niet hebben gewijzigd: de nieuwe Lutherschen zouden even voortvarend en heftig geweest zijn als de vroegere Calvinisten; de uitspattingen, die den naam van Calvinist in oneer gebracht hebben, zouden dan dien van Lutheraan hebben geschandvlekt. En zouden de Duitsche vorsten voor hunne geloofsgenooten in Nederland meer gedaan hebben dan praten en remon-

1) Over het plan van hereeniging aller protestanten, en over het aandeel daarin door Lodewijk van Nassau genomen, zie in het eerste deel der Archives de brieven CII, *a* en *b*. — De brief van Guy de Bray, uit Sedan aan het consistorie van Antwerpen, is medegeeld door Bakhuizen, Het Huwelijk van Willem van Oranje, Bijlage E. Ik geloof niet dat *ce grand personnaige*, van wien De Bray spreekt, prins Willem is, gelijk Bakhuizen vermoedt; ik zou eer aan Lodewijk van Nassau denken, om hetgeen in de bovengenoemde brieven van hem geschreven wordt. — De brief van Beza aan Taffin is te vinden in het tweede deel der Archives, No. CXCI: de heer Groen heeft hem ten onrechte op het jaar 1566 gesteld; hij is van een jaar vroeger en ongetwijfeld het antwoord op den brief, dien de predikanten van Metz, naar luid van den brief van De Bray, geschreven hadden „à Genève pour avoir leur avis”. Ten overvloede voeg ik hier nog bij, dat Taffin wel in 1565, maar niet meer in 1566 *ministre de l’Eglise de Metz* was, gelijk hij op het adres betiteld wordt. Vgl. hiermede de voor ons belangrijke plaats in het XVIe boek van de *Histoire Ecclésiastique* van Beza (t. III, p. 431 suiv.), waarin vele bijzonderheden over de Kerk van Metz en over Taffin’s dienst aldaar voorkomen. Zij luidt aldus: „... Taffin d’autre costé estoit allé ad Pais-Bas, dont il est natif, y estant appelé pour donner ordre aux Eglises qui s’y dressoient, et Pierre de Cologne insistoit fort aussi à ce qu’il luy fust permis d’aller faire son devoir en son pais en la nécessité.... Pierre de Cologne se déporta de son voyage, et Taffin retourna au mois d’avril 1567, ayant amené avec luy François le Jon, jeune homme, mais dès lors de grandes grâces de Dieu, de sorte qu’ils furent mieux pourvus que jamais”. De brief van Toulouse, waaruit ik een zinsnede aanhaal, is nog onuitgegeven, en berust op de Academische Bibliotheek te Leiden.

streeren? Ik vrees, dat Granvelle niet ten onrechte de vorsten van Duitschland met den man vergeleek, van wien zijn vriend getuigde, dat hij veel praatte en weinig uitrichtte. De ervaring van een aantal rampspoedige jaren heeft ook Oranje ten laatste geleerd, niet meer naar dien kant om hulp voor Nederland uit te zien.

De synode, nu zij besloten was de Wittenberger Concordie niet aan te nemen, herzag en bekrachtigde hare confessie en liet haar opnieuw drukken en uitgeven ¹⁾. Belangrijk is het deze uitgaaf ²⁾ met de eerste te vergelijken: in het leerstellige is niets veranderd; maar ten opzichte van de bevoegdheid der overheid om zich met kerkelijke zaken te bemoeien, is een opmerkelijke verandering gekomen. Inplaats van de uitdrukking der eerste uitgaaf ³⁾: „dat de overheid, gelijk zij over de politie waakt, zoo ook over de kerkelijke zaken te waken heeft”, wordt in de tweede slechts gezegd, dat de overheid ook „de heilige bediening moet handhaven”. Bedrieg ik mij niet, dan mogen wij uit deze verandering opmaken, dat de ondervinding der laatste zes jaren voor de protestanten niet verloren was gegaan, en dat zij reeds hadden ingezien, hoe gevaarlijk het was de beoordeeling van wat met den bijbel al of niet overeenkomt, aan een vorst als koning Philips op te dragen. — Een andere wijziging in hetzelfde

1) Schoock, p. 521, zegt anno 1565.

2) Van die tweede uitgaaf is mij geen exemplaar bekend, maar ik meen den tekst getrouw afgedrukt te vinden in de *Histoire des Martyrs* (n°. 579a, ed. van 1619), waar zij echter vóór de editie van 1561 wordt gegeven; later schijnt zij in 1611 te Middelburg herdrukt. Naar een afschrift van 1580 heeft haar Hulsius veel later gedrukt. De Hollandsche tekst, door Bor op het jaar 1566 gegeven, is een afdruk van de uitgaaf voorkomende in den catalogus van Van Hulthem onder n°. 26451. Deze is een nadruk van de 1. Hollandsche uitgaaf van 1562, met geringe wijziging. De 1^e uitgaaf der vertaling is alordig en hier en daar onjuist.

3) In art. 36.

artikel, insgelijks door de tijdsomstandigheden gevorderd, was dat de nieuwe belijdenis, inplaats van, zoo als de oudere, in het onbepaalde haar afkeer te betuigen van allen „die de overheid wilde verwerpen en de justitie omkeeren en de goederen gemeen maken”, thans bij name haar afschuw van de wederdoopers uitsprak. De pausgezinden veroordeelden de Calvinisten zoo dikwerf met deze geestdrijvers in éenen adem, dat het gepast scheen, zich thans openlijk van hen te onderscheiden.

Al had zij dus de voorwaarde, haar door de grooten en edelen gesteld, niet vervuld, toch gaf de synode den moed niet op van met hen in verbond te treden. Immers het ontbrak den edelen volstrekt aan geld, en van niemand dan van de rijke protestantsche kooplieden was voor hen geld te bekomen. Niets scheen natuurlijker dan dat de Geuzen, zoo zij waarlijk iets wilden uitrichten, zich met de consistories verstonden: zou een gering verschil van belijdenis de onmisbare samenwerking van hen die geld behoeften, en hen die geld konden verschaffen, verstoren? Twee der bekwaamste Waalsche leeraars: François du Jon en Peregrin de la Grange, werden gekozen om met de edelen, die weldra vergaderen zouden, in onderhandeling te treden. Du Jon stelde een kortere geloofsbelijdenis op, alleen uit een reeks van bijbelteksten bestaande, ten einde die, in plaats der aanstootelijke Calvinistische confessie, aan de verbondenen als het kort begrip van de leer der gereformeerden voor te leggen ¹⁾.

1) Dit kort begrip van Junius is wel te onderscheiden van hetgeen door Willems in zijne Mengelingen, blz. 485, afgedrukt is: „Sommaire de la Confession de Foy, que doivent faire ceulx qui désirent estre tenus pour membres de l'Eglise Jésus Christ. Leu après la prédication publique, faite près d'Anvers le 28 de Jules 1566”. Blijkbaar is het een vrije verkorting van de gereformeerde belijdenis, gelijk er in 1566 meer zijn uitgegeven. Zoo deelt Le Long (Kort historisch verhael enz., blz. 189) nog eene „Corte Belydinghe des Gheloofs”

Op een voorloopige bijeenkomst, te Lier ¹⁾, had het hoofdbestuur der verbondenen besloten, de voorgenomen algemeene vergadering te St. Trond, in het Luiksche, maar toch voor de edelen, die uit alle provinciën moesten bijeenkomen, zeer goed gelegen, tegen half Juli te houden ²⁾. Wij hebben ons slechts de omstandigheden, waaronder zij plaats greep, te herinneren, om in te zien van hoe groot gewicht de besluiten moesten zijn, die er genomen zouden worden.

Drieërlei verbonden bestonden op het oogenblik in Nederland, die alle dezelfde strekking hadden: verdediging der vrijheden des volks tegen de overheersching van Spanje. De ligue der grooten, de oudste der drie, duurde nog altijd voort; hare livrei werd nog gedragen ³⁾. Maar zij had niets meer te beteekenen; hare meeste leden waren afgevallen, en hadden zich aan de zijde der regeering geschaard. Bergen en Montigny waren naar Spanje heengegaan; Oranje en Egmont, op wie ten laatste alles aankwam, waren het niet volkomen eens. Egmont werd door gewetensbezwaren weêrhouden, den weg, dien hij had ingeslagen, ten einde toe af te loopen.

Het verbond der edelen verloor insgelijks aanhoudend

mede, die zich kenmerkt door een scherpe aanwijzing van het verschil tusschen de Roomsche en de gereformeerde kerkleer. De datum op den titel zou bijna doen denken, dat het Sommaire bestemd was om op de vergadering te St. Trond te worden voorgelegd en dat het later gedrukt is. — Op de lijst der werken van Junius, achter de oorspronkelijke uitgaaf zijner biographie geplaatst, maar door Gerdes in zijn *Scrinium* niet herdrukt, komt echter voor: „a. 1566. Brevem scripsi confessionem ex scripturae verbis concinnatam, Nobilitati Belgii apud Centronas exhibendam; non exstat”. Denkelijk is dus dit opstel ongedrukt gebleven.

1) Archives, t. II, p. 134. De predikanten werden daar aangemaand het prediken te staken (Arnoldi, Bd. III, S. 282).

2) Volgens Archives, t. II, p. 152, was ook over Antwerpen gedacht.

3) Niettegenstaande de pogingen der regeering om dit te doen ophouden. Vgl. *Corresp. de Phil.* II, t. I, p. 348, 368.

leden: naar mate het zich nauwer aan de protestanten aansloot, trokken zich de meer katholiek gezinden er uit terug. Doch ook buitendien was het Compromis uit zich zelf onmachtig iets van belang te ondernemen. Het ontbrak den edelen aan geld en er waren dan ook niet meer dan een tweehonderd te St. Trond bijeengekomen ¹⁾. Sommigen hunner moesten zelfs, om de vergadering te kunnen bijwonen, reis- en verblijfkosten ontvangen ²⁾; wegens de armoede derzulken waren de verbondenen, reeds bij hun eerste optreden, met den scheldnaam van Geuzen begroet.

Het derde verbond, het minst aanzienlijke, was inderdaad het machtigste, dat der gereformeerde consistories. Het was goed geordend, van één geest beziel, naar één vast doel gericht. Bovendien, het kon over de noodige geldmiddelen beschikken. Want een aantal gereformeerden waren rijk en hadden hun vermogen voor het verwerven van de godsdienstvrijheid over. Zij hadden naast de consistories en op het nauwst met deze verbonden, een compromis van kooplieden opgericht, naar het voorbeeld van dat der edelen, maar uitsluitend uit gereformeerden bestaande ³⁾. Zij voegden dus bij de

1) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 434.

2) Dit erkent Jonker Jan van Renesse zelf, wiens verhooren de heer Van Vloten, in de Kronijk van het Hist. Genootschap te Utrecht, jaarg. 1858, heeft uitgegeven.

3) De kooplieden hadden althans in sommige gemeenten eene bijzondere vereeniging gevormd (Kist, Archief, dl. XX, blz. 134). Van deze is dit Compromis der kooplieden uitgegaan, dat het eerst door den heer Bakhuizen van den Brink aan het licht gebracht en door den heer Van Deventer (Het jaar 1566, Bijlage 2, blz. 73/4; vgl. blz. 17/18) uitgegeven is. Het komt mij voor dat men het gewicht er van overdreven heeft: immers het is niet denkbaar, dat dit verbond zoo weinig gerucht zou hebben gemaakt, als het waarlijk zoo veel had beteekend. Bovendien zulk een protestantsch verbond was bijna overbodig dewijl reeds de consistories alle gereformeerden aaneengesloten en in samenwerking hielden. Zeker heeft de heer Van Deventer onrecht de oprichting van dit compromis nog vóór het indienen van het smeekschrift der edelen te

zedelijke kracht, die geloofsijver aan de consistories verleende, de materieele kracht van den rijkdom. Niets ontbrak hun dan aanzien en leiding. Zij zochten die bij de edelen en bij de grooten. Met dezen vereenigd, waren zij bijna zeker hun doel te bereiken. Thans, bij de samenkomst te St. Trond, zou het moeten blijken, of die gewenschte aaneensluiting mogelijk was.

Oranje was kort te voren in een post gesteld, die zijne medewerking voor de gereformeerden dubbel begeerlijk maakte. Hij had namelijk weten te bewerken ¹⁾, dat hij, met wederzijdsch goedvinden van de landvoogdes en van het bestuur der stad met het handhaven der orde binnen Antwerpen belast was ²⁾. Aan deze hoofdstad van het protestantsche Nederland sloten zich zijne stadhouder- schappen, Holland, Zeeland en Utrecht, die voor de zaak der Geuzen zeer gunstig gestemd waren, onmiddellijk aan ³⁾, en verder Vlaanderen, dat Egmont tot stadhouder had en insgelijks zeer protestantsch gezind was. Indien zich dus Oranje en Egmont aan het hoofd der beweging plaatsten, zou het niet aan een breed en vast steunpunt ontbreken. Thans scheen het oogenblik gekomen om het plan, dat te Hoochstraten overwogen maar verworpen was, op te vatten en ten uitvoer te brengen. De consistories waren gereed het hunne te doen, de kern van het Compromis insgelijks. Maar Oranje en Egmont bleven aarzelen.

En niet zonder reden. Het liet zich aanzien dat, zoo zij zich eens aan het hoofd der beweging hadden ge-

stellen. Men zie slechts den brief der landvoogdes (Corresp. de Phil. II, t. I, p. 418) en Bayay, p. 238. Ik vereenig mij geheel met hetgeen de heer Van Vloten, in de „Letterbode” daartegen geopperd heeft.

1) Archives, t. II, p. 137 suiv.; Corresp. de Phil. II, t. I, p. 433.

2) Hij kwam er 18 Juli (Corresp. de Guillaume le Tacit., t. II, p. 136; Chron. van Antwerpen, blz. 74).

3) Archives, t. II, p. 233.

plaatst, hunne volgelingen hun spoedig de richting zouden voorschrijven, die zij moesten inslaan. In tijden van omwenteling moet gematigdheid onderdoen voor ijver, de uiterste partij drijft hare behoedzame voorgangers onophoudelijk voorwaarts. Wilden de grooten de gereformeerde menigte leiden, dan moesten zij bereid zijn naar het doel, dat deze beoogde, te streven. Maar wat zouden de vorsten van Duitschland wel van hen denken als zij, in verzet tegen de bevelen des konings, de plannen der Calvinisten doordreven? Hoe zouden zij hen ontvangen, indien zij misschien na de nêerlaag als vluchtelingen tot hen kwamen? Konden de gereformeerden besluiten den gehaten en verachten naam van Calvinisten af te leggen en de Augsburgser geloofsbelijdenis der Lutheranen aan te nemen, dan was het mogelijk dat Oranje hun bijstond, maar, bleven zij bij hunne Hugenootsche confessie, dan kon hij zich niet met hen inlaten. Nog veel minder kon het de katholieke Egmont. Beiden achtten het zelfs noodig, zooveel zij vermochten, de verbintenis van de edelen met de consistories te verhinderen.

De landvoogdes, beducht dat de geheele stoet der verbondenen van St. Trond nogmaals naar Brussel zou komen, om haar een tweede request te overhandigen, verzocht Egmont en Oranje in onderhandeling met de hoofden van het Compromis te treden, hen gerust te stellen, en van den voorgenomen optocht af te brengen. Zoo opende zij dus zelf den grooten de gelegenheid om, zonder opspraak te maken, met de edelen te beraadslagen ¹⁾. Te Duffel kwamen zij eens ²⁾ en misschien meermalen te zamen. Uit de memories van den Prins

1) Volgens Surius, *Commentarius brevis*, ed. 1568, p. 875, waren dan ook Egmont en Aerschot daartoe te St. Trond (vgl. ook *Archives*, t. II, p. 149).

2) Den 18^{den} Juli (vgl. *Corresp. de Granvelle*, t. II, p. 664).

en uit zijne briefwisseling met zijn broeder, die een der invloedrijkste der vergaderde edelen was, blijkt het dat de beste verstandhouding tusschen de edelen en de grooten bestond en dat aan Oranje althans de plannen der verbondenen in alle bijzonderheden bekend werden gemaakt ¹⁾. Van hun kant betoonden zich Oranje en Egmont bereid de verbondenen te begunstigen en voort te helpen, zoolang zij zich binnen de perken van hun eerste smeekschrift hielden. Maar openlijk en onvoorwaardelijk met hen samen te spannen, zoo als de omstandigheden het vorderden, daartoe konden zij niet besluiten ²⁾.

Even weinig kwam er van de verbintenis der edelen met de consistories. In het eerst werd het verzoek der consistories en kooplieden om bescherming door de hoofden van het Compromis schriftelijk toegestaan ³⁾: de Prins was er te laat bij geweest om dit te verhin-

1) Bayay, p. 130/1, 136, 249, 252; Reiffenberg, *Corresp. de Marguërite d'Autriche*, p. 129.

2) Over de belofte van Egmont, zie Marnix, *Vraie Narration* (ed. Toorenebergen), blz. 95 en *Le Petit*, t. II, p. 154. Vgl. Van Deventer, blz. 31, 75. In Foppens' *Supplément à Strada* (p. 328/330) wordt de verzekering der Vliesridders in verband gebracht met de belofte der edelen, die ook in de *Archives* t. II, p. 90) gevonden wordt, doch daar veeleer een voorstel schijnt van de bestuurders aan de vergadering der edelen. Er wordt echter blijkbaar ondersteld, dat de grooten weten willen wat eigenlijk de strekking van het Compromis is.

3) *Archives*, t. II, p. 160/1; *Corresp. de Granvelle*, t. II, p. 660/1, 667, 672. Dit blijkt ook uit het verhoor van Peregrin de la Grange, die, ondervraagd welk verbond die van Valenciennes met die van het Compromis hadden aangegaan, zeide: „qu'il ne scait que aucune confédération ou traité ayt esté fait par escript avec les gentilhommes confédérés, ne aussy verbale, sinon celle prinse à St. Tron, par laquelle les gentilhommes promettoyent aux églises de les maintenir en paix et l'exercice de leur religion". Verder gevraagd antwoordde: „Que l'obligation mutuelle entre les gentilhommes et les églises estoit à secourir les ungs les autres et esté jointe (*sic*) ensemble . . . disant aussy ne avoir oy parler que l'alliance faicte entre les gentilhommes et les églises auroit esté rédigée par escript (*Bulletin du protestantisme français*, 1879, p. 232). Vgl. Paillaïrd, *Huit mois de la vie d'un peuple*.

deren ¹⁾. Maar van de samenwerking, zonder welke de verleende bescherming een ijdele belofte bleef, kwam niets. Du Jon, een der gedeputeerden van de consistories, zegt, dat zijne zending bij de edelen mislukte door de tegenwerking van iemand, dien God die zonde vergeven mocht. Waarschijnlijk bedoelt hij Oranje, dien de welvoegelijkheid hem, toen hij zijn geschiedenis schreef, verbood te noemen.

Wat de consistories aan de edelen voorstelden, is bekend. Wij bezitten hun verzoekschrift ²⁾, en tevens een ontwerp van antwoord er op, waarschijnlijk door Lodewijk van Nassau gesteld ³⁾. Beide stukken zijn hoogst belangrijk. Zij toonen hoe juist de consistories inzagen, wat er gedaan moest worden. Zij verlangden, dat de edelen zich zouden verbinden voor de belijders der gereformeerde confessie van 1561 godsdienstvrijheid te verwerven, en in het algemeen de vrijheden en de privilegiën des lands te handhaven en tevens de orde te bewaren ⁴⁾. Zij waren bereid Lodewijk van Nassau en Brederode als hunne hoofden te erkennen, maar vorderden dat naast dezen een raad van zes edelen en zes gereformeerde burgers zou worden aangesteld, zonder wiens voorweten en goedvinden niets gewichtigs ondernomen mocht worden. — Ware dit voorstel aangenomen gelijk het hoogst waarschijnlijk zonder de tegenwerking van Oranje aangenomen zou zijn, dan zou het Compromis zijn oorspronkelijk protestantsch karakter teruggekregen hebben ⁵⁾. Het zou aan getal van leden verloren,

1) Archives, t. II, p. 158.

2) Archives, t. II, p. 159.

3) Archives, t. II, p. 163.

4) Zij hadden zelfs voorgesteld de wapenen af te leggen, zoo de edelen hen in bescherming namen (Archives, t. II, p. 235).

5) Over de houding der Roomsche Geusen te St. Trond zie Corresp. de Granvelle, t. II, p. 674.

maar aan innerlijke kracht in veel hooger mate gewonnen hebben. Doch, zonder medewerking van de grooten, had het zelfs dan niet kunnen uitrichten wat het zich ten doel stelde.

Nog eens zou het verbond, inplaats van te handelen, gelijk het zich had voorgenomen, zijn toevlucht tot spreken nemen. Een commissie van twaalf gedeputeerden, met Lodewijk van Nassau aan het hoofd ¹⁾, trok naar Brussel om een tweede verzoekschrift bij de landvoogdes in te dienen; de overige edelen, die weinig deel aan de onderhandelingen genomen, en aan het bestuur volmacht hadden gegeven naar bevinden te handelen, mits blijvende binnen de termen van het smeekschrift, gingen ter zelfder tijd weër uiteen.

Aan den inhoud van dit tweede request zien wij, dat de lang besproken plannen nog niet waren opgegeven ²⁾. Na eerst ter hunner geruststelling van de landvoogdes en van de Vliesridders de verzekering gevraagd te hebben, dat zij ter zake van hun Compromis niet achtervolgd zullen worden, verzoeken de verbondenen, dat de landvoogdes Oranje, Egmont en Hoorne gelaste hen in bescherming te nemen en met goeden raad te dienen, en dat zij dien heeren te dien einde een volheid van macht verleene, zoo uitgebreid, dat zij volkomen kunnen voorzien in alles wat de veiligheid en rust des lands, naar buiten zoowel als naar binnen, vereischen zal. Ten slotte bevelen zij aan de landvoogdes een verzoekschrift der consistories aan, waarin verlangd wordt, dat de edelen zich met de gereformeerden zullen verbinden om te beletten, dat de godsdienstvrijheid wordt belemmerd,

1) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 437, 444.

2) Vgl. Déclaration des confédérés (Juli) en Esclaircissement des confédérés (2 Augustus) bij Wesenbeke, blz. 372 en 379, het eerst overgenomen door Le Petit, t. II, p. 107.

totdat de Staten-Generaal daarop orde zullen gesteld hebben.

Hoopten de verbondenen inderdaad, dat hun deze verzoeken zouden worden toegestaan? Zeker, zoo zij de landvoogdes daartoe bewegen konden, hadden zij hun pleit gewonnen. Indien de regeering hun veroorloofde zich met de gereformeerden te vereenigen en hunne godsdienstoefening te beschermen, en verder hun de grooten als raadgevers en hoofden toevoegde, en aan dezen de verdediging des lands en de bewaring der orde — en dus de krijgsmacht die daartoe dienen moest — toevertrouwde¹⁾, dan waren zij de meesters van het land, en de koning zou inderdaad niet meer te zeggen hebben dan de doge van Venetië.

Maar de landvoogdes was niet zoo gemakkelijk te misleiden. Nu maar eens de vergadering van St. Trond was opgebroken, toonde zij zich weër onhandelbaar. Niet dan met moeite liet zij zich bewegen de gedeputeerden ten gehoor te ontvangen; zij toonde hun een toornig gelaat, en verwees hen, om verder te handelen, naar Egmont en eenige andere commissarissen²⁾. Tot het beraadslagen over hun request en het opmaken van het antwoord, riep zij de Vliesridders tegen den 18^{den} Augustus in den Raad van State bijeen³⁾. Opzettelijk nam zij een zoo lang uitstel van bijna drie weken, om tijd te winnen, in de hoop dat intusschen de reeds zoo lang verwachte brieven uit Madrid eindelijk zouden aankomen.

En wat zij gehoopt had, gebeurde. Den 12^{den} Augustus kwam de koerier met die belangrijke brieven te

1) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 456.

2) Archives, t. II, p. 178; Corresp. de Phil. II, t. I, p. 440, 444. De Geuzen bleven echter goedsmoeds (Archives, t. II, p. 217).

3) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 442.

Brussel. Zij bevatten 's konings besluit op het smeek-schrift in het begin van April door de edelen over-handigd ¹⁾. Hoeveel was er in dien tusschentijd van vier maanden veranderd! Wat onmiddellijk daarop vol-daan zou hebben, moest thans de gemoederen onbe-vredigd laten ²⁾.

Anders, Philips gaf toe al wat men van zijn bekrom-pen geloofsijver had kunnen verwachten, — en meer dan hij plan had na te komen. Hij vergunde dat de pauselijke inquisitie zou ophouden, dewijl de bisschop-pelijke rechtspraak nu toch gevestigd was; hij keurde goed, dat er een plan van modoratie werd ontworpen, waarbij natuurlijk het heilige katholieke geloof en het vorstelijk gezag behoorlijk geëerbiedigd moesten blijven; hij beloofde daarover dan onmiddellijk zijn besluit te openbaren; hij machtigde de landvoogdes voor het gebeurde aan de edelen, en des noods ook aan andere nog niet 'gevonnisden, gratie te verleenen, mits dezen zich alvorens voldaan verklaarden en alle verbintenissen opgaven. Van het hooren der Staten-Generaal over de ontworpen moderatie werd in de officieele brieven niet gesproken; in den bijzonderen brief aan de landvoogdes daarentegen werd het bijeenroepen dier Staten uitdruk-kelijk verboden ³⁾.

Zeker, meer had men van Philips niet kunnen ver-wachten. En toch, zijne concessies beteekenden niets. Het doel, waarop hij alles gericht wilde hebben, bleef hetzelfde, uitroeijing der ketterij. En Nederland beoogde daarentegen herstelling der rust door het toelaten van

1) Cabrera, p. 400 sq., deelt den korten inhoud mede van de daarover ge-houden raadpleging.

2) Zie hetgeen de landvoogdes daarover den 10^{den} Augustus aan Montigny schreef (Corresp. de Phil. II, t. I, p. 443).

3) Corresp. de Marguérîte d'Autriche, t. II, p. XXXII/IV.

diezelfde ketterij. Het verzoekschrift der edelen, wij merkten het vroeger op, had niet ronduit durven verzoeken wat de oprichters van het Compromis toch bovenal begeerden. Men had niet genoeg gevraagd, en kon daarom thans niet tevreden zijn met de inwilliging van het verzoek. De koning voorzag dit, en schreef aan zijne zuster: „de moderatie, die ik wil toestaan, zal niet baten, want het is duidelijk dat men niets minder begeert dan volstreckte vrijheid van godsdienst”. Zoo was het inderdaad. De landvoogdes nam volkomen genoegen met de concessies des konings ¹⁾, zoo ook Berlaymont, Aremberg, Megen, Mansfelt en Aerschot. Maar Oranje, Hoorne en Hoochstraten verklaarden zich onvoldaan, en Egmont insgelijks, die ronduit erkende, dat de inwilliging des konings vroeger toereikend zou geweest zijn, maar dat, bij de veranderde tijdsomstandigheden, meer gevorderd werd. — Wat zou de eerlijke Egmont wel gezegd hebben, indien hij geweten had dat de koning den Paus reeds had verzekerd ²⁾, dat hij zijne afschaffing van de inquisitie ijdel achtte, omdat zij zonder de toestemming van Zijn Heiligheid verordend was, en dat Philips, nog voor het afzenden zijner brieven, in een notarieel stuk verklaard had, zich tot de verleende gratie niet verplicht te achten, omdat hij die slechts door den nood gedwongen verleend had ³⁾.

Maar eer nog de grooten in den Raad van State te Brussel waren bijeengekomen, had de toestand op nieuw een onvoorziene verandering ondergaan.

1) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 448/9, 452/3.

2) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 445.

3) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 443. Zulk een verklaring was niet zonder voorbeeld: zie Nijhoff's Gedenkwaardigheden, dl. V, n°. 125, blz. 149. Alva achtte zich dan ook volstrekt niet aan die belofte gebonden: zie Corresp. de Phil. II, t. I, p. 590.

De beweging ging thans zoo snel voort, dat de leidslieden, zoodra zij hun spoed omzichtig wilden matigen, door hunne volgers voorbijgeloopen en meêgesleept werden. De grooten waren door de edelen, de edelen door de consistories voorbijgestreefd. Thans, nu de consistories eenige weken aanhielden, en aan het onderhandelen waren, drong zich de heffe der protestanten op den voorgrond, en schandvlekte door haar onverdraagzaamheid en moedwil de goede zaak, die zij op hare wijze dacht te bevoordeelen.

Toen het vergelijk met de edelen te St. Trond zoo goed als afgesprongen was, besloten de consistories het voorbeeld, hun in April door dezen gegeven, te volgen, en insgelijks in plechtigen optocht de landvoogdes hun smeekschrift te gaan overhandigen. Niet minder dachten zij daarbij te verzoeken, dan dat de regeering hun voorloopig eenige kerken of andere openbare gebouwen wilde inruimen, waar zij hun godsdienst rustig konden oefenen. De openlijke predikatie op het land voldeed hun al niet meer; in de steden, in kerken of althans in meer dan particuliere woningen, wilden zij hun eerdienst, die volgens de plakaten op doodstraf verboden was, uitoefenen. De eisch was zeker aanmatigend genoeg. En toch bestond er eenige hoop, dat hij zou worden ingewilligd: zoo groot was het gevaar waarin de veiligheid des lands verkeerde. Allerlei geruchten liepen er van een plan der protestanten om de Roomsche geestelijkheid op één dag door het geheele land te vermoorden van een zoo goed als gesloten verbintenis met de Franschen, ten einde het land van Spanje te doen afvallen. De protestantsche consistories beweerden, dat alleen door het inwilligen van hetgeen zij verzochten, de rust bewaard kon blijven. Op een der laatste dagen van Augustus terwijl de Raad van State over het nieuwe vertoog

der edelen beraadslaagde, wilden zij hun smeekschrift indienen: reeds waren de gedeputeerden uit Vlaanderen te Brussel ¹⁾; er zouden daar van alle oorden van Nederland tusschen de twaalf en veertienhonderd van de notabelsten der protestanten samenkomen. Was het denkbaar, dat de regeering het verzoek van deze vertegenwoordigers van den rijkdom, ondersteund door de vertegenwoordigers van den adel, zou afwijzen, indien Oranje en Egmont het nog buitendien ondersteunden ²⁾?

Maar het gepeupel van Vlaanderen kon niet langer wachten; het had zich ter beveiliging der preeken en der predikanten gewapend; met de wapenen in de hand liep het thans dagelijks te hoop, beschimpte zijne vijanden, en dreigde de geestelijken, de Baalspriesters, zooals zij reeds heetten. Het meest haatten de geestdrijvers de hostie, in welker vereering zij de gruwelijkste afgoderij zagen, een stuk brood, dat voor den levenden God werd aangebeden! Dien broodgod te mishandelen en dus te toonen hoe weinig hij God was, werd een der meest geliefkoosde bedrijven van die uitgelaten ijveraars. Maar alle beelden, crucifixen, Lievevrouwen en heiligen waren hun een gruwel. Hunne predikanten versterkten hen in dien afschuw, en spraken van den plicht der overheid

1) Die van Antwerpen hadden plan den 21sten naar Brussel te komen. Zie Henricpetri, *ŕ.* 24 (Fransche vertaling van 1582, p. 46). Vgl. Langeraad, *Guy de Bray*, blz. XXXVIII, LXXXV.

2) Hoe vreemd het schijnen mag, van het voornemen der consistories, om in grooten getale een verzoekschrift aan de landvoogdes te gaan aanbieden, swijgen onze geschiedschrijvers geheel. Toch hadden Modet in zijne Apologie (vgl. *Van Vloten*, dl. I, blz. 182; *Brandt*, *Historie der Reformatie*, dl. I, blz. 347) en de schrijver van de Apologie der protestanten (n°. 26452 in den *Catalogus van Van Hulthem*, bij *Le Petit*, t. II, p. 140—160 overgedrukt, in *Hollandsche vertaling n°. 80 der Bibliotheek van pamphletten*), dit plan, als het beste bewijs van de onschuld der consistories aan den beeldenstorm, in het breede besproken. De landvoogdes wist reeds den 7^{den} Juli, dat zij zich op sulk een bezoek der sectarissen had voor te bereiden. Zie *Corresp. de Phil.* II, t. II, p. 429.

om, op het voorbeeld der vrome koningen van Juda, die geheele „Santenkraam” op te ruimen, naar de apologie van den beruchten predikant Moded kan men zich den toon dier heftige predikers voorstellen: met innig welgevallen prijst hij den graaf van Culemburg, die in zijne heerlijkheid van Weerden (in de buurt van Anholt gelegen) „de Roomsche Misse, beelden, Papengod, Jan de Witte, so hy gheneamt wort, met syn ghevanckenisse (d. i. de hostie in de ciborie) ende dierghelycke beuselingen meer” had doen uitroeien. Hoe moest het gemeen zich door zulke voorstellingen voelen opgewekt om de handen aan het werk te slaan. Zeker, het werd hun voorgelouden, dat het de overheid toekomt de afgoderij uit te roeien; maar als nu de overheid haar plicht verzuimt, moet men dan Gods gericht over het land halen, waar zijn heiligheid dus dagelijks wordt geschonden en gelasterd? Op het laatst van Juli en in het begin van Augustus begon het gewapend gepeupel in West-Vlaanderen, waar in het voorjaar de openbare prediking begonnen was, de afgelegene kerken te zuiveren, de beelden stuk te slaan, de plechtgewaden der priesters en in het algemeen al de sieraden van den Roomschen eeredienst te ontwijden en te vernielen. Een paar vaandels goed krijgsvolk zouden die muiters licht bedwongen hebben: waar tegenstand geboden is, is de moedwil zonder moeite gestuit. Maar het ongeluk wilde, dat de regeering bijna geen troepen ter harer beschikking had, en dat de meerderheid des volks, tusschen afschuw van de baldadigheid van het gemeen en afkeer van de regeering geslingerd, besluiteloos en werkeloos toezag ¹⁾).

Terwijl de wanorde in Vlaanderen bij den dag verdergerde, verkeerde ook Antwerpen in een staat van

¹⁾ Belangrijk voor de geschiedenis van den beeldenstorm is het verhaal bij Crespin, *Histoire des Martyrs*, p. 727a suiv.

koortsachtige opgewondenheid, die bij de minste aanleiding tot razernij kon overslaan. De prins, die de stad reeds in die gisting gevonden had, kon niet dan met de uiterste inspanning de bevolking in rust houden. Hij had in last de openbare preek met goede woorden te doen staken ¹⁾; maar al wat hij doen kon was te beletten, dat er in de katholieke kerken door de ketters gepreekt werd, en dit werd alleen hem ten gevalle, niet uit ontzag voor de regeering van Brussel, gelaten. Op de onhandigste wijze liet deze door den Graaf van Megen en door den drost van Brabant de stad nutteloos bedreigen. Zulke machteloze aanslagen vuurden het strijd- lustige gepeupel te meer aan. En nu werd bovendien de Prins ter bijwoning van den Raad van State weggeroepen. Te vergeefs verzekerde hij, dat zijn vertrek het sein zou wezen tot hevige onlusten, dat het gevaarlijk was de opgeruide menigte aan zich zelve over te laten, zonder een leidsman, dien zij vertrouwde. Telkens dringender werd hij naar Brussel ontboden. Hij moest gehoorzamen; maar wat hij voorspeld had, gebeurde aanstonds. Den 18^{den} Augustus verliet hij de stad; den 19^{den} was de prachtige kathedraal het tooneel van den schandelijksten beeldenstorm. En, alsof geheel het land op het sein van Antwerpen gewacht had, oogenblikkelijk bedreef het gepeupel overal denzelfden moedwil. Den nacht na het gebeurde te Antwerpen weergalmden de straten van Gent van het alarm, dat op de orgelpijpen, die door de beeldstormers uit de verwoeste kathedraal van Antwerpen waren meêgenomen, geblazen werd. Den volgenden dag stak het gemeen ook daar de handen aan het werk, als een loopend vuur verbreidde zich de vernielingszucht over alle provin-

1) Van Deventer, blz. 75.

ciën ¹⁾, uitgenomen het meerendeel der Waalsche. De eigenlijke beeldstormers waren weinige in getal: het was een bewijs van de besluiteloosheid der natie, ten gevolge van haar achterdocht op de regeering, dat zij bijna nergens dien weinigen weêrstonde.

Men heeft veel gesproken over het aandeel, dat de verbonden edelen en de consistories aan den beeldenstorm gehad hebben ²⁾. Maar zij hebben zich zelf volkomen vrij gepleit, door in het licht te stellen hoe al hun plannen er door werden verijdeld. Wat enkelen mogen gedaan hebben, kan in billijkheid aan het algemeen niet geweten worden. Doch waar is het tevens, dat de predikanten en de edelen in den beeldenstorm slechts een fout, geen misdaad zagen. Het volk was zijn bevoegdheid te buiten gegaan, maar met een vrome bedoeling. Ware het de overheid geweest, die al die afgoderij versmeten en verbroken had, zij zouden daarin stof tot prijzen en roemen hebben gevonden. Die zienswijs maakte hun hunne rechtvaardiging moeilijk. Zij konden hun onschuld niet overtuigend bewijzen, dewijl zij slechts gedeeltelijk konden instemmen met de verontwaardiging, die de heiligschennis bij de katholieken gewekt had. En zoo werden zij schuldig gehouden aan een misdaad die inderdaad hun zaak het ergst benadeelde. Van het plechtstatig aanbieden van hun verzoekschrift kon thans natuurlijk niet komen. Het kalm overleg in den Raad van State was te midden der algemeene opschudding

1) Vgl. den brief van de regeering van Delft aan de landvoogdes bij Boitet, blz. 426 en Soutendam, Beeldstormerij te Delft, in Nijhoff's Bijdragen, Nieuwe Serie, dl. IX, blz. 173.

2) Men heeft ook aan de papisten den beeldenstorm geweten; zij zouden door dit middel de protestanten in haat bij de katholieke overheid en gemeente hebben willen brengen. Zie Marnix, *Vraie Narration* (ed. Toorenenbergen), dl. I, p. 100; Blaes, *Mémoires Anonymes*, t. I, p. 14. Het vreemdst is dat Blaes (*Études Historiques*, p. 205) dit niet onwaarschijnlijk acht.

onmogelijk. De onderhandeling met de regeering, die zooveel vastberadenheid en omzichtigheid vereischte, werd onder den drang der gebeurtenissen in overijling en met hartstocht gevoerd.

De landvoogdes, daar iedere dag nieuwe gewelddadigheden aanbracht, was buiten zich zelve van ontzetting en verontwaardiging ¹⁾. Wat haar voor het heiligste, het eerwaardigste gold, werd op het schandelijkst bespot en vernield. De storm, die om hare residentie woedde, kon ook daarbinnen ieder oogenblik losbarsten. Zij wilde van zulke gruwelen geen getuige zijn. Zij achtte zich persoonlijk niet veilig. Zij mistrouwde de grooten, die haar verontwaardiging niet volkomen deelden. Van Oranje, Hoorne en Hoochstraten durfde zij, toen haar drift reeds half bedaard was, nog zeggen, dat zij zich met woord en daad tegen God en den koning verklaarden ²⁾: hoe zal zij dan wel in het hevigst van haar toorn geraasd hebben! Zij wilde de hoofdstad ontvluchten, naar het sterke Bergen, waar de getrouwe Aerschot bevel voerde. Maar al haar raadsliden verzetten zich tegen dit roekeloze plan, waarvan een algemeene opstand het natuurlijk gevolg zou geweest zijn ³⁾. Zij week voor hun aandrang, maar beschouwde zich nu als een gevangene, in de macht harer vijanden. Zij verklaarde zich in Gods naam bereid toe te geven — er bestond, gelukkig, nog een middel om van zulke afgedwongen beloften weêr wettig ontslagen te worden. Zij machtigde de driemannen, die door de edelen tot hun beschermers waren begeerd, hun de gevraagde verzekering te geven van niet om het Compromis en het smeekschrift vervolgd

1) Reiffenberg, Corresp. de Margu rite d'Autriche, p. 196.

2) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 453.

3) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 457/8.

te zullen worden ¹⁾. Zij liet hun mededeelen, dat de koning, naar luid der ingekomen brieven, de pauselijke inquisitie afgeschaft, en een gematigd plakkaat ontworpen wilde hebben ²⁾; zij beloofde verder bij hem aan te dringen op het bijeenroepen der Staten-Generaal, waaromtrent hij nog geen besluit genomen had. In zover bleef zij binnen den kring, dien haar de laatste brieven uit Madrid getrokken hadden. Maar daarenboven liet zij zich de belofte afpersen, dat de openbare preek niet gestoord zou worden aan die plaatsen, waar zij tot op dezen dag, den 23sten Augustus, gehouden was, tot tijd en wijle dat de koning, in overleg met de Staten-Generaal, anders zou bevelen hebben. Van hun kant beloofden de edelen, dat zij al hun gezag zouden gebruiken om het prediken aan andere plaatsen te beletten en om het volk de wapenen te doen afleggen en te bedaren. En zich met de hun gedane concessies voldaan verklarende, deden zij hun Compromis te niet, voor zoo lang de beloften door de regeering zouden worden nageleefd.

Het is moeilijk te bepalen, welke personen deze zoo gewichtige overeenkomst hebben doen treffen: wij zouden gaarne willen weten in hoever Oranje er schuld aan heeft ³⁾. Want ons, die de gevolgen van dit vergelijk uit de treurige ondervinding kennen, komt het sluiten er van als de noodlottigste misslag voor, die er in dit gansche jaar begaan is ⁴⁾.

Weinige dagen te voren had Lodewijk van Nassau den staat van zaken volkomen juist dus samengevat: „de koning wil het prediken geenszins gedoogen, het

1) Corresp. de Phil. II, t. II, p. 591. Vgl. Crespin, *Histoire des Martyrs*, p. 7276.

2) Corresp. de Guillaume le Tacit., t. II, p. 457.

3) Vgl. Corresp. de Phil. II, t. II, p. 591.

4) Oranje zelf oordeelde er later zoo over. Zie zijn brief aan Marnix van 26 November 1573 (Corresp. de Guillaume le Tacit., t. III, p. 90).

volk wil er evenmin van afstaan, al zou het ook zijn leven kosten" ¹⁾). Hoe kon een verstandig man wanen zulk een klove met zulk een verdrag, als thans gesloten was, te dempen? Het was meer dan vermetel tusschen twee strijdende partijen, die voor de overwinning goed en bloed veil hadden, met eenige schoonklinkende woorden ter bemiddeling op te treden. Als de belofte der landvoogdes iets beteekende, dan werd daardoor het vestigen van een nieuwe Kerk naast de Roomsche vergund. Maar Margaretha had het met ronde woorden aan de grooten verklaard: „al wilde de koning in zijne landen twee godsdiensten toelaten, zij zou zich liever in stukken laten scheuren dan daartoe meê te werken" ²⁾). Daarenboven, als de ketterij waarlijk geduld en het preeken er van vergund zou worden, wat was dat dan onbillijker dan dat men het alleen toeliet aan die plaatsen, waar reeds gepredikt was? Dat was een voorrecht verleenen aan de gemeenten, die het eerst de plakaten overtreden hadden. Ware de regeering inderdaad gezind geweest de preek voortdurend vrij te laten, dan had zij ze overal, onder behoorlijk opzicht en met aanwijzing eener geschikte vergaderplaats, moeten veroorloven. Uit de voorwaarden der overeenkomst, zoo als zij thans gesteld werden, bleek ten duidelijkste, dat de landvoogdes slechts dulden zou, zoolang zij uit machteloosheid dulden moest.

Waar het dus bovenal op aankwam, was te zorgen dat de regeering de bovenhand niet nemen kon, dat zij zich niet kon wapenen. En dit doel zou bereikt zijn, indien het verzoek der edelen toegestaan en het bevel over de verdedigingsmiddelen van het land aan het drie-

1) Archives, t. II, p. 208. Vgl. p. 214.

2) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 453.

manschap, Oranje, Egmont en Hoorne, verleend was. Wij kunnen niet gelooven, dat Oranje, die van den beginne voorzien had, dat ten laatste alles op de krijgsmacht zou aankomen; die te Hoochstraten reeds hetzelfde had voorgesteld, dat thans in het verzoekschrift der edelen, niet zonder zijn voorweten, gevraagd werd, op dit oogenblik blind zou geweest zijn voor hetgeen zoo blijkbaar door de omstandigheden gevorderd werd. Wij vermoeden, dat ook bij deze gelegenheid de loyaleiteit van Egmont hem verhinderd heeft door te tasten. Hoe dit zij, en wie ook schuldig moge zijn aan het verzuim, door de grooten en edelen thans begaan, zeker is het, dat het aan beiden duur te staan is gekomen. De regeering, die zij niet aan banden hadden gelegd, en die zich door de haar afgeperste belofte niet gebonden achtte, heeft zich op hen over het geleden geweld bloedig gewroken.

Een nieuwe fout was het ontbinden van het Compromis. Immers, de voorwaarde, dat het hersteld zou worden als de regeering hare beloften niet nakwam, was ijdel. Toen men later poogde het weêr te doen herleven, bleek het dat het voor goed gestorven was; Brederode en Toulouse, en menigeen met hen voorzeker, keurden aanstonds dit eigenmachtig besluit hunner gedeputeerd en af ¹⁾. Maar het was niet te herroepen ²⁾. En de gevolgen bleven niet lang uit.

Voor het oogenblik was de onnadenkende menigte uitgelaten van vreugde; zij zag niet vooruit in de donkere toekomst. De preek was immers geoorloofd en gevrij-

1) Archives, t. II, p. 255, 276, 282.

2) Het verdient echter opmerking, dat zoowel Lodewijk van Nassau als sommige andere leden zich er nog door gebonden achtten, de laatsten ook omdat de landvoogdes het accoord niet nakwam. Vgl. Archives, t. II, p. 319, 368, 372.

waard overal waar zij tot nog toe tegen de plakaten en op levensgevaar gehouden was. Wat kon men meer verlangen? Het was weêr dezelfde opgewondenheid, die eenige maanden vroeger, na het inleveren van het request der edelen, het volk had bevangen. Zij was thans even ongewettigd als toen.

De grooten lieten zich inmiddels gebruiken om het accoord in hunne gouvernementen ten uitvoer te brengen, Egmont ging naar Vlaanderen; Hoorne, in plaats van zijn afwezigen broeder Montigny, naar Doornik; Oranje naar Antwerpen ¹⁾. Hunne taak was uiterst moeilijk. Zij moesten het teugellooze gemeen tot zijn plicht brengen, het verdere beeldstormen verhinderen, de bedrjvers der wanorde straffen, de openbare preek tot die plaatsen bepalen, waar zij vóór den 23sten Augustus reeds gehouden was ²⁾, en zij hadden daartoe geene andere middelen dan goede woorden; wapenen hadden zij niet. De regeering had geen troepen te missen, en was buitendien te wantrouwend op de heeren, om hun manschappen bij te zetten. Alleen door hun invloed en door den bijstand der gezeten burgers slaagden zij er in het gepeupel in toom te houden. Maar zij kregen voor al hun moeite weinig dank van de landvoogdes, want deze, die van hare concessies gruwde en ze zooveel mogelijk ontdoken of verijdeld wenschte te zien, nam het hun kwalijk, dat zij het accoord ter goeder trouw naleefden ³⁾. Egmont, de meest katholieke der drie, hield zich het naast aan de bedoeling der landvoogdes ⁴⁾. Hoorne week er — naar het schijnt meer uit zwakheid

1) Archives, t. I, p. 469.

2) Request der doopsgesinden te Antwerpen aan Oranje, 13 September 1566; (Navorscher, dl. XII, blz. 366).

3) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 459.

4) Bavay, p. 134/6.

dan uit opzet — het verst van af ¹⁾). Het zou ons buiten ons bestek voeren, indien wij hunne handelingen in bijzonderheden nagingen.

Zoo zij waarlijk, gelijk wij vermoeden, in het vergelijk van 23 Augustus de hand gehad hebben, heeft het niet lang geduurd of zij zagen, dat zij zich — om een woord van Brederode te gebruiken — met hun eigen mes den hals hadden afgesneden ²⁾). Nog geen veertien dagen later zeide Oranje reeds aan den Engelschen agent Gresham: „de koning zal nooit goedkeuren, hetgeen wij hier verrichten” ³⁾). En terzelfder tijd vond Egmont maar al te veel reden om zich te beklagen, dat de landvoogdes hem in niets meer kende en hem blijkbaar mistrouwde.

Margaretha was inderdaad sedert den bangen nacht, toen men haar met geweld weêrhouden had van uit Brussel te vluchten, geheel omgeslagen ⁴⁾). Tot dien tijd toe had zij zich nog aan de groote heeren gehouden, in het bijzonder aan Egmont. Maar thans was zij fel op hen gebeten. Even als vroeger haar vriendschap voor Granvelle in afkeer was veranderd, zoo had zij thans een diepen wrok opgevat tegen Egmont en Oranje, met wie zij een tijd lang zoo vertrouwelijk had verkeerd. Berlaymont en zelfs Viglius waren thans weêr hare vertrouwelingen ⁵⁾). Maar spoedig behoefde zij zich niet tot deze twee te bepalen: een gedeelte der oude ligue kwam weldra tot haar over ⁶⁾). Helaas! de meesten waren

1) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 459, 467.

2) Archives, t. II, p. 255.

3) Burgon, Life and Times of Sir Thomas Gresham, v. II, p. 161. Vgl. Corresp. de Guillaume le Tacit., t. II, p. 251.

4) Vgl. over den toestand, waarin zij sedert verkeerde, den brief van Armenteros (Corresp. de Phil. II, t. I, p. 496).

5) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 457; Archives, t. II, p. 279.

6) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 461.

in hun tegenstand tegen Granvelle en de Spaansche regeering niet door vaderlandsliefde geleid, maar door zelfzucht; zij hadden de groote posten, de voordeelige ambten, die anderen genoten, voor zich en de hunnen begeerd; maar in welken geest het land geregeerd werd, ging hun weinig ter harte. Hun eigenbaat, hun adel-trots waren gebleken na de verwijdering van den kardinaal. Hun gebrek aan vaderlandsliefde kwam thans aan het licht. De regeering had blijkbaar vrienden onder de inheemsche edelen noodig; zij behoefde eene partij om aan die van de driemannen over te stellen. Zij zou niet karig zijn met gunstbewijzen jegens de eersten die thans hare zijde kozen. Als de nationale beweging onderdrukt werd, zouden vele hooge posten, vele rijke goederen verbeurd raken en ter beschikking der regeering komen. Daarop aasden reeds bij voorraad die hongerige gieren. Aremborg, Megen, Mansfelt waren, de een voor, de ander na, van de ligue afgevallen en tot de regeering overgeloopen; Mansfelt betoonde zich vooral gediensstig en trouw in den nood; zijns zoon, vroeger een der hevigste leiders van het Compromis, liet zich kort hierna tot een werktuig der regeering tegen zijne oude vrienden gebruiken. Niet minder schandelijk gedroeg zich de eierzuchtige Noircarmes, die thans als dienaar der regeering de glansrijke loopbaan binnentrad, welke hij eens gehoopt had dat de ligue hem zou openen ¹⁾. Hij kreeg spoedig, bij plaatsvervangning voor den afwezigen Bergen, het stadhouderschap van Henegouwen, en hij behandelde de daarin gelegen stad Valenciennes met de kwade trouw en met het geweld,

1) Wat hij voor zich won, blijkt uit hetgeen bij zijn dood openviel (Corresp. de Phil. II, t. III, p. 43). Hij was niet jong meer; in 1571 beriep hij zich al op zijn 32 jaren dienst (ibid., t. II, p. 205). Wat Berlaymont voor zich en de zijnen van Alva heeft gekregen: zie ibid., p. 223/4.

dat de landvoogdes van al de stadhouders verlangde.

Intusschen had de tijding van den beeldenstorm en van het afgedwongen verlot van de prediking der ketterij Madrid bereikt ¹⁾. Wij kunnen ons voorstellen, welken indruk die tijding op Philips, den beeldendienaar maken moest ²⁾. Geen persoonlijke beleediging, schreef hij aan Granvelle, had hem meer kunnen grieven dan de minste hoon aan den Heer of aan zijne beelden aangedaan ³⁾. Hij besloot op de heiligschenners bloedige wraak te nemen ⁴⁾. Reeds had hij, sedert eenige maanden, voorgegeven, dat hij zelf in Nederland de orde zou komen herstellen. Thans nam hij zich voor een leger met zich te voeren of vooruit te zenden. Dat was het, wat Oranje steeds bovenal gevreesd had. Want Nederland, eens door Spaansche benden bezet, zou niet lang in het genot zijner oude vrijheden blijven; het zou naar het voorbeeld van Castilië in een wezenlijke monarchie herschapen worden ⁵⁾.

Wat was er te doen om dit dreigende gevaar af te wenden? Tweeërlei. Of de grooten moesten zich onvoorwaardelijk naar de bedoelingen en wenschen der landvoogdes voegen, de wapenen opvatten, de beeldstormers en muiters straffen, de preek overal doen ophouden, de plakATEN weêr ten uitvoer brengen, de inquisitie herstellen. Dan zou den koning het voorwendsel ontnomen

1) Brief van den koning aan de landvoogdes van 22 September (Corresp. de Phil. II, t. I, p. 465).

2) Vgl. Corresp. de Phil. II, t. II, p. 211. Een staaltje van zijn beeldendienst is te vinden in het handschrift van L'Hermite (Bibliotheek der Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde), blz. 12/3.

3) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 489.

4) Zie de beraadslaging daarover bij Cabrera, p. 410 sq.

5) Het gerucht van de komst van een Spaansch leger begint zich in het begin van October te verbreiden (Corresp. de Phil. II, t. I, p. 474; Archives, t. II, p. 309; Corresp. de Guillaume le Tacit., t. II, p. LXXIV). Vgl. het sermoen van Broer Cornelis van 3 November (Sermoenen, dl. I, blz. 130).

zijn om met een Spaansch leger in het land te vallen. Montigny, die Philips en het Spaansche hof van nabij gadesloeg, ried dan ook zijnen vrienden, op deze wijs 's konings gramschap te bedaren ¹⁾. Versmaadden zij dien raad en rekenden zij zich door hunne antecedenten jegens de edelen en de protestantsche burgers tot een geheel ander gedrag verplicht, dan dienden de grooten zich onverwijld aan het hoofd der nationale partij te stellen, en het zoo dikwerf geopperde plan eindelijk uit te voeren: zich van het bestuur meester te maken, de Staten-Generaal eigenmachtig bijeen te roepen, belasting te heffen, troepen te werven, en met den koning te onderhandelen, op welke voorwaarden Nederland hem als zijn heer onderdanig wilde zijn. Het was zoo blijkbaar, dat de omstandigheden deze handelwijs van de driemannen vorderden, dat hunne vijanden hen zelfs verdacht hielden van met zulke plannen om te gaan ²⁾. Het mocht onzeker wezen, of langs een dezer wegen het vaderland aan het nakend gevaar ontkomen kon ³⁾, de middenweg leidde ongetwijfeld ten verderve. Helaas, toch bleven de blinde leidslieden dien volgen.

Hoe ondragelijk was de toestand, waarin Oranje verkeerde. Hij zag het gevaar naken, hij zag hoe het nog af te wenden was, doch hij kon zijne overtuiging aan zijne vrienden maar niet meêdeelen, zonder wier medewerking hij niets vermocht.

Onwillekeurig wendde hij telkens, als hij bij zijne landgenooten geen steun vond, den blik naar Duitschland; van daar wachtte hij nog eenige hulp. Sedert de

1) Archives, t. II, p. 363; Déduction de l'Innocence du Comte de Hornes, p. 115.

2) Zoo beweerde b.v. Mansfelt gehoord te hebben (Corresp. de Phil. II, t. I, p. 456).

3) Vgl. Brief van Clough van 17 November in Burgon, Gresham, v. II, p. 170/1.

vergadering van Hoochstraten onverrichter zake gescheiden was, schreef hij gedurig aan zijne vorstelijke verwanten, dat zij zich tot hunne Nederlandsche geloofsgenooten zouden aantrekken ¹⁾. Zijn secretaris was zelfs in het voorjaar, te Augsburg op den rijksdag ²⁾, den protestanschen vorsten om hunne voorspraak komen vragen; maar de toen dreigende Turken-oorlog had aller aandacht van de Nederlandsche zaken afgetrokken.

De bedoeling van den Prins was Nederland, als kreits van Duitschland, te laten deelnemen aan den godsdienstvrede van Augsburg. Wij kunnen nauwelijks begrijpen, hoe een staatsman als hij zich zoo iets kon voorstellen. Want vooreerst werd daartoe vereischt, dat de Calvinisten hunne eigen belijdenis voor die der Lutheranen verzaakten, hetgeen reeds gebleken was tegen hunne overtuiging te strijden. En ten andere, volgens de bepalingen van dien vrede was geen Roomsche vorst verplicht de protestanten in zijn gebied te laten wonen veelmin te laten preeken; hij kon hun, zoo hij wilde, het land ontzeggen ³⁾. Wat zouden de protestanten er dus bij winnen, al werd hun de bescherming van den Duitschen godsdienstvrede verzekerd? Maar wij vermoeden, dat prins Willem zich voorstelde niet door den koning voor het geheele land, maar door iederen heer of edelman, die hoog gerecht hield, voor zijn eigen heerlijkheid, te laten uitmaken, welke der beide godsdiensten er zou worden toegelaten ⁴⁾. Doch dit was zoo lijnrecht in strijd met de souvereiniteit, die de koning bezat, dat men niet hopen kon zijne toestemming er ooit toe te ver-

1) Archives, t. II, p. 70, 77/8.

2) Archives, t. II, p. 304.

3) Vgl. Archives, t. II, p. 352/3, 441; Supplément, p. 41.

4) Archives, t. II, p. 436/7. Vgl. over de pretensiën der grooten: Corresp. de Phil. II, t. I, Rapport, p. CLXXXVIII.

werven. Wij kunnen daarom aan 's Prinsen bemoeiingen in dit opzicht niet veel waarde hechten. Toch hervatte hij ze op dit tijdstip. In de maand September zond hij zijn neef Lodewijk van Witgenstein ¹⁾ nog eens met zulk eene boodschap naar den keurvorst van Saksen en den landgraaf van Hessen, die in dezen tijd in Duitschland den meesten invloed bezaten. Al verwierf hij maar de gezamenlijke voorspraak der rijksvorsten bij den koning, dan zou zich de Prins reeds over den uitslag dezer zending verheugen.

Maar weinige dagen later beproefde hij nog eens of Egmont ook tot beter inzicht te brengen was. Hij stond op het punt van Antwerpen te verlaten en naar zijn stadhouderschap te trekken, waar zijne tegenwoordigheid dringend vereischt werd, Hoochstraten, die te Mechelen ²⁾ bevel voerde, zou hem in zijn afwezen vervangen. Hij verlangde met deze en met Hoorne, die zoo goed als afgezet was van het bevel over Doornik, en met Egmont te spreken, vóór hij naar Utrecht op reis ging. De samenkost der vier heeren, waarbij ook Lodewijk van Nassau, die sedert de vergadering te St. Trond als het hoofd van het, thans rechtens ontbonden, Compromis gold ³⁾, tegenwoordig was, had den 3^{den} October te Dendermonde plaats ⁴⁾. Zij duurde slechts drie of vier uren en liep alweêr vruchteloos af. Ieder deelde aan de anderen de onrustbarende tijdingen meê, die hij vernomen had. Hoorne liet een brief van zijn broeder Montigny lezen, waarin de heeren werden aangespoord, ten einde 's konings gramschap te bedaren, onverwijld de onlusten te

1) Archives, t. II, p. 288, 299, 304, 307.

2) Over het gebeurde te Mechelen zie het officieele verhaal in Bull. Comm. d'Hist., t. I, XIII, p. 11 suiv.

3) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 436.

4) Archives, t. II, p. 344; Bavay, p. 140, 203; Déduction de l'Innocence du Comte de Hornes, p. 115; Corresp. de Phil. II, t. I, p. 448, 474.

stillen. Oranje bracht een brief¹⁾ te berde, die van den Spaanschen ambassadeur te Parijs aan de landvoogdes gezonden, doch onderschept heette te zijn, maar die hoogst waarschijnlijk door dezen of genen verdicht was, en waarin de schuld van al het oproer aan de driemannen gegeven, en hun 's konings wraak te gelegener tijd voorzegd werd. Die brief, aan welks echtheid Egmont zeker geloofde, was bijzonder geschikt om dezen voor de plannen van Oranje te winnen. Was hij misschien juist met dit doel opgesteld? Wie zal het beslissen? Van de overleggingen der heeren zijn ons verder geene bijzonderheden bekend. Doch welke plannen de Prins aan Egmont heeft voorgesteld, kunnen wij met vrij groote zekerheid afleiden uit de vertoogen, die hij hem een week te voren door zijn secretaris had laten voorhouden²⁾. Hij had hem ronduit aangemaand, met hem en Hoorne samen te spannen tot afwering van het Spaansch geweld, dat zich de verovering en overheersching van Nederland ten doel stelde. In dien zelfden geest werd er thans weer te Dendermonde door Lodewijk van Nassau gesproken — Egmont zelf heeft het later getuigd — en wij hebben reden te gelooven, dat Egmont de eenige was, die het verzet tegen den koning afkeurde³⁾, waartoe de overige vrienden van Oranje anders wel geneigd schenen. Er werd dus, na een kort overleg, besloten geen andere dan vreedzame middelen aan te wenden, om te bewerken, dat de koning zonder Spaansche troepen

1) Vgl. Corresp. de Phil. II, t. I, p. 455, 470.

2) Archives, t. II, p. 324. Het stuk is van 27 of 28 September, toen de Prins den brief van de landvoogdes, waarin deze hem kennis gaf van de aanstaande komst in Holland van Erik van Brunswijk en zijn krijgsvolk (van den 26sten), al ontvangen had.

3) Apologie, p. 89; Déduction de l'Innocence du Comte de Hornes, p. 250; Bay, p. 140/1. Vgl. Corresp. de Guillaume le Tacit., t. II, p. LXXIX.

overkwam, en dat de Staten-Generaal hoe eer hoe liever bijeen werden geroepen ¹⁾

Zoo was de samenspraak te Dendermonde een waardig evenbeeld van die te Hoochstraten: op beide vergaderingen was het de loyauteit van Egmont, die zijne vrienden belette althans eene poging te wagen om het land te redden. De Hames had van den aanvang af die staatkunde juist gekenteekend: „wij mogen de pen voeren (schreef hij aan Lodewijk van Nassau) en onze vijanden den degen, wij praten en zij handelen, wij zullen weeklagen en zij lachen”. Inderdaad, de landvoogdes had den degen gegrepen, terwijl de grooten nog praat-ten, en maakten zich gereed om te handelen.

Terstond na den beeldenstorm had de regeering van Brussel eenige troepen aangeworven ²⁾, hare geldmiddelen lieten niet toe er een groot getal in dienst te nemen. Maar het trof gelukkig dat er in de eerste dagen van September reeds 200,000 kroonen uit Madrid werden overgemaakt ³⁾: een eerste bezending, die spoedig door een tweede gevolgd werd. En van dit oogenblik af vloeiden de sommen rijkelijker dan ooit te voren uit de Spaansche schatkist naar Brussel. In iederen volgenden brief zien wij de landvoogdes danken voor de ontvangen gelden, en tevens dringend om nog meer verzoeken. Want nauwelijks was het geld ontvangen, of het werd besteed om nieuwe vaandels uit te rusten. In de eerste

1) *Déduction de l'Innocence du Comte Hornes*, p. 116. Vgl. *Corresp. de Phil. II*, t. I, p. 475/6. — Brederode zocht ook gewapend verzet te organiseeren. Zie het belangrijke document in *Rotterdamsche Historiebladen*, *Geschiedenis*, blz. 735 vlg. — Egmont trachtte in die dagen vruchteloos Mansfelt te winnen (*Corresp. de Phil. II*, t. I, p. 478/4).

2) Megen en Mansfelt hadden dit reeds vroeger aanbevolen (*Corresp. de Phil. II*, t. I, p. 438, 436, 438). Maar de landvoogdes had dien raad niet kunnen opvolgen (*ibid.*, p. 440). Vgl. ook *ibid.*, p. 450.

3) *Corresp. de Phil. II*, t. I, p. 446, 466; *Archives*, t. II, p. 280.

helft van October rekest Margaretha reeds op tien duizend man te voet en drie duizend ruiters ¹⁾). Van hoeveel belang voor Nederland zou het geweest zijn, dat die krijgsmacht onder bevel van een Nederlandschen kapitein-generaal gestaan had! Maar daarvoor had de Spaansche regeering wel gewaakt. Oranje en Egmont werden, zooveel maar eenigszins kon, van het bevel over de nieuwe vaandels verstoken gehouden. Om haar mistrouwen hun niet al te openlijk te toonen, moest de landvoogdes de krijgsmacht, die onder hun bevel stond, wel met enkele vaandels vermeerderen; maar dat die gering waren, blijkt uit hetgeen zij aan Philips schrijft, dat zij al wat onder deze twee heeren gesteld werd, voor den koning verloren achtte ²⁾). De hoofdmacht werd onder Mansfelt, die als renegaat zich dubbel ijverig betoonde, onder Megen, Aremborg, Noicarmes, den jongen Mansfelt, Hierges, den zoon van Berlaymont, en anderen van hun soort verdeeld ³⁾). De nieuwe troepen kwamen in de groote steden in bezetting, of werden, zoo deze weigerden ze in te nemen, zooals Antwerpen en 's Hertogenbosch deden ⁴⁾), in hare nabijheid gelegd. Het sterke Bergen werd nog versterkt, en als een toevluchtsoord in den uitersten nood van alles goed voorzien. Niet zoo gemakkelijk kon men in de stadhouderschappen van Oranje en Egmont bezetting brengen, maar de landvoogdes ontzag zich toch niet te veroorloven, dat Erik van Brunswijk zich te Woerden versterkte, en dat Gouda drie honderd waardgelders aannam ⁵⁾). Op deze wijs werd den grooten, zooals Oranje het uitdrukte,

1) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 476. Vgl. Archives, t. II, p. 423.

2) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 459, 481. Vgl. p. 424.

3) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 493.

4) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 486.

5) Archives, t. II, p. 322; Corresp. de Guillaume le Tacit., t. II, p. LXXXI.

het gras onder de voeten weggemaaid. Waar zouden zij zich ten laatste bergen, als de koning met zijne Spanjaards in het land kwam?

En weerloos stond de nationale partij tegenover de dus gewapende regeering. Er was vroeger hoog opgegeven van de troepen, waarover het Compromis beschikken kon ¹⁾: zij bestonden echter alleen in de verbeelding van vrienden en vijanden. Het in dienst houden van soldaten vereischte geld, en dat bezaten de Geuzen niet. Eerst nadat zij zich te St. Trond met de consistories hadden ingelaten ²⁾, konden zij uit de rijke beurs der protestantsche kooplieden putten, en er aan denken troepen in dienst te nemen. Aan hunne gedeputeerden, die het smeekschrift te Brussel gingen overhandigen, hadden zij daartoe volmacht gegeven; en in de eerste dagen van Augustus besloten dezen, onder goedkeuring van den prins van Oranje ³⁾, eenige manschappen in Duitschland in wachtgeld te nemen, — dat wil zeggen, tegen verminderde soldij, als in besprek te nemen, zoodat men ze aanstonds, als men ze noodig had, tegen volle soldij in active dienst kon krijgen. Dertig vaandels en vier duizend paarden werden op deze voorwaarde aangeworven ⁴⁾. Lodewijk van Nassau was met het werven belast; het geschiedde op naam van de ridder-schap en sommige Staten van Nederland; maar wij vinden, dat ook wel de naam van den prins van Oranje gebruikt is om het werven gereeder te doen voortgaan.

Een zoo talrijke krijgsmacht kostte reeds in wachtgeld aanzienlijke sommen: voor iederen ruiter ontving de overste twee en een halve thaler, voor den voetknecht

1) Archives, Supplément, p. 36; Corresp. de Phil. II, t. I, p. 473.

2) Arnoldi, Bd. IV, S. 281; Te Water, dl. IV, blz. 244.

3) Archives, t. II, p. 179.

4) Archives, t. II, p. 205, 212, 257; Corresp. de Phil. II, t. I, p. 441.

in evenredigheid. En het geld moest daartoe vrijwillig door de protestantsche gemeenten bijeengebracht worden. Toen het najaar begon, begreep men, dat men zodoende gedurende den winter aan wachtgeld de geheele krijgskas verdoen zou, en dat men dan tegen het voorjaar, als het Spaansche leger naderde, zonder middelen zou blijven om den oorlog te voeren. In de gedachte, dat er gedurende den winter toch niets te vreezen was, werd er besloten het wachtgeld maar weêr op te zeggen ¹⁾. En met den eersten November was het geheele Geuzenleger ontbonden ²⁾; het beste gedeelte er van werd voor rekening van Philips overgenomen: voor dezen had ten slotte het Compromis de troepen bijeengebracht en uitgerust!

Dus noch de grooten noch de edelen bereidden zich voor tot den onvermijdelijken strijd; en de leiders der protestantsche consistories konden het niet wel zonder de medewerking van beiden. Zij betoonden zich overigens krijgslustig genoeg. Reeds in de eerste dagen van October had er te Gent eene bijeenkomst van Antwerpsche en Vlaamsche predikanten plaats, waarop, althans naar de regeering geloofde, besloten was de wapenen op te vatten ³⁾. Waarschijnlijk is bij die gelegenheid ⁴⁾, of kort daarop in een vergadering te Antwerpen, het plan gevormd, om den koning voor het verleenen van godsdienstvrijheid een som van dertig tonnen gouds aan te bieden; Dathenus, wordt ons gemeld, was de voorsteller van dit plan ⁵⁾. Het vond

1) Archives, t. II, p. 408.

2) Cuypers van Velthoven, dl. I, p. 84. Vgl. Archives l. c. en p. 351.

3) Corresp. de Guillaume le Tacit., t. II, p. 251; Archives, t. II, p. 416; Van Vloten, dl. II, blz. 229; Van Deventer, blz. 77.

4) Langeraad, Guy de Bray, p. LI—II.

5) Over de vergadering, waarin tot het aanbieden van het request der drie millioenen besloten is, deelt ons Brandt, dl. I, blz. 395, een belangrijk bericht

veel bijval ¹⁾, de rijke edelen en kooplieden teekenden voor groote sommen in; het overige werd omgeslagen over de verschillende gemeenten. Men kwam overeen, niet zoo als vroeger, gezamenlijk het request aan de landvoogdes aan te bieden, maar het in elke groote stad aan de overheid in te dienen, met verzoek dat die het verder aan de landvoogdes wilde overbrengen en aanbevelen ²⁾. Op deze wijs dacht men meer vertooning te maken, en een treffender blijk van de talrijkheid der protestanten te geven. Bedoelde men waarlijk niet meer dan door het aanzienlijk bedrag van het geld, dat men voor zijn geloof toonde over te hebben, indruk op de regeering te maken? Immers dat de koning zijn verplichting jegens God om geld verzaken zou, kunnen de ontwerpers wel niet verwacht hebben. Maar het is zelfs zeer waarschijnlijk, dat het request niet meer was dan een welbedacht voorwendsel, waaronder men, voor een geheel ander gebruik, geld kon inzamelen ³⁾. De consistories, waarvan het plan uitgegaan is, dachten er reeds aan, de wapenen op te vatten. Kon het anders of zij moesten naar een middel omzien, om zich, zonder achterdocht te wekken, het benodigde geld te verschaffen? Dat Dathenus als de ontwerper van het plan

mede, aan de memoriën van Reael, die er tegenwoordig was, ontleend. Volgens het vonnis bij Bakhuizen van den Brink: *Het Huwelijk van Willem van Oranje*, p. 153, was het request betreffende de 3 millioen ten tijde der beeldstorming opgesteld. Het is gedrukt bij Bor, dl. I, blz. 122, Bk. III, f. 86.

1) Vgl. Vroedschapsresolutie van Leiden van 17 Januari 1567, met verbod der collecte (medegedeeld in den *Navorscher*, dl. XXI, blz. 385).

2) Het request (overgedrukt bij Bor, dl. I, blz. 122, Bk. III, f. 86), werd zelfs aan den keizer gezonden (*Archives*, t. II, p. 504). Er waren dus in het laatst van 1566 vier requesten, dat betreffende de drie millioenen of *aux seigneurs* (*Foppens*, t. II, p. 400; *Déduction de l'Innocence du Comte de Hornes*, p. 473), dat aan den koning, om niet gewapend te komen (*Archives*, t. II, p. 425), dat aan den keizer en de keurvorsten (*Archives*, t. II, p. 500; Bor, dl. I, blz. 124, Bk. III, f. 88) en het request der Staten (vgl. *Archives*, t. II, p. 420, 434).

3) *Corresp. de Granvelle*, t. II, p. 656.

genoemd wordt, versterkt onze achterdocht; want van alle krijgslustige predikanten was hij een der hevigste.

Aan het indienen van het request verbond zich nog een andere bedoeling: om godsdienstvrijheid konden zoowel Lutheranen als Calvinisten verzoeken. Dit was dus een geschikte aanleiding tot de zoo gewenschte samenwerking van beiden. De poging om uit de twee protestantsche gezindheden ééne gemeente te vormen was mislukt. Als men ze thans maar eendrachtig kon doen samenwerken, was er nog veel gewonnen. En waarlijk, te Antwerpen boden, op het laatst van October, Calvinisten en Lutheranen, broederlijk vereenigd ¹⁾, het request aan Hoochstraten aan, die het, zooals van hem te wachten was, gunstig opnam en beloofde het der landvoogdes te zullen aanbevelen. Te Gent, Oudenaarde, Valenciennes en Doornik werd dit voorbeeld gevolgd ²⁾, maar bijna nergens elders ³⁾; de tijd was reeds te zeer verlopen; de meeste regeeringen, ziende van waar de stroom kwam opzetten, weigerden het smeekschrift aan te nemen of verder op te zenden. Men wachtte zich wel der regeering aanstoot te geven, nu zij zich gereed maakte haar gezag krachtiger dan ooit te doen gelden. Die moedeloosheid der stadsbesturen maakte het onmogelijk op het bijeenroepen van de Staten-Generaal aan te dringen, zooals de grooten te Dendermonde hadden afgesproken. Zij hadden gehoopt de Staten hunner provinciën over te halen ⁴⁾ om vertoogen, daartoe strekkende, aan de regeering te richten. En die van Vlaan-

1) Corresp. de Guillaume le Tacit., t. II, p. XCIX.

2) Pasquier de la Barre, t. I, p. 257.

3) Hier en daar in Holland en Zeeland (Wagenaar, dl. VI, blz. 204). Eene poging om te Breda samenwerking tusschen de beide gezinten te verkrijgen mislukte (Archives, t. II, p. 473).

4) Archives, t. II, p. 429; Corresp. de Phil. II, t. I, p. 456.

deren, door Egmont bewerkt, kwamen inderdaad, zoo het heette eigenmachtig ¹⁾, bijeen, en zonden met zulk een boodschap afgevaardigden naar Brussel ²⁾, die zich daar verder met de gedeputeerden der andere gewesten beraden zouden. Maar van geen enkele der overige provinciën troffen zij er afgevaardigden aan. De Staten waren thans niet minder bevreesd dan de grooten, en zij hielden zich uit moedeloosheid stil ³⁾. Oranje, die te midden van zoo veel gevaren zich moest bezighouden met te Utrecht het accoord van 23 Augustus ten uitvoer te leggen, schreef in deze dagen een merkwaardig staatsstuk ter aanbeveling van den godsdienstvrede, als eenig middel om den ondergang van Nederland voor te komen. Doch, helaas, de Staten, tot wie hij zich in dit stuk wendde, waren niet meer door vermaningen en woorden in beweging te brengen.

Even weinig slaagde het bestuur van het ontbonden Compromis — waarvan het kader toch in stand was gehouden — met een ander plan. Het wilde door een algemeen smeekschrift de vier heeren ⁴⁾, Oranje, Egmont, Hoorne en Hoochstraten, als het ware laten machtigen, uit naam des volks van de landvoogdes te eischen, dat zij het plechtig gegeven accoord getrouw naleven, en, volgens hare belofte, van den koning het bijeenroepen der Staten-Generaal, en het terughouden van de Spaansche benden, verzoeken zou. Mocht zij dit verzoek niet

1) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 475, 506.

2) Archives, t. II, p. 401.

3) In Brabant dorsten slechts enkele leden op het bijeenroepen der Staten-Generaal aandringen (Corresp. de Phil. II, t. I, p. 501, 506). De katholieken begonnen daarentegen het hoofd op te steken en zelfs eigen verbonden en leusen tegen die der Geuzen over te stellen (ibid., p. 495; Archives, t. II, p. 423; t. III, p. 14).

4) Déduction de l'Innocence du Comte de Hornes, p. 472; Foppens, t. II, p. 398; Archives, t. II, p. 425, 463.

gunstig opnemen, dan werden de grooten uitgenoodigd zich onmiddellijk tot den koning zelve te wenden, en intusschen op eigen gezag het accoord te handhaven en de Staten-Generaal op te roepen, waartoe de onder-teekenaars hun dan beloofden met goed en bloed bij te staan ¹⁾).

Wij bemerken hier nogmaals dezelfde politiek aangeprezen, die reeds zoo dikwerf besproken was, maar die telkens op den onwil van Egmont was afgesprongen. Misschien, als een aantal stadsbesturen dit verzoekschrift geteekend hadden, als de Staten van geheele provinciën er hun zegel aan hadden gehecht, had Egmont zich dan nog ten laatste laten overhalen. Maar de stadsbesturen hadden geen lust zich zoo bloot te geven. Het request werd bijna nergens geteekend, en misschien volstrekt niet aangeboden. Het werd tijd, dat de protestanten, die het ernstig meenden, het praten lieten varen en tot handelen overgingen.

Op den eersten December ²⁾ waren nogmaals de afgevaardigden der consistories te Antwerpen bijeen ³⁾. Zij namen toen een vast besluit. Nadat zij tot de overtuiging gekomen waren, dat een gedeelte van de vassallen en van het volk van Nederland gerechtigd was tegen de regeering op te staan, daar deze de privilegiën schond en geweld gebruikte, besloten zij de wapenen op te vatten, het aanbod van den gereformeerden Paltzgraaf, om troepen voor hen te werven, aan te nemen ⁴⁾,

1) Dit is het „request aux Singeurs de la part de ceux des villes”, waarvan Bernard de Merode gewaagt (Archives, t. II, p. 425). Het staat afgedrukt in de Déduction de l'Innocence du Comte de Hornes, p. 473.

2) Juist dien dag, den verjaardag van het sluiten van het Compromis, kreeg Alva zijn aanstelling (Corresp. de Phil. II, t. II, p. 600, vgl. p. 481).

3) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 491/2; Corresp. de Guillaume le Tacit., t. II, p. CXI, noot 1.

4) Vgl. Archives, t. III, p. 9. In het begin van 1567 schreef Lodewijk van

maar overigens geen Duitschers of Franschen in dienst te stellen, en de oorlogskosten te vinden uit het eerste zesde der drie millioenen ¹⁾, die men den koning had aangeboden, en met welke inzameling men reeds begonnen was. Het opperbevel over de aan te werven krijgsmacht zou men eerst aan Oranje aanbieden; weigerde deze, dan aan Hoorne; ten laatste aan Brederode. Maar, die het bevel aanvaardde, zou eerst moeten beloven de gereformeerde religie te zullen handhaven, en zou door een raad worden bijgestaan, waarin zes edelen voor de krijgszaken en zes kooplieden voor de financiën zouden zitten, allen door de consistories te kiezen ²⁾. Het was in de hoofdzaak het plan, dat reeds te St. Trond aan de verbondene edelen was voorgesteld, en toen door den invloed van Oranje was afgeslagen. Had men reden te meenen, dat deze er thans gunstiger voor gestemd wezen zou?

Dezelfde bezwaren bestonden nog, die hem toen tegen het plan hadden ingenomen. Nog bleef hij de aanneming van de Deutsche geloofsbelijdenis als voorwaarde stellen voor zijne medewerking. Hij zelf was tot het Luthersche geloof overgegaan, al beled hij het ook nog niet voor de menschen. Hij vertoonde zich integendeel nog bij de mis ³⁾. Maar zijn vrienden in Duitschland wisten zijne

Nassau, dat voor den dienst der opstandelingen in Duitschland gereed waren 6000 ruiters en 4 regimenten voetvolk (Archives, Supplément, blz. 56).

1) Van Vloten, dl. II, p. 230.

2) Wij hebben den heer Bakhuizen ook voor de bekendmaking van dit allergewichtigste besluit der consistories te danken. Hij heeft den aanhef afgedrukt in het eerste deel van Het Nederlandsch Rijksarchief (blz. 27), waaruit het is overgenomen in zijne Studiën enz. (dl. I, blz. 519), en den korten inhoud van het geheele stuk heeft, uit zijne papieren, de heer van Deventer ons medegedeeld. Het is thans ook in zijn geheel uitgegeven door Langeraad (Guy de Bray, p. LXVIII).

3) Antwerpsche chronijk op 8 September, blz. 94.

gezindheid en spoorden hem aan, het openlijk, ook aan den koning, te belijden. Om redenen van staat ¹⁾ volgde hij dien raad niet op. Hij wist, dat hij, door zijn geloof te belijden, zich van alle gezag in Nederland en van allen invloed op den gang der zaken berooven zou; ook wilde hij niet *tegen* de Calvinisten partij trekken. Hij wenschte verbroedering der beide protestantsche gemeenten en voor beiden vrijheid om naar haar overtuiging te leven, naast de katholieken, op wier vrijheid hij evenmin inbreuk gemaakt wenschte te zien. Ook rekende hij de middelen van weerstand op zich zelf ontoereikend. Egmont, hoewel steeds eerlijk ²⁾, toonde zich afkeeriger dan ooit van verzet tegen den koning; het was te voorzien dat hij, zoo het tot een opstand kwam, de partij der regeering zou kiezen. Tegen zulk een veldheer waagde Oranje het niet zich over te stellen. Het was daarom zoo goed als zeker, dat hij het hem door de consistories aan te bieden opperbevel zou afwijzen. En weigerde hij, dan zou Hoorne zeker insgelijks weigeren. Zoo kwam Brederode aan de beurt. Die was ondernemend genoeg, en zou zich waarschijnlijk wel laten vinden. Maar was hij de man, dien men behoefde? Wij durven het betwijfelen. Hoewel wij over zijn karakter en zijn doorzicht gunstiger oordeelen dan de uitgever der Archives en Motley en vele anderen, moeten wij toch erkennen, dat Brederode niet berekend was om in zulke moeilijke omstandigheden aan het hoofd van een zoo ongeordende strijdmacht op te treden. Of Oranje aangezocht is en bedankt heeft, weten wij niet. Uit de drukke beweging, die wij aanstonds te Vianen, rondom Brederode, zien plaats grijpen, zouden wij opmaken dat deze, onmiddellijk

1) Archives, t. II, p. 454/5; vgl. p. 338.

2) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 501.

na de weigering der beide andere heeren, het opperbevel aanvaard heeft 1).

De consistories wachtten geen ernstigen aanval voor de lente. Zij namen daarnaar hunne maatregelen. Maar de regeering, die met hare toebereidselen veel verder gevorderd was dan zij, liet hun geen uitstel. In het begin van December sloeg zij reeds een hoogen en beslissenden toon in hare brieven en plakaten aan, en toonde daarmee, dat zij op het punt stond van te gaan handelen.

Met voorzichtige kloekheid begon zij met de stad, waarvan zij het meest te vreezen had, met Valenciennes. De bevolking was er ijverig protestantsch en strijdlustig; zij zou niet licht toegeven; misschien zou de regeering te sterk zijn. Maar gelukte het daarentegen haar te bedwingen, dan moest dit voorbeeld op alle andere steden den heilzaamsten indruk maken. Reeds half November was de landvoogdes besloten eene poging te wagen; zij wachtte maar op de volkomen uitrusting der nieuw opgerichte vaandels om te beginnen 2). Nauwelijks waren deze strijdvaardig, of zij vorderde dat de stad bezetting zou innemen. En toen deze eisch, gelijk te wachten was, werd afgeslagen, vaardigde zij den veertienden December, een scherp plakkaat uit, waarbij Valenciennes voor rebel verklaard, en aan de andere steden verboden werd eenige gemeenschap met zijne burgers te houden. Ter zelfder tijd begon de stadhouder Noircarmes de stad met zijne steeds aangroeiende krijgsmacht te omsingelen, maar het duurde tot Februari, eer met het eigenlijke beleg kon worden aangevangen 3).

1) Corresp. de Granvelle, t. II, p. 556, alinea IV; Langeraad, Guy de Bray, p. LXV, noot.

2) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 433, 493/4.

3) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 508.

De burgerij liet zich door het nakend gevaar dan ook niet ter neêr slaan. Zij wist, dat aan haar ontzet voor geheel Nederland ten hoogste gelegen was; zij rekende op krachtige hulp. De belegering kon slechts langzaam voortgaan. Een maand was er noodig om het belegeringsgeschut bijeen te brengen en gereed te maken ¹⁾. Intusschen kon de wapening der Geuzen reeds ver gevorderd zijn.

Maar in alle geval, moesten de protestanten haast maken. Niet zoo als zij gerekend hadden, in het voorjaar, nog dezen winter zou de strijd aanvangen. Ongelukkig waren zij het niet eens wat te doen; wegens het aanhoudend raadplegen en onderhandelen werd er weinig voortgang gemaakt. De driftige ijveraars begrepen dat men, hoe weinig voorbereid dan ook, maar beginnen moest; dat, als de zaak maar eens aan den gang was gebracht, zij van zelf wel voort zou gaan ²⁾. Dathenus, wiens onberaden ijver in later tijd herhaaldelijk noodlottig gewerkt heeft, stelde zich thans voor het eerst op den voorgrond. Hij begaf zich naar West-Vlaanderen, naar de streek tusschen de Lye en de Schelde, waar de vrije preek en de beeldenstorm waren begonnen, en van waar thans de opstand zou uitgaan ³⁾. Hij inde daar het eerste zesde der drie millioenen, en begon met dit geld vrijwilligers te werven. Bijna al de knechten en de meeste der hopliden, die hij aannam, hadden nog nooit gediend. Er was geen krijgstucht, geen orde onder hen. Het heette, dat het doel van den tocht het

1) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 499.

2) . . . „Ayans promesse qu'après qu'ils seroyent amassez, quelques gentil-hommes experts en conduite de guerre marcheroyent quand et eux”, zegt Crespin, Histoire des Martyrs, p. 730.

3) Uit wantrouwen jegens Egmont had de regeering daar maar weinig soldaten gelaten (Bavay, p. 136, 198).

ontzet van Valenciennes wezen zou, maar voor zulk een onderneming scheen dit ongoefende volk niet berekend. Doch het aantal groeide met den dag; binnen kort dachten de aanvoerders dertig duizend bijeen te hebben. Intusschen trokken zij doelloos rond in de buurt van Doornik, dat ook vol Geuzen zat en hunne partij hield. Zij plunderden hier en daar eene dorpskerk, en bedreven moedwil, die aan de goede zaak geen nut kon doen. En eer zij zich gereed hadden gemaakt om iets degelijken uit te richten, was hun de vijand reeds op het lijf. Eene talrijke bende werd door de troepen der landvoogdes bij Watrelos overvallen en verslagen, eer zij zich met de hoofdmacht vereenigd had. En die hoofdmacht werd ter zelfder tijd door den wakkeren Noircarmes overrompeld en vernield ¹⁾. Drie duizend ongelukkigen lieten in deze twee gevechten het leven. Veertien dagen nadat de werftrom het eerst in Vlaanderen geroerd was, was er van de geheele Geuzenmacht niets meer te vinden. Die uit de slachting ontkwamen, vluchtten heinde en ver uiteen. Al wat deze onberaden onderneming uitwerkte, was dat Noircarmes met zijne overwinnende vaandels Doornik, na Valenciennes den hoofdzetel der Waalsche protestanten, binnenrukte en bezette, en al het land rondom deze stad en Rijssel ontwapende ²⁾. De opstand, dien hij onderdrukt had, rechtvaardigde thans grootere gestrengheid. Ook Egmont, die in het begin van Januari naar Vlaanderen was gegaan ³⁾, volgde het voorbeeld van Noircarmes, en ontwapende niet alleen het volk van Vlaanderen zoo

1) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 499.

2) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 503.

3) Archives, t. III, p. 7.

veel hij kon, maar schafte zelfs de openbare preek zoo goed als overal af ¹⁾).

Dathenus vluchtte van het slagveld naar Vianen tot Brederode, die nog altijd overlegde met de consistories. De inneming van Doornik kwam Gilles le Clercq, als tweede Jobsbode, berichten. De derde kwam uit Harderwijk, dat ter nauwernood aan een onverhoedschen aanval van Megen ontgaan was. Ook op Maastricht was een aanslag, in verbinding met den bisschop van Luik, voorbereid, maar voorloopig uitgesteld tot Megen zich ook van Den Bosch zou verzekerd hebben ²⁾). Bij zoo veel voortvarendheid der tegenpartij werd het hoog noodig, dat de protestanten eindelijk zich te weer stelden.

Oranje was intusschen ³⁾ van Utrecht naar Amsterdam voortgetrokken, om ook daar het accoord van 23 Augustus ten uitvoer te leggen, en de opgewondenheid der protestantsche menigte te bedaren ⁴⁾). Zijn broeder Lodewijk, die naar het schijnt, in onafgebroken verbintenis met de consistories en met Brederode stond, kwam er hem opzoeken, en belegde er een vergadering van Hollandsche consistories ⁵⁾, ten einde de medewerking van deze met die van Antwerpen te verzekeren. Maar

1) Corresp. de Phill. II, t. I, p. 520, 524; Bavay, p. 137, 198/9; Sermoenen van Broer Cornelis, dl. I, blz. 196. Zijne bedoeling met dat streng optreden was, na het herstel van den ouden godsdienst, het algemeen pardon te speediger te verkrijgen (Corresp. de Phil. II, t. I, p. 506/7).

2) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 505/6.

3) Omstreeks 18 December; Lodewijk was vooruitgegaan. (Corresp. de Phil. II, t. I, p. 494).

4) In sommige steden van Holland werd het accoord aangenomen, b.v. te Delft (Boitet, p. 430).

5) Corresp. de Guillaume le Tacit., t. II, p. 312, 329, 333/9. De landvoogdes hield deze vergadering blijkbaar voor een vergadering van de edelen van het Compromis, waarvan het gerucht ging, dat zij omstreeks half December te Heusden zou bijeenkomen (Corresp. de Guillaume le Tacit., t. II, p. 297, 304, 312; Corresp. de Phil. II, t. I, p. 494; Te Water, dl. IV, blz. 135).

hij bracht in de voorstellen, die hij haar aanbood, een gewichtige verandering, die wij waarschijnlijk aan den invloed van zijn broeder moeten wijten. Hij vermaande wel tot het spoedig indienen van het request der drie millioenen bij de stadsregeeringen, en tot het onverwijld bijeenbrengen van ieders aandeel in die som — die door de consistories, zoo als wij zagen, ter bestrijding der oorlogskosten was aangewezen. Maar hij ried tevens de Augsburgsche geloofsbelijdenis te omhelzen; ten einde de voorspraak der Duitsche vorsten bij den koning te verwerven ¹⁾.

Wij kunnen uit die voorstellen van zijn broeder de gezindheid van Oranje zelven opmaken. Hij hield zich nog onzijdig. Hij zag de noodzakelijkheid wel in van gewapend verzet tegen de Spaansche benden, wier komst thans zeker was. Maar hij kon niet besluiten de hand te reiken aan de eenigen die handelen konden en wilden, de gereformeerde consistories.

Het antwoord, dat de Hollandsche kerkeraden op het voorstel van Lodewijk van Nassau gaven, luidde afwijzend; zij verklaarden zich bereid de Augsburgsche confessie aan te nemen, voor zoover die met Gods Woord overeenkwam. Voorzeker daartoe waren alle gereformeerden gewillig. Maar zulk voorwaardelijk aannemen was niet wat de Prins noodig keurde. Weinige dagen later boden te Amsterdam de beide protestantsche gezindheden het request aan de overheid aan ²⁾. Of deze het naar de landvoogdes heeft opgezonden, blijkt niet. Evenmin vinden wij van verdere samenwerking der Amsterdamsche Lutheranen en gereformeerden eenig spoor.

Inderdaad, elke poging om de beide gemeenten te vereenigen bewees de onmogelijkheid er van telkens

1) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 534.

2) Scheltama, blz. 42.

duidelijker. Er waren, misschien door toedoen van den Prins, uit Duitschland eenige beroemde Luthersche predikanten naar Antwerpen gekomen ¹⁾, onder anderen de welbekende Flacius Illyricus. Zij zouden trachten de Calvinisten te overtuigen en te bekeeren. Maar zij waren niets minder dan voor die taak berekend. Hun bekrompen en onverdraagzaam dogmatisme kon de tweedracht alleen verergeren ²⁾. En in gelijken blinden ijver predikten de Hollandsche Lutheranen Jan Saliger — die later te Woerden eene treurige vermaardheid gekregen heeft — en Ligarius, die zich beroemde, dat vooral

1) Surius, p. 893; Corresp. de Phil. II, t. I, p. 492.

2) Crespin, die in de jaren 1566 en 1567 in de Nederlanden geweest is (zie den brief van Jean Taffin, medegedeeld door Bahlenbeck, Bibliophile Belge, t. XV, p. 363; vlg. Paillard, Histoire de Valenciennes, t. III, p. XIII en diens Procès de P. Brully), zegt in zijne Histoire des Martyrs (p. 730) hierover het volgende: „Au mois de janvier ceux qui sous un titre de la confession d'Augsbourg s'estoyent fourrez en Anvers, la liberté y estant, s'avisèrent de livrer un combat de dispute à ceux des Eglises réformées. Et combien qu'ils fissent cela, abondans en loisir et aise, au plus fort des affaires que soustenoyent les autres, si leur fut-il néanmoins répondu. Le xme du mois certains articles furent proposez à Illyricus, nécessaires d'estre observez d'une et d'autre part, au cas qu'un dispute publique, sous moderateurs et juges competens, fut octroyée par le Magistrat. Le jour ensuyvant un de leurs docteurs, nommé Herman Hamelman, s'intitulant licentié en Theologie, envoyé par Illyricus, vint trouver celui qui avoit charge de présenter lesdits articles, pour lui signifier que sur le point de la Cène il falloit commencer la dispute par la question de l'Omni-présence du corps de Jésus Christ, et que sans le croire il estoit possible de convenir avec eux aucunement. Mais peu de temps après leur levée de bouclier se baissa bien fort, et leurs mots monstrueux s'esvanouirent. Car dès que les ennemis eurent commencé se saisir en ce mois, premièrement de Tournay, puis d'Audenarde et en après de Gand et autres villes, ces Docteurs, amenez en Anvers à gros gages de divers lieux d'Allemagne, pour rendre odieuse la cause des Gueux, après qu'ils eurent publié et fait imprimer une nouvelle confession d'Augsbourg, voyans que la prospérité commençoit fort à décliner et les périls approcher d'Anvers, se retirèrent de bonne heure. Et comme on demanda à l'un d'entre eux, comment se portoyent les Eglises Evangeliques d'Anvers, on dit qu'il fit ceste reponse: „Jésus Christ pend encore en Anvers à la croix entre deux brigans”, entendant les Papistes et les Gueux; voilà comment au dedans ceux de la religion estoyent molestes en Anvers (nouvelle Corinthe) par gens apportans doctrines estranges pour retarder le vrai germe”.

door zijn invloed de Lutheranen zich in deze dagen tegen de Calvinisten naast de katholieken geschaard hebben ¹⁾. Er verscheen van deze drijvers eene nieuwe Luthersche geloofsbelijdenis, waarvan Corrano getuigt, dat zij opzettelijk gemaakt schein om de Kerk van God te bedroeven en te beroeren.

Corrano, die in die dagen ook te Antwerpen als predikant werkzaam was, zou beter geschikt zijn geweest om de tweespalt te heelen: hij was noch Calvinist, noch Lutheran; hij wilde alleen evangelisch christen zijn. Hij ijverde minder voor eenheid van leer dan voor eenheid in liefde en broederschap. Hij predikte vereeniging van alle protestanten tegen Rome, en zelfs tegen Rome wilde hij niet hatelijk gestreden hebben. Maar hij was een vreemdeling, een Spanjaard, die eigenlijk niet eens in Nederland preeken mocht, naar luid van het accoord met de landvoogdes. Zijn invloed schijnt dan ook niet groot geweest te zijn. Het boekje dat hij in deze dagen heeft uitgegeven, is maar weinig verspreid en zeldzaam ²⁾.

1) Zie Ennius, Vita M. Altingii, p. 33.

2) Uit naam der Waalsch-gereformeerde Kerk van Antwerpen had Junius, in Augustus, en Ch. de Nielle, in September, Corrano, die toen te Montargis predikant was, dringend verzocht over te komen, wegens het gebrek aan leeraars en om zijn gaaf van ook in het Fransch te kunnen spreken, en ook omdat hij Spanjaard en dus onderdaan van koning Philips was, en dus niet als vreemdeling geweerd kon worden. Dit zegt Junius uitdrukkelijk: „et d'avantage qu'on est assés adverty comme on brasse (ici) ung mesme édict quy a esté faict en France de n'endurer point ceux qui ne sont pas subiects naturels du Roy”. Hij schijnt in October aan die uitnoodiging gevolg gegeven te hebben; althans de attestatie, die die van Montargis hem medegeven, is gedateerd van 12 October 1566. In het begin van November mogen wij dus aannemen, dat hij te Antwerpen al geweest zal zijn. Hij bleef er tot einde Maart of begin van April en week toen naar Engeland, waar hij zich den 8sten dier maand al bevond. (Dit alles blijkt uit Hessels, Archivum Loudino-Neerlandicum, dl. III). Hoe de gereformeerden over zijn te Antwerpen uitgegeven geschrift oordeelden, blijkt uit hetgeen zij daarvan, in November 1569, schreven in de herroeping zijner dwalingen, die zij vorderden dat hij sou afleggen, soo hij met

Treurig is de toestand der Antwerpsche protestanten, zoo als hij dien beschrijft. Van den preekstoel wordt de eenvoudige waarheid niet verkondigd, maar hatelijk tegen andersdenkenden geredetwist. Geen Christus wordt er gepredikt, die het ontrust gemoed bevredigt, geen doo- ding van den ouden Adam en van de booze lusten, geen vereeniging in broederlijke liefde, integendeel, er wordt tweedracht en haat gewekt, geschimpt op hen die anders gelooven; ongelukkig komen de wrange vruchten van zulk eene prediking in het gedrag en het leven der lidmaten te voorschijn. Het zijn vooral de Lutheranen, die zich aan dit wangedrag schuldig maken. Zij ontzien

de Kerk in Engeland zich verzoenen en hereenigen zou: „Item touchant un livret par moy composé en la ville d'Anvers, je confesse qu'il y a plusieurs choses dignes de censures, tant pour la doctrine que pour le grand préjudice que j'ay fait tant aux escripts comme à la renommée des fidèles serviteurs de Dieu, qui de nostre temps se sont employes avec grans travaux pour la restauration de l'Eglise de Dieu. Il me desplaist de les avoir ainsi blasonnez avec leurs escrits et par ce moyen fait ouverture aux adversaires de se moquer de la pure religion des églises réformées" (ibid., p. 98). — De Engelsche gemeente vroeg naderhand onder meer, aan die van Antwerpen: „s'ils ont consenti qu'il ayt composé ung livre contre les ministres, qui a esté cause de troubler la paix entre les deux églises et par conséquent violer les accords de pacification faite entre eux et le magistrat? Item aient congneu que ledict livre avait irrité le Prince d'Orange, comme aussy mescontenté beaucoup de gens, comment a esté permis qu'il ait esté mis en lumière? Item s'ils ont point congneu que les ministres ou quelques autres aient protesté contre ledict livre, afin qu'il ne fut imprimé" (ibid., p. 51). De antwoorden zijn niet voorhanden. — De Fransche Kerk van Londen schreef 22 November 1569 aan den bisschop van Londen: „Il y a aussi un certain livret qu'il a composé luy estant en la ville d'Anvers, lequel il a semé partout en ceste ville de Londres. Nous sommes grandement offensez dudict livret, comme estant plein de villaines iniures et outrages intollérables, jettez contre les excellens organes du Saint Esprit, lesquelles se sont employes de nostre temps aux infinis travaux pour restaurer l'Eglise de Dieu, qui estoit encore accablée sous la tyrannie de l'antichrist. Qui plus est, non content de leur ravir leur renommée, il blasonna aussi leur caractère, institutions et catéchismes, leur donnant ce brocard d'un cinquiésme. Par ce mesme livre il a fait ouverture aux adversaires de se moquer de nostre religion chrestienne, comme les livres imprimez le tesmoignent. S'il ne retracte ces choses, comment le pouvons nous tenir pour frère?" (ibid., p. 96).

zich niet de gereformeerden voor kettters en oproermakers te schelden voor menschen, die in een goed geordenden staat niet geduld moesten worden.

En zulke twisters en ijveraars wilde Oranje samenvoegen, eer hij begon te handelen! Tot dit jammerlijke, doode dogmatisme der Lutherschen wilde hij eerst de Calvinisten laten afvallen, alleen om aanspraak te kunnen maken op den bijstand der besluitelooze, werkellooze Duitschers! Het mag tot zijne verschooning strekken, dat hij Antwerpen reeds eenige maanden geleden verlaten had, toen de tweedracht er zich nog niet zoo hevig openbaarde.

Inmiddels had Lodewijk van Nassau, die tusschen Oranje en Brederode de rol van bemiddelaar speelde, den laatste herhaaldelijk tot eene samenkomst opontboden, die deze echter telkens verschoof om de velerlei drukten, waaraan hij zich niet onttrekken kon. Eerst den zevenden Januari kon hij Vianen verlaten ¹⁾: halverwege kwam hem Lodewijk van Nassau op het huis Ter Aa te ontmoet. Den eersten dag van hun bijeenzijn werden zij het over hunne samenwerking eens; maar den nacht daarop kwam Lodewijk, naar het schijnt, tot andere gedachten, en den volgenden morgen verklaarde hij de afspraak afhankelijk te stellen van de nog in te wachten goedkeuring zijns broeders. Brederode, die wel wist dat die goedkeuring niet volgen zou, nam met dit voorbeding geen genoegen: het kwam tusschen hen beiden tot hooge woorden, en in tweedracht keerden zij, de een naar Amsterdam, de ander naar Vianen, terug.

Doch zonder samenwerking vermocht geen van beiden iets wezenlijks uit te richten. Lodewijk gevoelde het en

1) Corresp. de Guillaume le Tacit., t. II, p. 322.

zond Brederode eenige edelen achterna, die hem bewogen nog eens, thans naar Amsterdam, te komen, om op nieuw te overleggen of men zich verstaan kon ¹⁾. Van die onderhandelingen, waarin de Prins natuurlijk zeer van nabij betrokken was, weten wij ongelukkig niets, dan dat er ten laatste besloten werd nog eens een request bij de landvoogdes in te dienen, en, als daaraan geen gehoor gegeven werd, de wapenen op te vatten ²⁾. In hoever zich de Prins in dit geval tot medewerking verbonden heeft, blijft onzeker. Denkelijk heeft hij, met zijn gewone omzichtigheid, zich tot niets verplicht, maar aan den anderen kant zijne hulp ook niet stellig ontzegd. Hij bleef afwachten hoe de zaken zouden loopen. Hoorne en Hoochstraten zouden zijn voorbeeld, wat het wezen mocht, wel navolgen. Lodewijk van Nassau ging middelerwijl naar Duitschland, om bij de verwanten vorsten voor hem raad en hulp te vragen. En hij zelf kwam ter zelfder tijd uit Holland naar Antwerpen terug.

Te Breda, waar hij op zijn terugreis eenige dagen vertoefde, vervoegden zich Brederode en een aantal zijner Geuzen bij hem ³⁾. Het request, door Toulouse en Le Clercq ontworpen ⁴⁾, werd er, onder zijn oog, herzien en vastgesteld ⁵⁾. Toen liet Brederode van de landvoogdes verlof vragen het haar te komen overhandigen, maar dit verzoek werd afgeslagen ⁶⁾, een nieuw bewijs hoe veel sterker dan voor een paar maanden de regeering zich thans tegenover de misnoegden gevoelde. In plaats van

1) Corresp. de Guillaume le Tacit., t. II, p. CVI, CX, 327, 339.

2) Corresp. de Guillaume le Tacit., t. II, p. CX.

3) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 511; Corresp. de Guillaume le Tacit., t. II, p. 404/5.

4) Corresp. de Granvelle, t. II, p. 652/4.

5) Er werd toen zelfs door hem een verbond met de consistories gesloten (Corresp. de Guillaume le Tacit., t. II, p. CXI, CXLIX).

6) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 508.

Brederode overhandigde het Willem Blois van Treslong, de later bekende Watergeus en admiraal ¹⁾).

Het request was krachtig en goed gesteld: het klaagde over het verbreken van het accoord, over het uitvaardigen van daarmee strijdige plakكاتen, en over het in dienst stellen van troepen, in strijd met de gedane beloften. Het vroeg de landvoogdes kathégorisch af, of zij voortaan het accoord stiptelijk wilde naleven, de aanstootelijke plakكاتen intrekken en het krijgsvolk afdanken: in dat geval werd haar beloofd, dat alles tot rust zou komen; maar, bleef zij daarentegen op den ingeslagen weg voortgaan, dan werd haar oproer en bloedstorting voorspeld.

Acht dagen later (16 Februari) deed de landvoogdes haar antwoord, dat uit de pen van Viglius gevloeid was, aan Brederode toekomen. Zij verklaarde daarin, niet te weten, in wier naam Brederode sprak: de meeste edelen van het Compromis hadden zich voldaan verklaard door de toezegging des konings. De klachten van het request beantwoordde zij met tegenklachten. Men had aan hare concessies, die zij slechts in den uitersten nood en met blijkbaar hartzeer had toegestaan, een uitbreiding gegeven, die niet minder tegen het recht dan tegen hare bedoeling indruischte. Men had de preek niet alleen, waar die voor den 23sten Augustus gehouden was, maar overal ingevoerd; men had zich daarenboven de oefening der sacramenten aangematigd, consistories opgericht en geld gecollecteerd. Men had de Roomsche kerken en geestelijken schandelijk mishandeld. Het was dus niet de landvoogdes, het waren de protestanten, die het accoord geschonden hadden.

1) Vgl. Bor, dl. II, blz. 591, Bk. XX, f. 23. Het gebeurde 8 Februari (Archives, t. III, p. 31).

Ten slotte betuigde zij hare verontwaardiging over de bedreiging met oproer, waarmeê het request eindigde, onderdanen en vasallen paste het niet zulk een taal tegen de overheid te voeren.

Wie van beiden klaagden hier te recht, de landvoogdes of de verbondenen? Beiden hadden reden tot klagen, en beiden hadden elkander tot klachten reden gegeven. Het verdrag, in Augustus getroffen, was onuitvoerlijk geweest, en beide partijen waren er van afgeweken. Margaretha had het beloofde zooveel mogelijk verijdeld en ingetrokken. De protestanten hadden uit de belofte gevolgen getrokken, die niet bedongen waren.

Zeker kwam het antwoord aan Brederode niet onverwacht voor. Zoodra hij het ontvangen had, begon hij te Antwerpen, waarheen hij zich begeven had, zijne krijgstoerusting¹⁾. Oranje, die er met Hoochstraten bevel voerde, liet hem oogluikend begaan.

Hoe zeer was de stand van zaken in het laatste half jaar veranderd! Voor de protestanten en hunne verbondenen liet zich de toekomst thans veel dreigender aanzien dan toen. Tegen een goed gewapende regeering stonden zij weêrloos over. Die zich thans vrijwillig aan hun hoofd stelde, mocht wel roekeloos heeten. Een zoo omzichtig man als Oranje kon zich daartoe onmogelijk leenen. Maar aan den anderen kant, als hij en zijne vrienden zich onttrokken en het volk aan zich zelf overlieten, bleef toch de toekomst ook voor hen en voor hetgeen hun ter harte ging even onheilspellend. De opgeruide menigte zou onbezonnen naar de wapenen grijpen en zeker overwonnen worden. En dan was de tijd gekomen, waarnaar de Spaansche regeering zoo

1) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 512; Cuypers van Velthoven, t. I, p. 180, 181, 187, 189, 190.

lang had uitgezien, om het koninklijk gezag op de puinhoopen der aloude vrijheden te grond vesten. Het gerucht, dat de koning zich door een Spaansch leger den weg zou doen bereiden ¹⁾ bevestigde zich, en bleek nog beneden de schrikkelijke waarheid gebleven te zijn. Alva, de geduchte Alva, zou dit leger aanvoeren ²⁾. Zijn naam bewees reeds maar te zeker, welk stelsel in 's konings raad de overhand had gekregen ³⁾. Reeds maakte hij zich en zijn leger in Spanje en Italië voor den tocht gereed ⁴⁾. — Hoe vurig hadden de grooten den toestand van voor een jaar teruggewenscht, waarover zij zich toen zoo hevig beklaagd hadden. Het volk had in zijn dolle drift al hun voorzichtige plannen in duigen geworpen. In plaats van zich aan het hoofd dier onstuimige en onmachtige menigte te stellen, dacht Oranje er aan haar te bedwingen en te ontwapenen, met het doel om den koning het voorwendsel te ontnemen van het land met Spaansche benden in te trekken. Te dien einde richtte hij, terwijl het antwoord op het laatste request werd ingewacht, in overleg met Hoorne, voor wien Nieuwenaar, zijn zwager, in zijn afwezen instond, en met Hoochstraten en zelfs met Brederode, den 10^{den} Februari, nog eens een brief van vermaning en opwekking aan Egmont ⁵⁾, zonder wien zij, allen te zamen, niets vermochten. Zij stelden hem voor zich onderling tot

1) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 505.

2) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 507.

3) Zie het verslag van de gehouden consulta bij Cabrera, p. 412 sq., waarbij men echter wel in het oog dient te houden wat Gachard daaromtrent oordeelt (Corresp. de Phil. II, t. I, Rapport, p. CLI/II).

4) Dat ook gehoorzame grooten nu reeds beloond werden, wordt door Oranje (zie zijn brief aan graaf Jan van Nassau in Archives, t. III, p. 27) ook als een teeken van het naderend wraakgericht aangemerkt.

5) Corresp. de Guillaume le Tacit., t. II, p. CVII. Vgl. Archives, Supplément, p. 47; Corresp. de Phil. II, t. I, p. 510.

het afschaffen der openbare preek en tot het herstellen der orde te verbinden maar dan ook tevens tot het weren der Spaansche troepen, voor wier overkomst, op deze wijze de aanleiding zou zijn weggenomen.

Voorzeker een hoogst merkwaardige brief. Hij toont hoe weinig Oranje en zijne vrienden nog besloten waren wat hun te doen stond. Terwijl de protestanten goed en bloed te hunner beschikking stelden, om maar de vrije prediking te behouden, stonden zij in beraad die prediking des noods met geweld te verhinderen. De hoofden, die zich de consistories gekozen hadden, teekenden dezen brief alle drie. Brederode deed het waarschijnlijk meer uit eerbied voor Oranje, dan uit eigen beweging. Hij was vermetel genoeg om zelfs nu nog, nu het blijkbaar te laat was, naar de wapenen te grijpen. Ik geloof niet dat het hem leed deed, toen Egmont twee dagen later op de gedane voorstellen weigerend antwoordde.

Egmont bleef zich zelve gelijk. Van den aanvang af had hij verklaard, dat hij in geen geval de wapens tegen den koning zou voeren. Bij die verklaring volhardde hij. Maar hij ging thans verder ¹⁾ en zonderde zich bepaaldelijk van zijne vrienden af: onbewust werd hij door den voorspoed der regeering tot hare partij aangetrokken. Hij vermaande zijne vrienden te doen gelijk zij hem voorstelden, de preek af te schaffen en het volk te beteugelen, en dan den koning te bidden, niet zoo sterk gewapend, als hij voornemens scheen, in het land te komen. Maar tot meer dan bidden moesten zij zich niet verstouten. — Hoe weinig toonde hij, die zoo schreef, het karakter van Philips te kennen. Geen

1) Coresp. de Phil. II, l. c.; Corresp. de Guillaume le Tacit., t. II, p. CVIII/IX.

smeeken zou den beleedigden vorst van het voorgenomen wraakgericht over de beeldstormers en ketters afbrengen. Moest men hem dan weêrloos afwachten, en met zijne Spaansche benden in het land laten komen? Bleef er niets over dan zich te onderwerpen en te lijden? Oranje en zijne vrienden wilden nog een poging wagen om Egmont tot beter inzicht te brengen, en zij noodigden hem tot een laatste gesprek uit. Maar hij weigerde hen te ontmoeten, en hij vermaande hen op nieuw zich als getrouwe vasallen jegens den koning te gedragen — die anders handelden, zou hij voor zijne vijanden moeten houden. Hij voor zich was besloten, indien de koning met zijne Spanjaards het land inderdaad overheerde, uit te wijken, maar in geen geval zijn heer en meester te bestrijden ¹⁾. — Dit was zijn laatste woord, waarmeê hij zich voor goed van zijne oude vrienden afkeerde. Hij aarzelde nu ook niet langer den eed af te leggen, dien de landvoogdes van al de grooten vorderde, en dien hij tot nog toe zwaarigheid gemaakt had te zweren: den koning in alles tegen allen te dienen ²⁾. Hij deed het denzelfden dag, waarop Brederode het antwoord op zijn request ontving. De opstandelingen moesten er op rekenen hem voortaan aan de zijde hunner vijanden te ontmoeten.

Van dezelfde dagteekening zijn de commissies door Brederode aan de bevelhebbers zijner troepen gegeven ³⁾. Wij vinden onder hen de meeste oprichters van het Compromis. De Hames ontbreekt: hij was door toedoen

1) Het laatste had hij al een jaar vroeger verklaard (Corresp. de Phil. II, t. I, p. 391).

2) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 502. Vgl. 520/1. Hij zocht in een samenkomst te Mechelen Hoorne over te halen zijn voorbeeld te volgen, en had zelfs Oranje verzocht hem daar te ontmoeten, wat deze echter geweigerd had (Corresp. de Phil. II, t. I, p. 515; Corresp. de Guillaume le Tacit., t. II, p. 354, 409).

3) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 512.

der regeering al sedert eenige maanden naar Duitschland verwijderd ¹⁾). Toulouse was na Brederode de opperste veldheer. Zijn broeder, Aldegonde was thesaurier-generaal. Hoe wanhopend de zaak der religie stond, zij voor wie de religie alles was, gaven haar nog niet verloren. Hetgeen zij voor een jaar hadden beraamd, maar op den raad der grooten hadden uitgesteld, gingen zij thans, onder veel ongunstiger omstandigheden, beproeven. Alleen wanhoop kon tot zulk een waagstuk drijven.

De gereformeerden kenden inderdaad den Spaanschen koning beter dan Egmont. Zij wisten dat zij van hem alles te vreezen hadden, dat zij hun goed, hun leven, dat zij op het spel gingen stellen, toch reeds hadden verbeurd. Wat zij van Philips verwachtten, staat onbewimpeld uitgedrukt in een boekje, dat in die dagen verspreid werd en dat als het manifest van den opstand kan worden beschouwd. Het was in het bijzonder tot de grooten en edelen gericht, en spoorde dezen aan niet langer te weifelen, maar vastberaden het eenige middel aan te grijpen dat nog redden kon, eendrachtige bestrijding der vervolgzieke regeering. Wat hun en het vaderland beschoren was, zoo zij uit laffe vrees stil zaten, werd in bijna profetische taal hun aangekondigd: hoe smartelijk heeft de uitkomst die voorspelling bewaarheid! Maar wat vermag de welsprekendste rede op menschen die zich zelf misleiden. De „Heilige Raad” — zoo heette het boekje — overtuigde slechts die reeds overtuigd waren. De grooten bleven weifelen, totdat het te laat was ²⁾).

1) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 461.

2) „Conseil sacré d'un gentilhomme François aux Eglises de Flandre, qui peut servir d'humble exhortation à l'excellence des très-illustres Princes Protestans du saint Empire: et d'avertissement certain aux seigneurs des Pais-Bas.

Wat de verbondenen voorhadden, en over welke mid-

A Anvers MDLXVII" (Knuttel, n°. 152). Eene tweede uitgave (Lausanne, 1574) is te vinden in n°. 757, octo., van het fonds van Marchant (Leidsche Bibl., Catalogus Petit, n°. 135). Vgl. Van der Wulp, n°. 245. Dit uitstekend geschreven pamphlet is hoogst zeldzaam: een gelijktijdig afschrift is uit de boekerij van Bon. Vulcanius in de Academische bibliotheek te Leiden gekomen. Door onze geschiedschrijvers is het niet opgemerkt. En toch had Pontus Payen (t. I, p. 347) er reeds opmerkzaam op gemaakt: „Les Hugenots de France (segz hij) publièrent en mesme temps ung livre, qui estoit fort en vogue, intitulé *le conseil sacré*, adressans aux seigneurs gentilshommes confédérez et fidels du Pays-Bas, pour les advertir des desseings du ducq d'Alve, prédisans à tous une mort ignominieuse, etc. — Nog meer prijst Languet, in een brief aan Camerarius (Epist. ad Cam., p. 71), hetzelfde boekje: „Mitto et alium (libellum) Gallicum, qui Imperatorem acerbissime perstringit. Author videtar imperitus rerum Germanicarum; sed de Belgicis et Gallicis ita disserit ut videatur mihi longe superare ingenio omnes, qui hoc argumentum nostro tempore tractarunt, et clare ante aliquot menses praedixit quae jam videmus in Belgio. Quoniam is libellus et Gallos et Belgas et Imperatorem urit, sunt proposita magna praemia ei qui authorem indicaret. Scio hoc mercatu" (Frankfort) „singula exemplaria singulis coronatis esse divendita. Tu pro tuo arbitrio perlectum aservabis aut exures, quamvis euperem eum legi a Magnifico Domino Carlovicio". Ook Morillon spreekt er van in zijn brief aan Granvelle van 19/20 April 1567. Hij merkt op dat het dateert van den tijd, vóór het gevecht bij Oosterweel had plaats gehad (Corresp. de Granvelle, t. II, p. 399). Wie de schrijver wezen mocht, scheen moeilijk te gissen. Hoewel hij gedurig de ouden citeert, is hij een slecht Latanist; *Sevatus Pompejus* heet bij hem *Pompeus Sivesme*. Dit weersprak al dadelijk het door Van Vloten (in zijn schrijven, geplaatst voor het nieuwe deel van zijn Nederlandsch Opstand) geopperde vermoeden, dat het wel De Hames kon zijn, die om zijn bekwaamheden hoog geprezen wordt. Daartegen gold ook het bezwaar, dat de schrijver slecht ingelicht is omtrent de zaken in Duitschland, waar de Hames toen juist sedert eenige maanden vertoefde. Ook is het boekje blijkbaar in de nabijheid van het tooneel der Nederlandsche woelingen opgesteld. Gelukkig heb ik door een toeval den schrijver ontdekt. Bladerende in de Bibliothèque van La Croix du Maine, waarin vele bijzonderheden omtrent boeken uit den tijd der Fransche burgeroorlogen voorkomen, vond ik de volgende *notice*, die ik hier uitschrijf, omdat het boek zeldzaam en misschien niet binnen ieders bereik is.

„*Gervais le Barbier*, surnommé *Francoeur*, natif du village de Torée, à quatre ou cinq lieues de la ville du Mans, premièrement advocat en la ditte ville, et depuis chancelier du Roy de Navarre" (vgl. Walsingham, Mémoires, p. 212, laatste regel, waar in het gevolg des konings genoemd wordt Francourt, son chancelier), „enfin Maistre des requestes à l'hostel du Roy Charles IX, l'an 1572. Cestuy a esté l'un des plus adextres à manier les affaires d'estat qu'autre qui fut de son temps, comme il l'a bien montré par tous les effects que l'on

delen zij konden beschikken, heeft Lodewijk van Nassau

en a veu produire durant les troubles de France pour la religion. Il a escrit plusieurs livres, lesquels se voyent imprimez: sçavoir est: la Rémonstrance envoyée au Roy, pour la noblesse du Maine, avec un advertisement de ce qui s'est passé de remarquable audit pays l'an 1564, jusques au mois de May l'an 1564. Le tout imprimé à Orléans ledit an (dit boekje is gedrukt in de Mémoires de Condé, t. V, p. 277. Edit. in 4°). Conseil sacré d'un gentilhomme François aux Eglises de Flandres, servant d'advertisement aux seigneurs des pays-bas, et d'exhortation aux Princes protestants de l'Empire, imprimé à Anvers l'an 1567. Il a escrit plusieurs mémoires des troubles advenus au Maine touchant le fait de la religion et de la prise de la ville du Mans, l'an 1563 etc., lesquels se voyent escrits à la main et non encores imprimez. Il fut tué à Paris le jour de la St. Barthélémy, 24 jour d'Aoust, l'an 1572, sous le regne de Charles IX" (vgl. den brief van Jeanne d'Albret bij Coquerel, Le St. Barthélémy, p. 22—23). — Wij hebben alle reden om te gelooven, dat La Croix zich niet vergist zal hebben, want hij en Barbier waren landgenooten, uit Maine, en in al wat die provincie aangaat, is de schrijver zeer nauwkeurig. Ook Marchant verwijst naar hem. Het zou de moeite waard zijn te onderzoeken, of er ook iets van het verblijf van Barbier hier te lande bekend is. Kan hij misschien edelman zijn, van wien Mansfeldt in September 1566 aan de hertogin vertelde, dat hij door Coligny gezonden was: „pour s'abboucher avec le comte Louis de Nassau et machiner contre le service de Dieu et du Roy" (Corresp. de Phil. II, t. I, p. 461/2). Het levensbericht, dat Haag van hem geeft, is mager en onvoldoende. Ten bewijze hoe hij schrijft, en hoe juist hij voorziet, schrijf ik een enkele passage af. De hooge zeldzaamheid van het pamphlet doet mij daartoe besluiten.

„Que si vous ne croyez cest advertisement, à tout le moins vous le sentirez lorsque l'Espagnol avara, insolent et ambitieux, et qui règne en tyran en quelque lieu qu'il soit, sera en garnison dedans vos villes et dedans vos maisons. Les déportemens excécrables et tyranniques, desquels il a de nostre temps usé dedans l'estat de l'Excellence dut très-illustre prince le Duc de Witenberg, vous doivent asseurer de son oppression. Les griefs soupirs et durs gémissemens des Siciliens, Néapolitans et Milannois vous tesmoignent assez de sa fureur et tyrannie. S'il est cruel contre ceux là, sera-il humain envers vous? Le desdain, que l'on a de l'injure, n'accroit-il pas l'oppression et la vengeance? Et quelle injure apporte plus de desdain à un Prince que celle qu'il reçoit ou pence recevoir de ses vassans et naturels sujets? Tel sera l'ordre que tous vos ennemis tiendront en ce désordre pour vous oprimer. Ils raviront premièrement vos biens, sans vous laisser aucune chose que le courage accoustumé de vostre nation, qui vous accablera sous le pesant fardeau d'un ennemy immortel, duquel vous ne vous pourrez relever. Que si avec vos autres biens ils vous pouvoient brigander cestuy-ci, vostre condition seroit plus supportable et vostre oppression moins dure et violente. Bref si vous ni regardez bien, ils vous

zelf opgeteekend ¹⁾, Zij hoopten Antwerpen te bemachtigen en tot middenpunt hunner onderneming te maken. Zij rekenden op de stadhouderschappen van Oranje en op een aantal, niet minder dan twee en vijftig, zeker meest Noord-Nederlandsche steden waar het volk in opstand komen en de regeering veranderen zou, zoodra hun het sein gegeven werd ²⁾. Zij waren meester van Deventer en Maastricht, de bruggen van de Maas en den IJsel, waarover hun de hulp van Duitschland moest

feront gneux par effect. Et ce présent malheur ne touchera pas seulement les estats des particuliers, mais le corps de toutes vos villes. Car sous couleur de vos émotions les Espagnols se saisiront de vos deniers communs, qu'ils cherchent il y a long temps. Mais ont-ils condamné par jugement public les villes et citez rebelles, qui ont favorisé ceux de Valenciennes, pour autre occasion? Ne comprennent-ils pas désià dessous ce jugement celles en général, qu'ils (qui?) ne leur courent sus? Quels jugens requerez vous lors pour cognoistre de vos misères et de leurs cruautés? Ils vous massacreront ainsi que vieilles (viles?) bestes: et si se laisseront plustost qu'ils ne se sauleront d'espandre vostre sang: et n'y aura cruauté tant barbare qu'ils n'appellent en vostre endroit douceur et courtoisie. Ils espargneront de vos femmes, de vos filles et de vos soeurs celles seules qu'ils retiendront pour leurs ordures; et vos plus chers enfans seront misérables esclaves des cruels bourreaux de leurs pères. La rage furieuse, la fureur enragée de l'inquisition d'Espagne desbordera comme un torrent dessus toute vostre patrie, pour donner exemple aux voisins de meurtrir les enfans de Dieu. Elle n'a peu se contenter encor du sang des pauvres Espagnols, qui sont sans mains et sans defence: comment pourrez vous donc satisfaire à sa cruauté, veu que vous avez prins les armes? Et d'autant que pour s'asseurer d'un estat revolté (vos ennemis nomment ainsi le vostre) il faut l'emplir de grandes forces, ils vous surchargeront de grosses garnisons, saisiront tous vos ports, y feront bastir citadelles (lesquelles anciennement Timoléon appela d'un mot propre le nid de la tyrannie) pour empescher l'intelligence des voisins, imposeront tribus excessifs à leur volonté, et ceux qui resteront vivants seront forcez ou de mourir ou de fuir, ou d'endurer toutes ces choses. Et d'autant qu'ils s'efforceront de résister à ceste oppression, d'autant aussi elle les pressera de jour en jour. Ainsi que nous voyons la beste furieuse se serrer d'autant plus le col, que elle s'efforce plus de se délier de la chaine. Voila comment, après infinis meaux, vostre postérité sera maranne, et verra une tierce Espagne en Flandre. O cruel destin! O temps misérable! O condition plus que déplorable de povre patrie!"

1) Archives, Supplément, p. 57. Vgl. Archives, t. VIII, p. 483.

2) Vgl. de mededeelingen van Brederode over de Hollandsche steden (Archives, t. II, p. 415).

toekomen. Zij dachten Zeeland gemakkelijk te bezetten, en vandaar over zee de gemeenschap met hunne Fransche en Engelsche geloofsgenooten te onderhouden ¹⁾). Doornik was wel gevallen, maar Valenciennes hield het nog. Vlaanderen was voor het oogenblik overmand, maar begeerig en nog krachtig genoeg om bij de eerste gelegenheid op te staan. Aan geld ontbrak het niet: van de drie millioenen waren reeds aanzienlijke sommen opgebracht en voorhanden; te Amsterdam lag drie ton gereed, te Antwerpen en in andere steden niet minder. Met dit geld kon men Duitsche vaandels, zoo veel men wilde, aanwerven; reeds waren er eenige in wachtgeld genomen. En nauwlijks liet Brederode de werftrom roeren, of naar Antwerpen en Vianen stroomden vrijwilligers in menigte. Aan strijders zou het niet ontbreken.

Wat men miste was een beproefd veldheer, op wien allen vertrouwden, een vast plan, waarnaar allen handelden. Als Oranje zich nog maar verklaarde! Aan het hoofd der strijdmacht die de gereformeerden hem zouden toevoegen, kon hij de troepen der regeering in toom houden, en misschien nog goede voorwaarden bedingen. Maar de Prins was nog niet besloten. Hij wachtte op bescheid uit Duitschland, waar zijn broeder Lodewijk voor hem aan de protestantsche rijksvorsten om raad vroeg. Zijn aarzelen verhinderde ook Brederode door te tasten.

Intusschen liet hij oogluikend toe, dat er in den omtrek van Antwerpen, en zelfs binnen de stad, krijgsvolk werd aangeworven op naam van „Brederode en die van de nieuwe religie”. Sommige werffofficieren durfden er bijvoegen „door last van den prins van Oranje, den

1) Vgl. Corresp. de Phil. II, t. I, p. 509.

graaf van Hoochstraten en andere geconfedereerden". Zoo gaf Bombergen ¹⁾, die zich bij verrassing van het gewichtige 's Hertogenbosch meester maakte, voor, te handelen volgens last van Oranje, Hoochstraten en Brederode. Men wendde maar voor, hetgeen men hoopte dat toch spoedig waar zou worden.

Ongelukkig kon men hier te lande slechts ongeoeffend en onkrijgshaftig volk op de been brengen. Het ontbrak verder aan goede wapenen om het meê toe te rusten. Want Mechelen, waar zich de arsenalen bevonden, en waar Hoochstraten bevel had gevoerd, was kort te voren door de regeering bemachtigd ²⁾. De opstandelingen hadden minstens eenige weken noodig om zich behoorlijk toe te rusten en met de verwachte hulp uit Duitschland te versterken.

Maar die tijd werd hun niet gelaten. De regeering van Brussel tastte door, en werd door hare aanhangers ijverig geholpen. Aremborg en Megen hielden hunne provinciën in bedwang. In de steden van Holland, Zeeland en Utrecht zocht de landvoogdes, zonder zich om de rechten van den stadhouder te bekreunen, nieuwe bezetting te werven ³⁾. Oranje, in tijds gewaarschuwd, gaf aanstonds aan zijne onderhoorigen bevel geen krijgsvolk in te laten dan met zijn voorweten en goedvinden, en zoo verhinderde hij nog, dat Zeeland door de troepen der landvoogdes bezet werd. Maar Utrecht werd door Megen verrast, en Amsterdam, waar het nieuwe bestuur, dat met den eersten Februari was aangekomen, op de hand der regeering was ⁴⁾, liep gevaar van uit Utrecht overrompeld te worden. Het was Oranje, die den toelig

1) Kronijk van het Historisch Genootschap, dl. XIII, blz. 300.

2) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 500, 508/9, Vgl. Archives, t. II, p. 515.

3) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 509.

4) Vlg. Corresp. de Granvelle, t. II, p. 654/5.

ontdekte en aan het consistorie bekend maakte, waarop een oproer ontstond, dat voor het oogenblik de plannen van het bestuur verijdelde. Maar het gevaar bleef toch voortduren, en er was aan Amsterdam te veel gelegen, om het daaraan nog langer bloot te stellen. Het was noodig, dat een man, die bij de bevolking, gezien was, er heen spoedde en waakte dat de stad niet verloren ging. Niemand was daartoe geschikt dan Brederoede. Hij leende er zich toe, snelde naar Amsterdam, en bewaarde het voor de Geuzen, maar liet nu ook de troepen, die bij Vianen en bij Antwerpen gelegerd waren, zonder hoofd. In zijn plaats trad Toulouse op, een edel en moedig man, maar een geleerde, geen veldheer. Een aanslag, door hem op Walcheren beproefd, mislukte deerlijk ¹⁾: de sympathie, waarop hij gerekend had, bestond niet of durfde zich niet openbaren; de steden hielden hare poorten gesloten, en onverrichter zake keerde hij met zijne schepen, na een paar dagen op de Zeeuwsche stroomen te hebben omgezwakt, naar Antwerpen terug ²⁾. In het gezicht der stad, bij het dorp Oosterweel, verschanste hij zich; hij bleef er werkeloos liggen. Wat had hij verder voor? Waarschijnlijk dacht hij Antwerpen binnen te trekken ³⁾, zoodra Oranje zich voor den opstand verklaard had. Want nog altijd hoopten de Geuzen den Prins te winnen. De afgevaardigden van Valenciennes, die op dit tijdstip te Antwerpen hulp zochten voor hunne bedreigde stad, schreven meer dan eens, dat Oranje hun moed insprak en met een spoedige beslissing ten goede vleide ⁴⁾. Den tienden Maart had

1) De aanslag werd door Joly verraden. (Langeraad, Guy de Bray, blz. LXXXV).

2) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 515; Corresp. de Granvelle, t. II, p. 675.

3) Corresp. de Guillaume le Tacit., t. II, p. CXXIII—IV.

4) Corresp. de Guillaume le Tacit., t. II, p. CXLIX. Hetzelfde zegt Grespia (Histoire des Martyrs, p. 731b). Valenciennes gaf zich over „se voyant frustré

er een talrijke vergadering van consistories te Antwerpen plaats, en deze bood den Prins een aanzienlijke som ter bestrijding der oorlogskosten, als hij haar de vrije godsdienstoefening tot op de bijeenkomst der Staten-Generaal wilde verzekeren ¹⁾. En hoewel hij haar nog geen stellig antwoord gaf, had men toch alle hoop dat hij zich eindelijk nog voor haar verklaren zou ²⁾. Wat deed hem zoo lang aarzelen? Is het mogelijk, dat hij zijn besluit inderdaad van den raad zijner Duitsche verwanten afhankelijk maakte? Het was toch duidelijk genoeg, dat de tijd drong en geen langer uitstel gedoogde.

De regering van Brussel was voortvarender. En helaas, Egmont was het, die haar aanspoorde en den weg wees: hij heeft er zich later, voor den Bloedraad, op beroemd ³⁾. Zijn veldheersoog bespeurde de gunstige

de l'attente de secours, et pourchas de délivrance par aucuns seigneurs et premiers gentilhommes du pays."

1) Juist den 10^{den} Maart zou de Prins zich hebben teruggetrokken volgens de bekentenis van D'Andelot, die echter slechts van hooren zeggen sprak (Corresp. de Guillaume le Tacit., p. CLI; Corresp. de Granvelle, t. II, p. 668). Dit komt echter overeen met de bekentenis van De Bray (Corresp. de Guillaume le Tacit., t. II, p. CL); immers de samenkomst te Beuvraige (waar Egmont en Aerschot met die van Valenciennes over de capitulatie handelden) had ongeveer den 14^{den} plaats (Pontus Payen, t. I, p. 362, noot 87).

2) Van deze laatste onderhandeling der consistories met Oranje, waaruit de afwachtende houding van Toulouse verklaard moet worden, spreekt Gresham in een brief (v. II. p. 195), den volgenden dag uit Antwerpen geschreven. Hij was de vriend en vertrouwing van eenige der rijke kooplieden, die in den kerkeraad zaten, en dus in de gelegenheid om juiste berichten in te winnen. Misschien berust het verhaal van Bor, dat de heer Groen (Archives, t. III, p. 66) en Bakhuizen van den Brink (Studiën, dl. I, p. 209) bespreken, op een onjuiste voorstelling van deze zelfde onderhandeling. Crespin zegt (Histoire des Martyrs, p. 752): „Quant à la ville d'Anvers . . . après qu'un des principaux seigneurs, auquel on s'attendoit, eut déclaré qu'il ne vouloit embrasser les affaires toute espérance de continuer d'avantage fut perdu". Vgl. ook Corresp. de Granvelle, t. II, p. 674/5 en den Libellus supplex Belgarum sub Albani ducis imperio exulum ad Maximilianum II, Imperatorem et Ordines Imperii van 1570, bij Gerdes, Serinium Antiquarium, t. VIII, p. 620.

3) Bavay, p. 149.

stelling, die het Geuzenleger bij Antwerpen betrokken had, waar het, langs de stroomen, met de noordelijke gewesten in verzekerde gemeenschap stond, waar het, van Walcheren en Maastricht meester, de geheele linie van Vlaanderen en Brabant bedreigde. Als men het den noodigen tijd gunde, zou het zich weldra geducht maken. Men moest het onverwijd, voor het nog was toegerust, overvallen. Hij bood daartoe de troepen aan, die hij in Vlaanderen bijeen had, die hij reeds noordwaarts deed oprukken. Zijn raad vond ingang. De landvoogdes zond haar eigen lijfwacht, uitmuntend krijgsvolk, onder bevel van een ondernemend kolonel, Beauvoir, tegen Toulouse af. De onderneming werd even behendig uitgevoerd als zij juist beraamd was. Beauvoir viel den Geuzen den 14^{den} Maart op het lijf, eer zij zelfs wisten wie er voor hen stond. Zij meenden, dat het de Duitsche vaandels van Lodewijk van Nassau waren, die zij zagen aankomen. Maar zij werden droevig uit hunne dwaling gewekt. Aan geregeld vechten viel bij de overrompeling niet te denken, nog minder aan geregeld wijken. Het was een slachting, geen veldslag. De meeste Geuzen sneuvelen, of werden in de Schelde gejaagd, de gevangenen werden meêdoogenloos opgehangen. Want de landvoogdes had bevolen, dat er geen kwartier zou worden gegeven ¹⁾. Toulouse kwam moedig strijdende om het leven.

Geen wonder dat de Antwerpsche Calvinisten, die toch reeds zeer onrustig waren wegens het afschaffen der preek ²⁾, waartoe het stadsbestuur kort te voren op aandrang der landvoogdes was overgegaan, door de neêrlaag hunner geloofsverwanten, waarvan zij de werke-

1) Corresp. de Phil II, t. I, p. 521.

2) Archives, t. III, p. 59.

looze getuigen waren, in beroering kwamen. Met de grootste inspanning en met voortdurend levensgevaar bedwong Oranje, drie bange dagen lang, het radelooze gemeen ¹⁾. Hier had hij niet te bedenken wat zijn plicht van hem vorderde. De rijke stad, die aan zijn zorg was toevertrouwd, beveiligde hij tegen plundering en bloedstorting. De Lutherschen wist hij te overreden dat zij zich naast de bedreigde katholieken schaarden. Tegen beiden vereenigd konden de Calvinisten den ongelijken strijd niet aangaan. Zij gingen een vergelijk aan, dat de stad ten laatste beveiligde en bedaarde. Aan Oranje kwam de eer toe van deze heilrijke uitkomst. Maar hij oogstte er niets dan ondank voor in. De Calvinisten verfoeiden en verguisden hem, als die door zijn dralen de neêrslag van hunne partij bewerkt had. De regeering van Brussel beschuldigde hem, dat hij heulde met de opstandelingen, omdat hij het krijgsvolk van Beauvoir niet te Antwerpen had ingeroepen en tegen de gewapende Geuzen in de straten der stad had laten strijden. Zijne bemiddeling tusschen beide partijen berokkende hem beider ongenoegen en was buitendien onmogelijk langer vol te houden. Met de neêrslag van Oosterweel en de onderwerping van de Antwerpsche Calvinisten, was voor den opstand alle kans op goeden uitslag vervlogen. Valenciennes, dagelijks van naderbij belegerd, had geen uitzicht meer op ontzet en gaf zich, den 29sten Maart over. De overige steden van het zuiden moesten met de regeering een vergelijk treffen ²⁾. Van vreemde hulpbenden hoorde men niet meer; zij zouden, zoo zij nog opdaagden, toch te laat gekomen zijn. Al wie zich te zeer gecompromitteerd achtte, vluchtte naar

1) Archives. t. III, p. 50—52.

2) Vgl. wat Noircarmes daarover schrijft (Corresp. de Guillaume le Tacit., t. II, p. CLXI).

Amsterdam, waar Brederode de vaan van den opstand nog overeind hield. Maar, door de overige steden verlaten, kon Amsterdam niet lang in verzet tegen de regeering blijven, waardoor zijn handel verlopen moest. Het werd tijd, dat de groote heeren zich in veiligheid stelden. Nog eer Brederode de stad ontruimd had, en over zee naar Duitschland geweken was, had Willem van Oranje, die zich door niets binnen het bereik der regeering liet lokken, zich uit Antwerpen opgemaakt, en over Breda de sedert lang aangekondigde reis naar Duitschland ondernomen ¹⁾. Hij was een der zeer weinigen, die inzagen, dat met de vergramde regeering geen zoen te treffen was. Bijna alle anderen, Hoochstraten en Brederode zelfs, beproefden nog of onderwerping en vernedering hun baten konden, en toonden zich bereid den zoo lang geweigerden eed van onvoorwaardelijke gehoorzaamheid aan den koning nu nog te zweren. Zoo doende bevleekten zij vruchteloos hun goeden naam. De zaak der godsdienstvrijheid, die zij, eerst door hun dralen en later door hunne overijling, te grond hadden gericht, wilden zij nu nog opgeven; en de protestanten, die zij in het ongeluk hadden gestort, wilden zij nu nog verlaten, om hun eigen rang en vermogen te redden! Wij hebben met hen in hun ongeluk weinig medelijden. Maar des te meer zijn wij begaan met die wakkere mannen, die alles op het spel zetten voor het geloof, dat hun alles was, en die door de omzichtige grooten zoo lang waren opgehouden, totdat alle kans verdwenen was van in hunne onderneming te slagen ²⁾.

1) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 526/8; Archives, t. III, p. 64, 69, 71; Corresp. de Guillaume le Tacit., t. II, p. 357. Vgl. hetgeen Lodewijk van Nassau opmerkt (Archives, t. IV, p. 125*).

2) Vgl. het Geuzenlied bij Van Vloten, dl. I, blz. 368.

Wel mocht Languet ¹⁾ uitroepen: „Nederland is te grond gericht door de lafheid en het onverstand der grooten” ²⁾. Gelukkig nog zij, die zich door geen hoop op vergiffenis lieten verleiden om in het land te blijven. Want de wraak was nabij. Reeds was Alva in aantocht met zijne krijgslieden, die meer als beulen dan als krijgers te doen zouden vinden.

Het voorspel was geëindigd. De tragedie ving aan.

1) Epist. ad Camerarium, p. 68 (Juli 1567). „Belgium esse plane eversum Procerum stultitia et ignavia non ignores”.

2) Vreemd dat Groen (Archives, t. II, p. 15), Bakhuizen en Motley alle drie de bedoeling van Languet verkeerd hebben begrepen: de *proceres*, dien hij van Neêrlands rampen de schuld geeft, zijn niet de edelen van het Compromis — die noemt hij altijd *nobiles* — maar de groote heeren, de Vliesridders: op deze plaats heeft hij bepaaldelijk Oranje en Egmont op het oog. Ook Brederode klaagde over hen (Archives, Supplément, p. 49*). En niet anders is ook de meening van Jean Crespin (Histoire des Martyrs, p. 752): „... qui remarquera de près toutes les procédures devant mises, il trouvera pour chose notable... qu'une grande partie des seigneurs et de la Noblesse, qui par leur Confédération et Compromis avoyent fait ouverture à quelque liberté, a causé, par nonchalance ou plustost mépris d'un si précieux trésor, que de beaux commencemens les issues en ont esté tristes et lamentables. Car après que ceux de la religion réformée eurent esté entretenus de jour en jour en diverses espérances, finalement la résolution des plus grands seigneurs, auquel on s'estoit attendu, fut: que la contribution des deniers, qu'ilz avoyent demandé, estoit faicte et lorsqu'on auroit réduit les adversaires de l'Evangile à assembler les Estatz du pays et faire quelque appointement à l'avantage de ceux de la religion, la plus grande seureté qu'ils pretendoyent seroit, que remettant le tout au jugement de l'Empereur Maximilien et des Princes d'Allemagne, ils estimeroyent avoir faict grand bien au pays et particulièrement aux Evangéliques, s'ils obtenoyent la confession d'Augsbourg en quelques villes. En fin et sommes on trouva, au lieu de confort espéré, grand desconfort partout”.